

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний аграрний університет

О.І. Котикова

МЕТОДОЛОГІЯ І ОРГАНІЗАЦІЯ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Курс лекцій

Миколаїв
2017

УДК 665.022.1:001.891
ББК 72.4
К 73

Рекомендовано методичною комісією факультету менеджменту Миколаївського національного аграрного університету, протокол №2 від 26.10.2017 року.

Рецензенти:

І.І.Червен – д.е.н., професор, завідувач кафедри організації виробництва та агробізнесу Миколаївського державного аграрного університету;

О.В. Погорєлова –к.е.н., професор, завідувач кафедри обліку і економічного аналізу Національного університету кораблебудування ім. адм. Макарова.

Котикова О.І.

К 73   Методологія і організація наукових досліджень: Курс лекцій / О. І. Котикова. – Миколаїв : Видавництво МНАУ, 2017. – 157 с.

У курсі лекцій розглянуто теоретичні основи і методологію економічних наукових досліджень, процес їх здійснення та обґрунтування вибору методу дослідження з ілюстрацією застосування на прикладах реальних ситуацій в економічній, фінансовій, маркетинговій та управлінській дослідницькій практиці. Висвітлено питання щодо інформаційного й організаційного забезпечення наукового дослідження, основних сучасних інструментів ресурсного наповнення, апробації отриманих результатів.

Курс лекцій охоплює весь комплекс навчально-методичного забезпечення, необхідного для самостійного вивчення дисципліни і відповідає навчальній програмі з дисципліни «Методологія і організація наукових досліджень».

Для наукових працівників, менеджерів, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

УДК 665.022.1:001.891
ББК 72.4

© О.І. Котикова, 2017
© Видавництво МНАУ

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	4
<i>Модуль 1. Методологія і процес наукового дослідження</i>	6
1.1 Методологія: сутність, зміст, поняття	6
1.2 Проблеми наукового пізнання в історії філософії	12
1.3 Діалектичні та логічні основи наукового пізнання	16
1.4 Специфіка наукового пізнання	19
1.5 Концептуальні основи наукового знання	25
1.6 Зміст та структура процесу наукового дослідження. Проблема істини	35
1.7 Основні етапи та форми процесу наукового дослідження	51
<i>Модуль 2. Методи наукових досліджень</i>	61
2.1 Поняття та базові характеристики методів наукових досліджень	61
2.2 Методи емпіричних досліджень	68
2.3 Економіко-статистичний аналіз	80
2.4 Наукове прогнозування як метод дослідження	86
2.5 Планування як функція прогнозування	93
<i>Модуль 3. Інформаційне забезпечення наукового дослідження</i>	100
3.1 Загальні підходи та принципи формування інформаційного забезпечення наукового дослідження	100
3.2 Методика збору наукової інформації	104
3.3 Методи аналізу і обробки первинної статистичної інформації	111
<i>Модуль 4. Організація наукового дослідження (на рівні магістерської наукової роботи)</i>	114
4.1 Організація науково-дослідної роботи магістрів	114
4.2 Зміст та структура наукової магістерської роботи	123
4.3 Оформлення результатів наукових досліджень	131
4.4 Впровадження результатів наукових досліджень у практику	138
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	149

ВСТУП

Сучасні парадигмальні, інституціональні зміни в науці як сфері пізнавальної діяльності людини, чітке усвідомлення гносеологічних функцій науки і критеріїв визнання результатів цієї діяльності обумовлюють необхідність подальшого удосконалення та розвитку процесу наукових досліджень, який і забезпечує вироблення нових знань.

Одним із найвпливовіших напрямів наукової діяльності, що структурно її наповнює і формує наукову картину світу, є наукові дослідження університетів.

Саме в цьому секторі суспільного життя створюється інтелектуальний потенціал нації, формується потреба в науковому і професійному розвитку, забезпечується якісно новий зміст компетенцій і компетентностей сучасних фахівців, які є провідниками прогресивних змін у практичній діяльності.

Системна побудова організації наукового процесу знайшла своє відображення у сучасній конструкції багатоступеневої підготовки фахівців, науковців, науково-педагогічних кадрів в Україні, яка відповідає основним положенням Болонської декларації.

Основне завдання для організаторів цього процесу – формування знань з методології, теорії методу і процесу, технології, методичного забезпечення науково-дослідної діяльності, починаючи вже зі студентської науки, на етапах аспірантських і докторантських досліджень.

Розкриваючи зміст методології і процесу наукового дослідження на рівні структурного розуміння методології, змісту процесу, автор приділив велику увагу підходам до обґрунтування проблеми наукового дослідження, його об'єкта та предмета, вибору емпіричної бази, прийомів наукових узагальнень, формування висновків і рекомендацій за наслідками досліджень.

Будуть корисними рекомендації з підготовки наукової статті як форми апробації результатів наукового дослідження.

Окремий розділ конспекту лекцій присвячено теорії методу, в якому розкриваються зміст і базові характеристики методів наукового дослідження, підходи до обґрунтування їх вибору, в т.ч. на емпіричному рівні, пізнання, наведено приклади їх використання в предметній області наукових досліджень. Надано матеріал з економіко-статистичного аналізу як сукупності теоретичних, метатеоретичних та емпіричних методів, основних його інструментів і особливостей здійснення залежно від предметної області. Викладено основні положення теорії наукового прогнозування як методу дослідження, характеристика інструментів і технології здійснення. Застосування основних прийомів та інструментів прогнозування на всіх рівнях дослідження проілюстровано прикладами з урахуванням особливостей предметної області.

Автор, вважаючи за необхідне надати допомогу дослідникам в організації наукового пошуку, приділив велику увагу питанням

інформаційного забезпечення цього процесу, методам аналізу і обробки, її математичної формалізації, роботі з науковими джерелами, ведення наукової дискусії, формування положень наукової новизни.

У модулі «Організація наукового дослідження» поряд із загальними визначеннями сутності кваліфікаційної наукової роботи наведено практичні рекомендації і вимоги щодо виконання її на рівні магістерської дипломної роботи від моменту обґрунтування теми до публічного захисту, які включають інформацію про процедурні норми планування, затвердження оформлення, рецензування, змістовних і організаційних аспектів наукового керівництва і правового супроводження.

Конспект лекцій призначено для студентів освітнього ступеня «магістр» спеціальностей «Менеджмент», «Економіка», «Публічне управління та адміністрування» для тих, хто займається професійною науковою діяльністю, для практиків, які опікуються вдосконаленням аналітичної бази управління в організації, науковою підтримкою розвитку бізнес-процесів.

Матеріали конспекту лекцій підготовлені відповідно до вимог державного стандарту навчання студентів визначених спеціальностей денної та заочної форми навчання.

При підготовці окремих тем використано навчально-методичну літературу курсу «Економічні дослідження (методологія, інструментрій, організація, апробація)» за редакцією д.е.н., професора, академіка НАПН України А.А. Мазаракі.

МОДУЛЬ 1

МЕТОДОЛОГІЯ І ПРОЦЕС НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ТЕМА №1.1. МЕТОДОЛОГІЯ: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ, ПОНЯТТЯ

Структурне розуміння методології наукового дослідження, її основні різновиди

Різноманітне ставлення людини до світу включає й пізнавальне.

Пізнання являє собою активну діяльність людей, спрямовану на здобуття знань.

Знання – це результат пізнавальної діяльності, виражений в ідеальних образах і закріплений у знаках природних та штучних мов.

Існують різні види пізнання:

- буденне, засноване на повсякденному досвіді та здоровому глузді;
- художнє, що характеризується чуттєво-образним виразом дійсності;
- наукове, основними рисами якого є системність, обґрунтованість, аналітичність використання спеціально розроблених методів дослідження тощо.

Основу наукового пізнання, його предметно-суб'єктну форму складає науково-дослідницька діяльність. Науково-дослідницька діяльність базується на засадному принципові теорії пізнання: діалектичного взаємозв'язку чуттєвого і раціонального.

Чуттєве, або сенситивне, пізнання – це пізнання за допомогою органів чуття (зору, слуху, дотику та ін.), яке дає безпосереднє знання про предмети та їх властивості і здійснюється за трьома основними формами:

- відчуття,
- сприйняття,
- уявлення.

Чуттєве пізнання дає знання про ознаки та властивості предметів дійсності. Узагальнити ці знання, заглибитись у сутність речей, пізнати причину явищ за допомогою органів чуття неможливо. Це досягається за допомогою раціонального пізнання.

Раціональне пізнання, або абстрактне (логічне) мислення, опосередковане знаннями, отриманими за допомогою органів чуття, виражається в основних логічних формах:

- **поняття** – це форма мислення, яка відображає сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях;
- **судження** – це форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності в їх зв'язках і відносинах;
- **умовивід** – це форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження. Тобто, умовивід складається з понять та суджень, він

веде від одних понять до інших і відображає процес отримання нових результатів у пізнанні.

Отже, раціональне пізнання найбільш повно й адекватно виражене в мисленні.

Мислення – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

Виділяють два основні рівні мислення:

- **розсудок** – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми. Це здатність послідовно й коректно будувати свої думки, класифікувати й систематизувати факти.

- **розум** – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Мислення нерозривно пов'язане з **мовою**.

Мова – це знакова система, що виконує функцію формування, зберігання та передання інформації в процесі пізнання дійсності і спілкування між людьми. Єдність мови і мислення не означає їх тотожності. Мислення має ідеальну природу, мова – матеріальне явище, вона є системою звуків або знаків; не відображаючи предметів, вона позначає їх, виступає їх символом.

До пізнання як цілісного процесу включені також:

- **інтелект** визначається як вища пізнавальна здатність розуму та мислення людини, що перевершує за своїми можливостями звичайну розумову діяльність, спрямовану на осягнення сутності предметів пізнання;

- **інтуїція** – це здатність безпосереднього пізнання істини за допомогою наявних передумов. Вона не має очевидної обґрунтованої логіки доказу;

- **воля** – це здатність суб'єкта до вибору мети і наявність необхідних внутрішніх можливостей (засобів) її досягнення. У конкретній пізнавальній діяльності воля має ціннісно-цільовий характер та велике значення. Постійна постановка проблем і прагнення до їх вирішення – дієвий механізм людського пізнання;

- **творчість** – це процес пізнання, який характеризується виходом суб'єкта за стереотипи мислення, пошуком нового, перетворенням дійсності в індивідуально-неповторній формі;

- **талант** – це існуюча від природи здатність суб'єкта до активної творчої діяльності в тій або іншій сфері, яку можна розвивати, а можна і поступово втрачати.

Організація пізнавального процесу вимагає визначення певної базової системи вихідних регулятивних положень (засад), за якими буде здійснюватись участь конкретних суб'єктів цього процесу в його здійсненні.

Сукупність (система) таких засадничих регулятивних положень і є **методологією**.

Методологія (від гр. методос – шлях, спосіб пізнання, дослідження та логос – вивчення) – це наука (вчення) про структуру, логічну організацію, способи, принципи, методи, засоби та норми науково-пізнавальної діяльності. Вона дає змогу усвідомити природу, принципи і методи, що покладено в основу наукового пізнання дійсності та відтворення її в науковому дослідженні. З іншого боку, методологія поєднує і сам результат науково-пізнавальної діяльності – знання. Вона є системою способів побудови, організації і обґрунтування наукового знання.

У *широкому трактуванні* **методологія наукового дослідження** – це спосіб побудови думки, певним чином упорядкована практична та теоретична діяльність суб'єкта; у *вузькому трактуванні* **методологія наукового дослідження** – сукупність принципів, методів, прийомів, норм та процедур науково-пізнавальної діяльності, що застосовується в тій чи іншій спеціальній галузі знань (конкретна наукова методологія).

Предметом вивчення методології є насамперед **методи науки** – це прийоми, способи дослідження явищ, які визначають підхід до їх вивчення та встановлення істини, а також сфера їх застосування (це передусім теорія методу).

Науково-методологічне знання, що формується у межах методології наукового пізнання, функціонує на п'ятьох **основних рівнях**:

- філософський,
- загальнонауковий (міждисциплінарному),
- конкретно-науковий,
- методико-технологічний,
- техніко-методичний.

Рівні функціонування методології структурно взаємопов'язані з відповідними рівнями проведення наукових досліджень: *теоретичним* та *емпіричним*, у рамках яких можна класифікувати такі види досліджень: **теоретичне** (фундаментальне), **пошукове** (теоретико-прикладне), **прикладне** (теоретико-експериментальне), **наукова розробка** (експериментальне).

Методологія складається з **чотирьох рівнів**.

• **Перший рівень загальний.** *Загальна методологія науки* – це філософська діалектика, логіка і теорія пізнання, розвитку наукового знання в цілому. Загальна методологія науки базується на таких основних законах і загальних принципах діалектики:

• *принцип єдності всезагального взаємозв'язку та розвитку*, який потребує повного всебічного врахування зв'язків і залежностей об'єкта, щоб уникнути однобічності вивчення певного явища і має врахувати всі його суттєві аспекти і зв'язки;

- *діалектичне протиріччя* є внутрішнім самозабезпеченням, яке і передбачає одночасну єдність та антагонізм елементів і характеристик предметів або явищ;

- *принцип єдності якості та кількості, або якісного і кількісного підходів у наукових дослідженнях* полягає в тому, що взаємозалежність цих категорій визначається діалектичною природою буття, забезпечуючи розмаїття явищ. Нагромадження кількісних змін приводить до виникнення нової якості;

- *принцип діалектичного заперечення* полягає в необхідності дотримання спадковості при переході від старого до нового, від попереднього до наступного. Попереднє заперечується, але не абсолютно, а відносно, та не у всіх, а лише у визначених відношеннях.

- **Другим рівнем** методології є **методологія науки**, яка описує найбільш загальні принципи побудови та засоби одержання наукового знання.

- **Третій рівень** – це **методологія конкретної науки** в її сучасному стані, яка є багаторівневою комплексною системою знань (або окремою наукою). Основна функція методології конкретної науки полягає у встановленні наукових фактів і розробленні на їх основі вчень про організацію й засоби здійснення теоретичної, експериментальної та практичної діяльності дослідника в межах даної науки. Методологія конкретної науки дає характеристику таких складових наукового дослідження, як об'єкт, предмет, завдання, засоби здійснення.

- **Методико-технологічний (четвертий) рівень методології** – це така система методологічних принципів, форм і способів організації методологічного знання, яка безпосередньо зумовлюється теорією конкретного підходу.

Вирізняють також диференціації рівнів науково-методологічного знання за його **спрямованістю та змістом**.

- **на філософському рівні методології науки** здійснюється обґрунтування основних принципів організації наукового знання, які безпосередньо виводяться з загальних принципів діалектики. Завдяки цьому розкриваються закономірності взаємозв'язку філософського та загальнонаукового методів пізнання, виявляються їхні загальні фундаментальні підвалини та встановлюються ознаки, на підставі яких стає можливим виокремлення наукового пізнання в особливий вид пізнавальної діяльності людини;

- **на загальнонауковому рівні методології** знаходять своє вирішення проблеми структури наукового знання, його розподіл в межах окремих наук та інтегрування в загальну наукову картину світу, встановлення законів зародження розвитку та зміни наукових теорій і їх понятійної основи, структури й сутності загальнонаукових методів, умов та критеріїв науковості, аналізу мови науки, аналізу формальних і

формалізованих методів побудови теорії, дослідження та наукового опису, типології систем наукового знання тощо;

- у межах конкретно-наукової методології розробляються певні теоретико-методологічні підходи до процесу наукового пізнання, що є найбільш адекватними до природи предмета та сутності досліджень, які здійснюються в обсязі даної науки. На підставах кожного конкретного підходу розробляються відповідні йому поняття та уявлення, використовуючи які методологія даної науки обґрунтовує й описує систему принципів, методів, форм, прийомів та засобів проведення наукового дослідження та викладу його результатів.

- Категорії, принципи, теорії, парадигми і методи як змістовні складові методології наукового дослідження

Категорія (від грец. *kategoria* – висловлювання, судження, визначення, ознака) є формою мислення, яка відображає універсальні властивості та співвідношення предметів об'єктивної дійсності. Це найбільш загальні та фундаментальні поняття, що віддзеркалюють суттєві всезагальні властивості й відношення предметів і явищ дійсності, а тому є основою будь-якої методології.

За походженням (з латинської) термін «**принцип**» означає основну засаду, і розуміється як найбільш загальне правило діяльності. В пізнавальному процесі принцип виступає початковим компонентом методології. Хоча кожна епоха виробляє і використовує свої принципи, їх розвиток відбувається на основі методологічної спадкоємності попередньо сформованих.

Важливим елементом методології є **закон** – це об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок між об'єктами дійсності, це логічно формалізоване та чітко сформульоване співвідношення між явищами, предметами, процесами. Закон характеризується як необхідне, істотне, стійке, повторюване та загальне. Однак слід розуміти, що закон – досить абстрактне формулювання, яке не може охопити всього різнобіччя дійсності. Конкретне явище завжди багатше, ніж закон. Водночас закон, нівелюючи індивідуальні, випадкові властивості та зв'язки, дає змогу людині охопити внутрішню сутність предметів і явищ.

Похідним від закону є поняття **закономірності**, певної впорядкованості подій, відносної постійності головних детермінуючих факторів. Іноді закономірності розглядають як сукупний результат дії багатьох законів.

Парадигма є сукупністю методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, що сформувалися історично і прийняті у своїй спільності як зразок, норма, стандарт вирішення проблеми і містить символічні узагальнення, цінності.

Невід'ємною складовою змісту методології є **метод**, який розглядається як сукупність певних правил, прийомів, норм пізнання, оцінки або дії. Метод пов'язує дослідника з об'єктом дослідження і надає інформацію про ті або інші аспекти об'єкта.

У науковому дослідженні формуються і набувають відносної самостійності такі форми та елементи методології наукового дослідження, як: *ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія*.

Ідея – це форма наукового знання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності. Ідея в науковому пізнанні виконує такі основні функції:

- підсумовування досвіду попереднього розвитку знання;
- синтезування знання в цілісну систему;
- прямування пошуку нових шляхів вирішення проблем.

Проблема (грец. *problema* – задача) – це форма наукового знання, що є єдністю двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття. Проблема є відображенням ситуації, яка об'єктивно виникає в процесі розвитку суспільства як протиріччя між знанням про потреби людей у яких-небудь результативних практичних та теоретичних діях і незнанням шляхів, засобів, знарядь їх реалізації.

Гіпотеза (грец. *hypothesis* – основа, припущення) – це форма наукового знання, за допомогою якого формується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від неповного, неточного знання до більш повного, точного.

На основі трьох зазначених елементів методології наукового дослідження (ідея, проблема, гіпотеза) в їхній діалектичній єдності формується наукова концепція, яка обґрунтовує основну ідею теорії.

Концепція (від лат. *conceptio* – розуміння, система) – це форма та засіб наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї, це науково обґрунтований та в основному доведений вираз основного змісту ідеї, але на відміну від теорії він ще не може бути втіленим у струнку логічну систему точних наукових категорій.

Теорія (грец. *theoria* – спостереження, дослідження) – це система достовірних, обґрунтованих глибоких та конкретних знань про дійсність, яка має чітку логічну структуру і дає цілісне, системне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта. Теорія на відміну від гіпотези є знанням достовірним, істинність якого доведена і перевірена практикою. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точною логічною організацією і своїм об'єктивним змістом, а, відповідно, і своїми пізнавальними функціями.

За загальним підходом можна визначити п'ять основних функцій теорії (табл. 1).

Таблиця 1

Функції теорії

<i>Назва функції</i>	<i>Характеристика функції</i>
Описова	Описує повну сукупність фактів
Інформативна	Інформує про сутність відображених теорією об'єктів.

	Це найбільш достовірною сутнісною і узагальнюючою інформацією
Системоутворююча	Упорядковує певну сукупність фактів, являє собою системне бачення об'єктів
Пояснювальна	Пояснює об'єкти і факти, виділяючи закономірності та причинно-наслідкові зв'язки, кореляційну залежність
Прогностична	Уможливує передбачення на підставі закономірностей майбутній стан об'єктів
Методологічна	Виступає як метод здобування нового знання
Практична	Є засобом практичної зміни дійсності, побудови технологій

ТЕМА №1.2. ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

• Поняття пізнання та його види

Проблеми пізнання досліджує розділ філософії (або філософська наука) під назвою "гносеологія" (давньогрец. "гносис" - пізнання; "логос" — учення, наука). Інколи цей розділ філософії іменують "епістемологією" (давньогрец. "епістема" - знання, наука; "логос" - учення), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія — це більше явище не класичної філософії.

Для нашої філософської традиції епістемологічність студії була не характерною, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план в дослідженні проблеми знання та пізнання.

Тому в даному розділі враховуються як традиційні гносеологічні підходи, так і новітні, пов'язані з епістемологією.

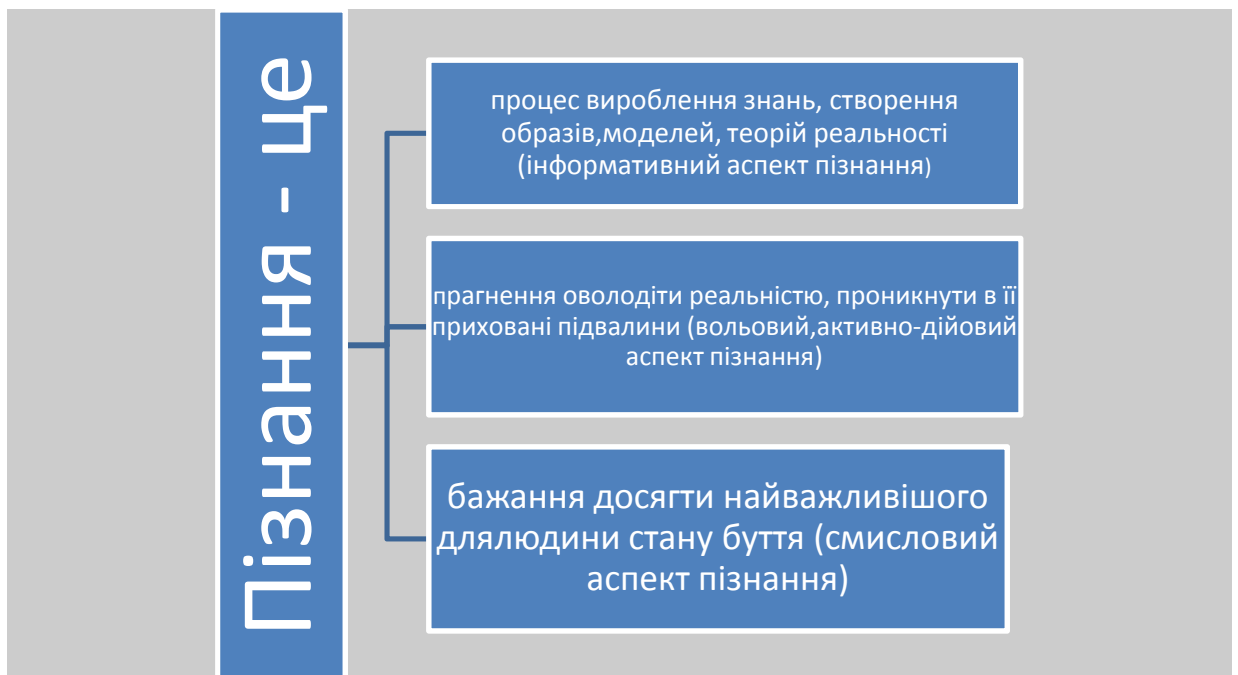
Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати? У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності, унаслідок якої усвідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати своє стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи.

При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, немозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями.

Цей момент входить у поняття об'єкта та суб'єкта як вихідних понять гносеології.

Суб'єктпізнання—целюдина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням. Об'єкт пізнання - фрагмент (частина) будь-якої реальності (природної, соціальної, суб'єктивної, розумової, душевної та ін.), який незбігається з цей момент з інтелектом, що пізнає, та який спрямована пізнавальна активність.

Такерозуміння суб'єкта та об'єкта засвідчує:
 по-перше, що об'єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання; по-друге, що суб'єкт та об'єкт співвідносні; об'єкт набуває характеристик саме об'єкта лише у відношенні до певного суб'єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об'єкт. Малотого, сучасна гносеологія (та особливо - епістемологія) розглядає їх як узагальнені віддільні. *Наприклад*, об'єктом може ставити лише те, що виявляється як окрема особлива реальність у полі активної діяльності суб'єкта; в такому розумінні об'єкт постає як похідне від суб'єкта і навіть як його елемент. З іншого боку, можна розглядати самого суб'єкта як елемент об'єкта: природа— єдиний об'єкт, а людина як частина природи є елементом об'єкта. Названі нібито протилежні виявлення суб'єкта та об'єкта повинні спробувати зрозуміти як єдиний процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об'єктний обсяг її життєдіяльності. В цьому сенсі пізнання постає як процес вичерпування за допомогою предметних визначень змісту об'єктів пізнання та діяльності. Сучасні гносеологія та епістемологія вважають, що поняття пізнання має принаймні три основні змістові наголоси:

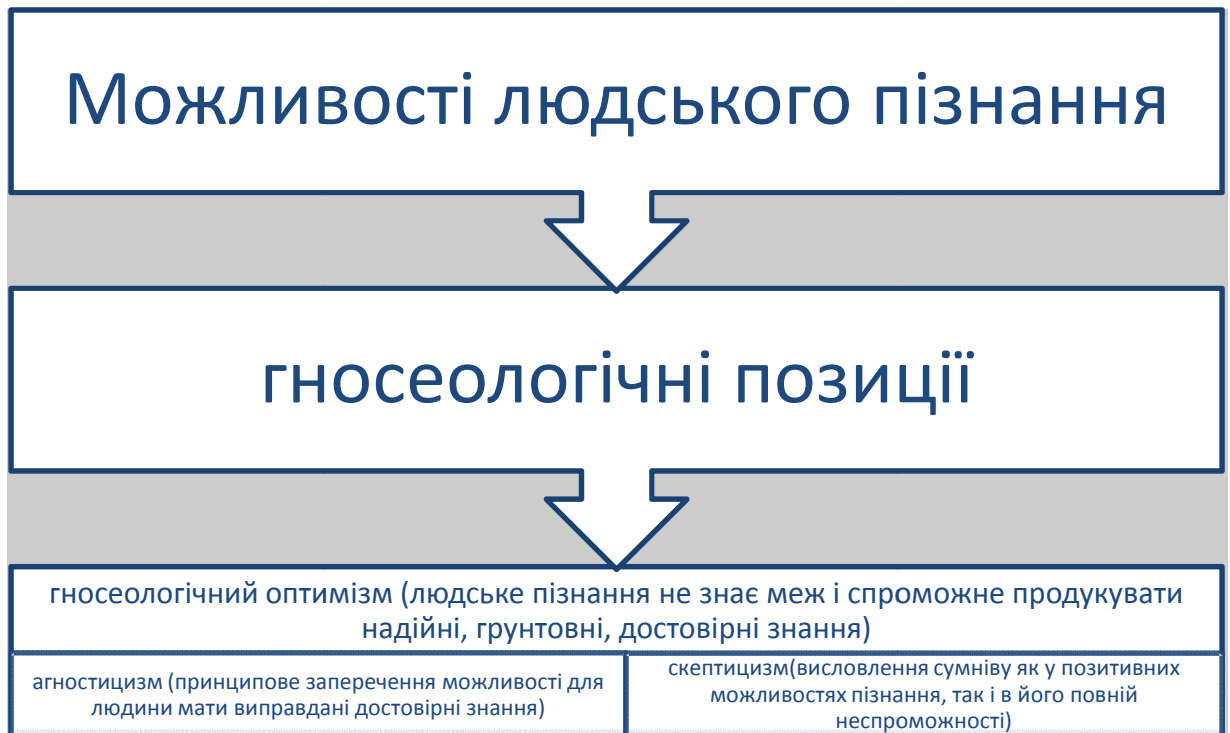

Найчастіше пізнання ототожнюється саме із процесом продукування знань, а не важко побачити в людській допитливості, упізнавальному натхненні, прагненні щось пізнати та зрозуміти бажання проникнути в потаємні глибини речей, опанувати їх, впливати на них. Цей момент упізнання робить його живим, енергійно напруженим, емоційним, злитим із волею та бажанням. Але якщо ми поставимо "остаточне" запитання: якою може бути кінцева мета пізнання, - то, урешті-решт, через пізнання ми сподіваємося знайти для себе (і для людства) щось найважливіше, заповітне. За допомогою пізнання ми прагнемо розв'язання основних проблем нашого життя, оскільки пов'язуємо пізнання із духовною сутністю людини та із можливістю для неї саме у духовному пошуку досягнути для себе найважливішого.

Звідси стає зрозумілим, що саме пізнання замінює для людини те, що у тварин виконують інстинкти, тобто забезпечує особливий тип зв'язку людини з дійсністю. Без пізнання немає людини як людини.

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливість людського пізнання. Як звичайно у цьому питанні окреслюється ряд гносеологічних позицій.

Якщо розуміти пізнання винятково в дусі продукування знань та інформації, то не уникнути скепсису, адже дійсність постає перед нами нескінченною як за обсягом, так і за глибиною та мінливістю. Але при тому ми не можемо не визнати, що знання та пізнання справді збільшують можливість людини в її взаємодії зі світом, значно збагачують сфери та напрями людської життєдіяльності, збільшують ступені людської свободи.

Отже, можна констатувати: пізнання неможна розглядати однобічно; у реальному виявленні пізнання - це органічний елемент людської життєдіяльності, що розвивається від незнання до знання, від неповного та

непевного знання - до повнішого та надійнішого, від видіння туманного, затьмареного - до проясненого.

Коли людина включається в соціально-культурні зв'язки та відношення, прилучається до суто людських способів життєдіяльності, її пізнавальні здібності реалізуються майже автоматично, і інколи виникає враження, що знання виростають в людині так само природно, як, наприклад, нігті або волосся. Але такого роду навички, тобто навички стихійного продукування знань та уявлень, мають тенденцію зростатися із безпосередніми умовами життя і не виходити за певні, досить вузькі межі.

Знання суттєвого, знання, необхідні для розширення горизонтів здійснення людської свободи, стихійно не виникають. Тому на певному рівні соціальної життєдіяльності, на певному рівні особистого розвитку людина повинна усвідомити роль і функції пізнання і почати робити свідомі зусилля задля їх придбання. Якщо ж цього не відбудеться, то, скоріше за все, здійсниться консервація елементарного досвідного знання, яке буде функціонувати в певному суспільному середовищі майже так, як функціонують умовні рефлекси.

Звідси випливає необхідність виділення у суспільному та індивідуальному розвитку пізнання двох основних стадій:

а) стихійної, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою;

б) активно — дійової, яка є усвідомленою, свідомо організованою та спрямованою на спеціальне продукування знань.

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення у різних видах пізнання:

життєво-досвідне пізнання постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знанням, бажанням тощо;

мистецьке пізнання окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому

художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво, ніж наука;

наукове пізнання культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим та спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання;

релігійно-містичне пізнання часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, особливе просвітлення, і хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для свідомого використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; історія людства переконливо це доводить;

екстрасенсивне пізнання, інтерес до якого особливо зріс наприкінці ХХ ст., також залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.

Кожен із означених видів пізнання не заміняє інших, і тому їх слід розглядати у взаємному доповненні одне до одного.

Отже, можна зробити висновок, що пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення.

Тема №1.3. ДІАЛЕКТИЧНІ ТА ЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

• Становлення діалектичних ідей в історії людського пізнання

Діалектика (грецька, *dialektikn* - мистецтво вести бесіду, спір) вчення - про найбільш загальні закономірні зв'язки в становленні, розвитку буття і пізнання і заснований на цьому метод творчого пізнання, мислення.

Розвиток - незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних і ідеальних об'єктів.

З погляду діалектики в процесі безперервної зміни, розвитку перебувають як матеріальний світ, так і людське пізнання: тому виділяють два аспекти:

в Об'єктивна діалектика - розвиток буття, об'єкта, об'єктивного миру (діалектика природи);

в Суб'єктивна діалектика - розвиток пізнання, мислення (діалектика духу).

Давні філософи (Антична філософія) уявляли світ як єдиний, самодостатній Космос, що вічно розвивається. У перших натурфілософів були здогадки про протиріччя як джерело розвитку.

Геракліт стверджував, що боротьба батько всьому і усього цар. Починаючи із софістів і Сократа, філософи звернули увагу на суб'єктивну

діалектику (звідси і етимологія терміну "діалектика" мистецтво вести бесіду), що був введений Сократом. Сократ і Платон своїми відомими діалогами показали, як істина народжується із зіткнення протилежних точок зору, що істина - це не готовий результат, а процес пізнання світу і людини. Для першої історичної форми діалектики характерні дві істотні риси, які в наступних етапах були багато в чому загублені і відроджені в науці і філософії кінця XIX-XX століть:

1) єдність об'єктивної та суб'єктивної діалектики (у давніх філософів розвитку були піддані як світ, природа, так і пізнання її);

2) уявлення і здогадки про внутрішнє джерело розвитку миру (Космосом, по-думці древніх ніхто і ніщо не керує - він самодостатній).

У середньовічній релігійній філософії джерело розвитку остаточно було перенесено в сферу духу. Бог має нескінченні потенції, творчі сили; він створює світ і є постійним джерелом його розвитку. В ідеалістичній філософії розвивається суб'єктивна діалектика, оскільки ознаками розвитку володіють, насамперед, світовий дух (Бог) і людська душа (мислення, пізнання).

Філософія Нового часу ідею буття як процесу замінила уявленням про світ як про механічний агрегат (Дивись Механічна наукова картина миру). Цей період характеризується пануванням метафізичного мислення. Метафізика тут розуміється як антидіалектика, як багато в чому протилежна діалектиці концепція розвитку (Дивись таблицю 5). "Але що особливо характеризує розглянутий період, - відмічає Ф.Енгельс, - це вироблення своєрідного загального світогляду, центром якого є уява про абсолютну незмінність природи. Планети і супутники їх, одного разу приведені в рух таємничим "першим поштовхом", продовжували кружлятися по призначеним їм еліпсам повік або, у всякому разі, до закінчення всіх речей. Земля залишалася від віку, або від дня свого створення незмінно однаковою. Теперішні "п'ять частин світу" існували завжди, мали завжди ті ж самі гори, долини і ріки, той же клімат, ту ж флору і фауну. Види рослин і тварин були встановлені раз і назавжди під час свого виникнення, однаково завжди породжувало однаково¹".

Таблиця 5.

Дві концепції розвитку

Ознака порівняння	Діалектика	Метафізика
1. Як здійснюється процес розвитку?	Розвиток розуміється як складний, суперечливий процес, у якому можливі перерви поступовості, якісні стрибки, виникнення принципово- нової якості.	Розвиток трактується як процес простого кількісного росту чи зменшення руху по колу.

2. Що є джерелом розвитку?	Внутрішні протиріччя об'єкта	Джерело розвитку – зовнішня сила
----------------------------	-------------------------------------	---

Чим же пояснити той факт, що на тлі природознавства яке швидко розвивалося панувала метафізична концепція розвитку? Для пояснення цього факту приведемо два аргументи:

1). Починаючи із середньовіччя, у філософії склалася традиція розглядати природу як пасивну субстанцію, як "тінь" духу; тому що тільки дух має всі ознаки розвитку і творчості. У новий час ця традиція почала поступово слабіти, але нічого не відбувається миттєво. На будь-якому етапі розвитку можна помітити і елементи нового, і збережене старе (це і є діалектика).

2). Метафізичний погляд на природу переважав також і тому, що природознавство не проникло ще в глибинну сутність природи, а займалося в основному збиранням і систематизацією матеріалу (аналізом). Класичної стадії розвитку досягла в той час тільки механіка. Механічні закони руху тіл були перенесені на світ в цілому.

Перевага метафізики, проте, не означала відсутність діалектики. Діалектичні ідеї продовжували розвиватися проявившись, наприклад, в ідеї Спінози про субстанцію (природу) як "причини самої себе", у ученні Лейбніц. „Про монади, як атоми буття"% саморухоми активні субстанції, у гіпотезах французьких матеріалістів XVIII ст. про самодостатність, саморухомисть матерії.

Новий етап в історії діалектики пов'язаний з німецькою класичною філософією. У Гегеля діалектика набуває вид цілісної концепції, універсальної теорії і методу пізнання світу. Розвиток духу, природи, суспільства, людини представлено, як єдиний висхідний закономірний процес; сформульовані основні закони цього процесу. Діалектика Гегелем розвивається на ідеалістичній основі. Причиною розвитку світу у нього є саморозвиток світового духу.

В XIX-XX ст. у філософії знову переважала ідея єдності розвитку матерії і духу, природи і свідомості. Ця ідея в сучасній філософії з'являється не у вигляді геніальної здогадки - гіпотези (як це було в Античній філософії), але як результат синтезу двох розвинутих сторін: діалектики духу (Гегель) і діалектики природи (марксизм). В марксизмі - діалектичному матеріалізмі обґрунтовується ідея про первинність розвитку об'єктивного світу; діалектичні закони об'єктивного світу є причиною, а діалектика пізнання, мислення (духу) - наслідком, тому що пізнання є не що інше, як відображення об'єктивного миру. Якщо свідомість прагне відбити світ таким, який він є (тобто процесом, що розвивається), то вона сама повинна бути рухомою, мінливою (діалектичною). Сучасна наука, збагнувши суть багатьох процесів природи, обґрунтувала і підтвердила багато діалектичних ідей.

Відкриття клітинної будови живої матерії, закон збереження і перетворення енергії, еволюційна теорія походження видів Дарвіна, генетика,

квантова механіка, теорія відносності, неевклідова геометрія, теорія катастроф стали переконливим підтвердженням складності і суперечності (діалектичності) природних процесів, а також ефективності діалектичного методу в осягненні сутності світу.

ТЕМА №1.4. СПЕЦИФІКА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Перш ніж безпосередньо перейти до розгляду проблем наукового пізнання, необхідно відповісти на запитання: що являє собою наука взагалі; якою є загальна класифікація наук?

Отже, **наука** - це історично сформований вид людської діяльності, спрямований на пізнання і перетворення об'єктивної дійсності. Вона знаходить свій вияв і як певний результат діяльності у вигляді системи знань, і як їхнє духовне виробництво, тобто науковий процес.

За своїм предметом науки поділяються на природно-технічні, ті, що вивчають закони природи і способи її освоєння і перетворення, і суспільні, ті, що вивчають різні суспільні явища і закони їх розвитку, а також самої людини як соціальної істоти (гуманітарний цикл). Важливо зазначити, що предмет науки визначає її метод. У природничих 200 науках одним із головних методів дослідження є експеримент, а в суспільних таким методом є статистика.

Грунтовний розгляд особливостей науково-пізнавальної діяльності можливий лише з урахуванням її зв'язку з практикою, що є основою будь-якого пізнання. Усяка пізнавальна діяльність, у тому числі й наукова, виростає з практики, базується на ній, зорієнтована на неї, рухається нею. Більше того, пізнання як процес взаємодії людини з об'єктивною реальністю, що є націленим на здобуття нових знань, вбирає, копіює й повторює структуру практичної діяльності, а остаточно - структуру праці. Як і праця, що є серцевиною практики, пізнавальна діяльність містить ряд звичайних моментів: до неї входять людина, яка пізнає, предмет пізнання, ціль, засоби й результати. Буденне і наукове пізнання тією чи іншою мірою включають перелічені моменти.

Разом з тим є очевидним, що особливості того чи іншого різновиду пізнання залежать від конкретного поєднання цих моментів, від рівня й характеру їх розвитку. Структура практичної, трудової діяльності є загальною основою для всіх різновидів пізнання. Тільки вона дає можливість порівнювати ці різновиди пізнання, фіксувати відмінності, що є між ними, та особливості.

Отже, у чому полягає різниця між буденним і науковим пізнанням?

По-перше, буденне пізнання водночас є і формою практичної діяльності, воно безпосередньо втілено в неї. Наукове пізнання відокремлене від практичної діяльності. Воно здійснюється спеціально підготовленими групами людей, які досягли певного рівня знань, навичок, розуміння,

виробили відповідні світоглядні та методологічні установки з приводу своєї професійної діяльності.

По-друге, вони відрізняються також за обсягом, методами і засобами дослідження, ступенем обґрунтованості знань. На відміну від буденного пізнання наука має справу не тільки з реальними, а й із так званими абстрактними, ідеальними об'єктами. Це обумовлює наявність у науці специфічних засобів опису об'єктів, їх дослідження.

По-третьє, засобом буденного пізнання виступає наша "природна" мова, знаряддя праці. Його методи і прийоми, як правило, не усвідомлюються суб'єктом. І навпаки, наукове пізнання має усвідомлений, планомірний характер. Наука виробляє засоби емпіричного і теоретичного дослідження: вимірювальні прилади, мову науки, яка містить спеціальні правила формування визначень, висновків, доказів.

По-четверте, ці види пізнання відрізняються також і за ступенем проникнення у суть природних і суспільних явищ. Якщо наука - це система обґрунтованого, достовірного знання, то буденне пізнання є сукупністю фрагментарних знань, здогадок, рецептів народної мудрості, які є результатом практичного досвіду поколінь, воно фіксує в основному зовнішні зв'язки між явищами. Достовірність цих знань встановлюється в ході повсякденної практики. І навпаки, наукове знання проходить через особливі процедури доведення, обґрунтування, перевірки через експерименти і тільки потім широко запроваджується в практику.

У такому разі можна зробити висновок, що наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, що складається із взаємодії таких компонентів'.

а) суб'єкта пізнання, тобто особистості чи групи людей, що мають певний рівень знань, навичок, світоглядні і методологічні установки з приводу своєї діяльності;

б) об'єкта пізнання, тобто фрагмента об'єктивного світу, на який спрямовані думка і дії суб'єкта пізнання;

в) предмета пізнання, тобто конкретних аспектів пізнання, що детермінуються об'єктом пізнання і визначаються у певних логічних формах;

г) особливих методів і засобів пізнання; г) певних форм пізнання і мовних засобів;

д) результатів пізнання, що виражаються головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах;

е) цілей пізнання, спрямованих на досягнення істини і достовірного систематизованого знання, здатного пояснити невідомі науці факти.

Наукове знання і сам процес його отримання характеризуються системністю і структурністю. Передусім у структурі наукового пізнання виокремлюються емпіричний і теоретичний рівні. Вони відрізняються глибиною, повнотою, всебічністю осягнення об'єкта; цілями, методами досягнення та способами вираження знань; ступенем значущості чуттєвого та раціонального моментів.

У найбільш загальному розумінні емпіричне дослідження є знанням про явище, а теоретичне - про його сутність. Емпіричне дослідження - це такий рівень наукового пізнання, зміст якого головним чином отримано з досвіду, із безпосередньої взаємодії людини з об'єктивною дійсністю. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами.

Теоретичний рівень наукового пізнання є більш високим ступенем дослідження дійсності, де об'єкт постає з боку тих його зв'язків і відносин, які недоступні безпосередньому чуттєвому вивченню. На цьому рівні створюються системи знань, теорій, у яких розкриваються загальні та необхідні зв'язки, формулюються закони в їх системній єдності та цілісності.

Слід відрізнити поняття "**емпіричне**" та "**теоретичне**" від понять "**чуттєве**" та "**раціональне**". Поняття "чуттєве" та "раціональне" характеризують пізнавальні здібності людини, а "емпіричне" та "теоретичне" - відносно самостійні етапи та рівні наукового пізнання. Чуттєве і раціональне-це етапи цілісного процесу пізнання. Вони не відокремлені в часі, отже, ізолювати їх можна лише в абстракції. У людини не буває відчуттів без їх осмислення, раціонального-без супроводження його почуттями. Наприклад, коли хворий відчуває біль, він одночасно підводить його під певні поняття (біль гострий, пульсуючий та ін.).

Емпіричні знання, дослідні дані не є тотожними ні сумі відчуттів, ні сприйняттю. Це особливий вид знань, який є результатом довгочасної попередньої обробки, спостережень, узагальнення даних приладів, експериментів. Завданням емпіричного рівня пізнання є отримання наукових фактів. Їх формування пов'язане з діалектичною взаємодією чуттєвого і раціонального в ході емпіричного пізнання.

Теоретичний етап - це також переплетіння чуттєвого і раціонального. Форми раціонального пізнання (поняття, судження, умовиводи) домінують у процесі теоретичного освоєння дійсності. Втім при побудові теорії використовуються також наочні модельні уявлення, які є формами чуттєвого пізнання. Отже, можна говорити лише про те, що на нижчих рівнях емпіричного пізнання домінує чуттєве, а на теоретичному рівні - раціональне.

Однак, незважаючи на зазначені відмінності, чіткої межі між емпіричним і теоретичним пізнанням не існує. Так, емпіричне дослідження, хоча і зорієнтоване на пізнання і фіксацію явищ, постійно проривається на рівень сутності, а теоретичне дослідження шукає підтвердження правильності своїх результатів у емпірії. Експеримент завжди теоретично навантажений, а будь-яка абстрактна теорія має емпіричну інтерпретацію.

У науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми.

1. **Факт** (Від лат. *factum* - здійснено, зроблено). Це подія, явище, процес, які мають місце в об'єктивній дійсності і є об'єктом дослідження. Розрізняють факти дійсності і факти науки (факти пізнання). *Факти*

дійсності- це речі, властивості, відношення, події, які існують дійсно, незалежно від свідомості. *Факти науки* - це відображення фактів дійсності, всебічно перевірених, вірогідність яких доведена. Вони усвідомлюються і фіксуються в термінах мови науки у вигляді емпіричних суджень. Різними шляхами дослідник поступово накопичує факти, які становлять емпіричну основу усієї подальшої роботи. Ця основа - першорядна передумова успіху в науковій роботі. Після набуття фактичного матеріалу починається друга фаза дослідження. Вчений прагне дізнатися, що насправді є фактом, а що думкою або навіть вигадкою. Факти групуються за їх важливістю, актуальністю і т. д. Ця робота ґрунтується на теоретичних положеннях науки, її законах та категоріях.

2. **Проблема** .Ця форма виникає як намір пояснити факт. **Проблема** (від грец. *problema* - завдання) - це запитання чи комплекс запитань, які виникають у процесі розвитку пізнання і вирішення яких має суттєвий практичний або теоретичний інтерес. Формування проблеми є важливим моментом розвитку наукового знання, оскільки правильно поставити проблему означає частково вирішити її. Хибна постановка проблеми буває однією з причин виникнення вигаданих проблем (псевдопроблем), тобто таких, що несумісні з фактами і законами. І такі проблеми практично не вирішуються. Поставити проблему означає: відокремити відоме від невідомого; факти, з'ясовані від фактів, які вимагають з'ясування; сформулювати запитання, яке виражає основний зміст проблеми; накреслити конкретні шляхи її вирішення. Формулювання проблеми спирається на процес і результат емпіричного дослідження і разом з тим стимулює подальше дослідження, направляє його.

3. **Гіпотеза**. З формулювання гіпотези починається рух проблеми. **Гіпотеза** (від грец. *hypothesis* - основа, припущення) - це різновид здогадки, припущення більш або менш обґрунтоване, але ще не підтверджене, не доведене повністю. Гіпотеза є формою розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від непевного до знання більш повного і точного.

У яких же випадках використовується гіпотеза у процесі розвитку наукового знання? По-перше, тоді, коли відомих фактів недостатньо для пояснення причинної залежності явищ і є потреба їх пояснити. По-друге, коли факти складні і гіпотеза може принести користь як перший крок до їх пояснення. По-третє, тоді, коли причини фактів недоступні для досвіду, але дії і наслідки їх можуть бути вивчені. У проблемній ситуації може висуватися кілька логічно несумісних між собою гіпотез. Кожна з них повинна відповідати знанням і припускати висновки, що можуть бути перевірені практикою.

4. **Доказ гіпотези**. Це наступна необхідна стадія дослідження і форма, в якій існує знання. Суть доказу полягає в установленні істини, підтвердженні або спростуванні сформульованих положень теоретичними аргументами за допомогою порівняння, індукції, дедукції, аналогії.

Аргументи доказу будуть переконливими тоді, коли висновки послідовно виходитимуть один із одного з урахуванням законів і правил логіки, як ланка з ланки в ланцюгові.

5. Теорія. Вона є найрозвиненішою формою наукового пізнання. **Теорія** - це система узагальненого знання, основних наукових ідей, законів і принципів, які відображають певну частину навколишнього світу, а також матеріальну і духовну діяльність людей. Теорія на відміну від гіпотези є знанням достовірним, істинність якої доведена і перевірена практикою. Вона дає істинне знання й пояснення певної сфери об'єктивної дійсності, дає можливість зрозуміти її загальні, необхідні, суттєві, внутрішні закономірні властивості і зв'язки. Від інших видів достовірного знання теорія відрізняється своєю точною, логічною організацією.

Теорія включає такі елементи: змістові - принципи, закони, категорії, ідеї та ін.; *формальні* - знаки, символи, правила та ін. Вона дає змогу зрозуміти об'єкт пізнання в його внутрішніх зв'язках і цілісності, пояснює різноманітність наявних фактів і може передбачити нові, ще невідомі, прогнозує поведінку систем у майбутньому. Найважливіші функції теорії такі: синтезуюча, пояснююча, прогнозуєча.

Теорія є не тільки результатом, але й одним із початкових моментів розвинутого наукового пізнання. На основі практики дослідник підходить до вирішення кожної конкретної проблеми, будучи озброєним певними теоретичними концепціями. З їх допомогою відбираються проблеми, гіпотези. У свою чергу розвиток теорії, підтвердження справедливості її положень вимагає нового звернення до фактів, постановки нових проблем, висування гіпотез - і так без кінця. Процес наукового пізнання йде від теорій меншої загальності до теорій більшої загальності. При цьому нова теорія не виключає попередню, а навпаки, включає її, по-новому організуючи зміст.

Таким чином, всю логіку наукового пізнання як послідовну зміну форм наукового дослідження можна подати так: нагромадження та усвідомлення фактів; виникнення і постановка проблеми; висування гіпотези або гіпотез; побудова теорії; визначення шляхів практичної реалізації теорії.

У сучасному науковому пізнанні, залежно від характеру об'єктів пізнання, методів та засобів їх вивчення, від особливостей проблем, що вирішуються, вирізняють два основних види наукових досліджень:

1) фундаментальні теоретичні дослідження, спрямовані на пізнання глибинних законів дійсності для їх можливого практичного застосування в майбутньому;

2) прикладні наукові дослідження, спрямовані на пізнання конкретних форм прояву об'єктивних законів, вирішення проблем не тільки пізнавального, а й соціально-практичного характеру.

Фундаментальні теоретичні дослідження покликані пояснювати навколишній світ, а прикладні, спираючись на їхні досягнення, - перетворювати його. Закони і методи фундаментальних наук мають більш загальний характер, а закони і методи прикладних - конкретний, вузький. У

системі наук провідне місце належить фундаментальним дослідженням, які становлять передній край пізнавальної діяльності і, власне, тому ці дослідження називаються фундаментальними, що на їх основі можна провести різноманітні прикладні дослідження. Розглядаючи специфіку наукового пізнання, слід охарактеризувати і основні методи, які тут застосовуються.

Наука від інших видів пізнання (повсякденного, релігійного, художнього, ідеологічного) відрізняється наступними характеристиками:

а) **За предметом.** Предметом науки є не всі безконечно різноманітні зв'язки і явища світу, а лише істотні, необхідні, загальні, повторювані зв'язки - закони. Вчений серед раптовостей шукає необхідність, в одиничних, конкретних фактах - загальне.

б) **За методом.** У науці розробляються спеціальні способи і прийоми пізнання - методи. В системі науки розробляються дисципліни, що спеціально займаються вивченням методів пізнання: методологія, логіка, історія науки, лінгвістика, інформатика і ін. **Логіка** - наука про загальнозначущі форми і засоби думки, необхідні для раціонального пізнання. **Методологія** - вчення про методи пізнання, про принципи і межі застосування методів, про їхній взаємозв'язок (система методів). Загальні принципи пізнання і загальнонаукові методи традиційно вивчаються у філософії. Для будь-якої розвинутої науки характерна методологічна рефлексія, тобто обґрунтування і систематизація власних методів дослідження. Для сучасного природознавства і науково-технічного знання характерно широке використання спеціальних інструментів і приладів (існує навіть поняття "індустрія науки"). Методи науки підрозділяються на філософські (метафізичний, діалектичний, принцип загального зв'язку, принцип історизму, принцип протиріччя і ін.), загальнонаукові і конкретно наукові, а також на емпіричні і теоретичні (Дивись таблицю 6).

в) **За мовою.** Наука створює і користується специфічною мовою. **Мова** - система знаків, що служить засобом людського спілкування, мислення і вираження. Мова є специфічним засобом передачі інформації. Виділяють природні і штучні мови. Одиницею природної мови є слово. У складі штучних мов - процес формалізації. **Формалізація** - процедура заміни позначення реального об'єкта або його словесного опису знаком. Наприклад, те саме явище виражене природною мовою (три плюс два рівняється п'яти) і формалізованою мовою ($3+2=5$). Формалізовані мови науки сприяють стислості, чіткості вираження думки, дозволяють уникнути багатозначності, проводити складні операції зі знаковими моделями об'єкта. Наука (особливо гуманітарна) користується і природною мовою, але і тут пред'являються особливі вимоги: логічність, строгість, чіткість визначення термінів. У науці поступово йде процес міжнародної уніфікації мови. Математикам або кібернетикам з різних країн сьогодні не потрібний перекладач, вони розуміють один одного завдяки універсальним формалізованим мовам. Очевидно, за ними підуть і представники всіх інших наук. За результатами.

Наукове знання системне, обґрунтоване, доведене і представлене у вигляді специфічних форм. Основними формами наукового знання є ідея, проблема, гіпотеза, науковий закон, концепція, наукова картина миру.

д) **За суб'єктом.** Наукова діяльність припускає особливу підготовку суб'єкта. Вчений повинен мати певні якості: S широку ерудицію; S глибокі знання у своїй сфері; S вміння користуватися науковими методами; S творчі здатності; u певну систему цільових настанов і ціннісних орієнтацій (істина є вершиною в ієрархії цінностей вченого); S сильну волю.

У науковому пізнанні виділяються, як правило, емпіричний і теоретичний рівні. Порівняльний аналіз їх представимо у вигляді таблиці (Дивись таблицю 6).

Таблиця 6.

Емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання.

	Ознака порівняння	Емпіричний рівень	Теоретичний рівень
1	Гносеологічна спрямованість досліджень	Пізнання орієнтоване на вивчення конкретних зв'язків і закономірностей. Головне завдання – опис об'єкта, відповідь на питання: «Що це?»	Пізнання спрямоване на розкриття причин і сутності зв'язків об'єкта. Головне завдання – пояснення, відповідь на питання: «Чому?»
2	Характер отриманого пізнання	Основна форма запитання – науковий факт і сукупність емпіричних узагальнень	Знання фіксується у формі ідеї, принципів, законів, теорій.
3	Використовувані методи (переважно)	Спостереження, вимірювання, опис, експеримент та ін.	Аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза, аксіоматичний метод, ідеалізація та ін.
4	Зв'язок з об'єктом дослідження	Безпосередня взаємодія з об'єктом	Опосередкована взаємодія з об'єктом: оперування ідеальною моделлю об'єкта.

Представлені розходження, звичайно ж, не мають абсолютного характеру. У реальній науковій діяльності емпірія і теорія нерозривно зв'язані і доповнюють один одного.

ТЕМА №1.5. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

• Наукові знання як результат інтелектуальної діяльності

У явному вигляді експлікація поняття «наукове знання» в літературі не дається. Розглядається поняття «знання» в неявній або в явній формі; йдеться про знання, що відноситься до науки.

Так, наприклад, стверджується, що «вища форма організації знання – теорія або системи теорій, що об'єднуються в наукові дисципліни. Процеси розвитку знання характеризуються рухом від незнання до знання, переходом

від донаучного до наукового знання, зміною наукових теорій «Копнін П. В. дає більш розгорнуту картину поняття «знання»: «знання – необхідний елемент і передумова практичної діяльності людини. **Знання** – це сукупність ідей людини, в яких він висловлює своє теоретичне освоєння предмета. **Знання** – форма діяльності суб'єкта, в якій доцільно, практично – направлено відображені речі, процеси об'єктивної реальності. **Знання як** необхідний елемент і передумова практичного відношення людини до світу є процесом створення ідей, цілеспрямовано, ідеально відображають об'єктивну реальність у формах його діяльності та існуючих у вигляді певної мовної системи «У «Новітньому філософському словнику» поняття «знання» поділяється на два типи за рівнем його функціонування: буденне знання повсякденному житті і спеціалізоване знання (наукове, релігійне, філософське і т. д.).

Загальновідомо поділ знання на донаукове, наукове та позаннаукове.

Наука як система знання має свою структуру, що виконує певні логічні функції. Елементами логічної структури науки є: 1) підстави, 2) закони, 3) основні поняття, 4) теорії, 5) ідеї.

«Методологічне знання за змістом принципово відрізняється від предметного знання. Зміст останнього відображає властивості і природу досліджуваного явища, фіксує закони його внутрішньої будови і сутності, відповідаючи на питання: який предмет і чому він є саме таким.

Методологічне знання безпосередньо відноситься до структури діяльності, знання та засобів її отримання, осмислення та перевірки, відповідаючи на питання: яка дослідницька діяльність, структура її предмета і засобів? Які вихідні принципи, підходи та процедури дослідження, логічні основи мови, що виражає отримані результати? Чому діяльність дослідника є саме такою?».

Що стосується *структури методологічного знання*, відбиває будова методологічної діяльності та її предметів, то тут досить загальноприйнятим стало виділення принаймні двох рівнів: загальнометодологічного та спеціального, приватнометодологічного знання.

Специфіка приватного методологічного знання (у математиці, фізиці, біології, медицині) визначається особливостями пізнавальної діяльності у цій галузі: властивостями і структурою її предмета, методів його дослідження, конкретних умов пізнання і особливим характером того ставлення, в якому знаходиться життєдіяльність суб'єкта (людини, соціальної групи, суспільства) до даного об'єкта в певних історичних умовах

Наукове та ненаукове знання. Проблема демаркації

Рефлексію з приводу *методів наукового пізнання* здійснює методологія науки. Історично першою формою філософської методології став позитивізм. У розвитку позитивізму можна виділити три «хвилі»: перший позитивізм О. Конта, Г. Спенсера, Д. Міля; фізичний позитивізм (махізм, енергетизм); логічний позитивізм. Так званий постпозитивізм представляє школа істориків науки, що продовжує проблематику методології науки, але

на відміну від позитивістів, що вивчає науку не в статиці, а в динаміці. Позитивістська дослідницька програма заснована на принципі сцієнтизму, пізнання ототожнюється з досягненнями науки, тому повністю може бути експлікована на шляху методологічного аналізу наукового способу дій.

Ще *О. Конт* підкреслював, що позитивний дух наукових досліджень полягає в переорієнтації з вивчення кінцевих причин на вивчення непорушних законів, з питання «чому» на питання «як», з аналізу метафізичних цінностей на просте, але точне знання. Центральна проблема позитивізму формулюється у вигляді проблеми демаркації: як відрізнити науку від інших форм духовної діяльності: філософії, релігії, мистецтва і т. д. Перший позитивізм вважає знання позитивним, якщо воно видобуто емпірично. Наукове знання, на відміну від метафізичного, являє собою описи чуттєво даного, шляхом послідовного числа кроків яке наукове висловлювання може бути зведене до емпірично підтверджується.

Фізичний позитивізм науково пізнаваною вважає не тільки чуттєво дану реальність, але реальність взаємозв'язків. *Ернст Мах* (1838–1916), фізик, мислитель, що зробив вплив на становлення концепції відносності *А. Ейнштейна*, сформулював завдання наукового пізнання як «пристосування думок до фактів і пристосування думок один до одного». Мотивом створення теорії, по Маху, є не надія отримати знання про дійсність, що стоїть позаду явищ, а лише тільки можливість представити ці явища в простій і елегантною взаємозв'язку. Цю установку *Е. Мах* назвав принципом економії мислення.

Виникнення фізичного позитивізму обумовлено переорієнтацією фізики з вивчення речової реальності на «досвідчену реальність», реальність взаємозв'язків, що відкрилася фізиці поля. «Справжні співвідношення між цими реальними предметами представляють єдину реальність, якої ми могли б домогтися». Філософсько-методологічні ідеї *Маха*, *Оствальда*, *Богданова*, *Пуанкаре* ініціювали дослідження по *психофізичному паралелізму*.

Найбільший вплив на науковий світогляд і концепцію науковості ХХ в. надав логічний позитивізм, що склався на початку 20-х років ХХ в. Його представники – *Р. Карнап*, *Г. Фреге*, *Б. Рассел*, *Л. Вітгенштейн*, *А. Тарський*, *К. Поппер*. Як критерій демаркації логічні позитивісти обрали верифіковані: пропозиція науково тільки в тому випадку, якщо воно верифіковані, тобто, якщо його істинність може бути встановлена спостереженням. Якщо вислів не верифіціруемо, то воно ненауково. Основним напрямком досліджень стає аналіз мови науки і структури наукового знання.

Обговорюється співвідношення між емпіричним базисом і теорією, описуються методи і форми наукового знання на емпіричному і теоретичному рівнях його організації, структура наукового факту і наукової теорії, специфіка наукового поняття.

Логічний позитивізм зробив спроби задати ідеал будови наукових теорій, універсальний стандарт науковості, виробити строгі і точні критерії науковості.

Концепція логічного позитивізму довгі роки була панівною в філософії науки.

Важко переоцінити її вплив на науковий світогляд, свідомість вчених і взагалі освічених людей. Вона задавала образ науки на рівні менталітету, що дозволило пізніше говорити про «позитивістської міфі» науковості. Логічні позитивісти намагалися провести чітку межу між наукою і ненаукою, але з'ясувалося, що ця межа історично мінлива і умовна. У цьому і полягав основний результат обговорення проблеми демаркації.

Повна обґрунтованість і достовірність в науці недосяжні, саме такий висновок став результатом аналітичної діяльності логічних позитивістів і підсумком аналізу криз підстав математики. Розмірковуючи над наслідками кризи логіцизму, Гільберт в 1925 р. запитував, де ж шукати надійність і істинність, якщо саме математичне мислення дає осічку. Результати Геделя показали неспроможність повного і остаточного обґрунтування математики, а по суті показали неспроможність кумулятивістської моделі науки: ми мали не просто криза математики, а криза методології, для якої математичні істини є разі назавжди встановленими і не підлягають критичному обговоренню.

Якщо в математиці в 30-х роках, завдяки дослідженням Геделя і Гартського, стало очевидно, що неможливо побудувати досить багатий науковий мову без звернення до концептуальних значень і семантиці як такої, то у фізиці з'ясувалося, що мова спостережень так чи інакше навантажений теоретично.

Отже, повне обґрунтування неможливо, а часткове не дозволяє відрізнити науку від лженауки. Наприклад, астрологія підтверджує свої побудови великим емпіричним матеріалом. Підтвердити, за зауваженням К. Поппера, можна все, що завгодно, але це не свідчить про науковість. Науковість полягає в здатності спростовується досвідом.

Постпозитивізм від аналізу структури науки переходить до аналізу розвитку знання, акцентуючи увагу на проблемі наукових революцій. В якості демаркаторів пропонується *фальсифікаціонізм*. К. Р. Поппер формулює принцип фальсифікації, згідно з яким наукова теорія повинна допускати емпіричне спростування. «... Від наукової системи я не вимагаю, щоб вона могла бути раз і назавжди виділена в позитивному сенсі, але я вимагаю, щоб вона мала таку логічну форму, яка робить можливим її виділення в негативному сенсі: для емпіричної наукової системи повинна існувати можливість бути спростованою досвідом ...». Отже, згідно фальсифікаціонізму науковість полягає в здатності спростовуватися досвідом.

Доктрина К. Поппера, що отримала назву критичний реалізм, орієнтувала на вивчення механізмів росту наукового знання. Якщо неопозитивізм розглядав науку в статиці, поза соціокультурного контексту, то представники школи історії науки – К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос, С. Тулмі, П. Фейєрабеїд, прагнуть дослідити динаміку наукового знання. Вони переформулювали проблему – завдання філософії науки не в обґрунтуванні знання, а в реконструкції його змін.

Новий напрямок досліджень дало можливість отримати несподівані, і навіть шокуючі результати.

Найбільший резонанс у вченому світі мала книга *Т. Куна «Структура наукових революцій»*, яка досить відчутно похитнула віру воднозначну абсолютну наукову істину. Досліджуючи проблему *наукових революцій*, *Т. Кун* показав, що перехід знань від ненаукових форм до наукових став можливим завдяки відмові від критичності, що логіка і експеримент самі по собі навряд чи здатні продиктувати вченому вибір певної теорії. Чи не логіка, а психологія чи соціологія можуть пролити світло на цю проблему. Лише усвідомивши систему цінностей групи вчених наукової спільноти, можна зрозуміти, який вибір вони зроблять в ситуації кризи. Чи не строга теорія, а співтовариство вчених ставало у *Т. Куна* провідною одиницею розвитку наукового знання.

С. Тулмін воліє пошуку істини розуміння суті проблеми. Він відкидає саму ідею пошуку універсальних кордонів, що відокремлюють науку від інших сфер людської діяльності, концентрує увагу на реальних проблемах наукових досліджень. Раціональність пов'язується не з властивістю логічних конструкцій, а з процесом формування нового знання: раціональність – атрибут чи не логічного або концептуальної системи, це атрибут людської діяльності.

Найбільш різка критика позитивістського погляду на науку містилася в роботах *П. Фейєрабенда*. До його концепції, яка називається концепція методологічного анархізму, звернемося в ході аналізу неklasичної науки.

Новації в сучасній філософії науки

На початкових етапах становлення науки, основну базу наукових досліджень становили твердження математики, фізики, хімії та біології. У 80–і рр.. ХХ ст. важливою проблемою філософії науки стала проблема розробки методології суспільствознавства. Прямий перенос методологічних процедур зі сфери природознавства в область суспільних наук представлявся некоректним в силу специфічності об'єкта – суспільства і наділених свідомістю і волею складових його індивідів. К. Поппером і К. Гемпелем представлена модель дедуктивно-номологічного пояснення.

Моделі дедуктивно-номологічного пояснення вказували на факт існування загальних законів, що підходять яку природних, так і в соціальних дослідженнях.

Семантична модель наукової теорії Патріка Суппеса, спирається на ідею тісного взаємозв'язку філософії і спеціальних наук. Суппес зробив висновок, що не існує спеціальних філософських методів дослідження, відмінних від наукових. Він обґрунтував і застосував до емпіричних наук метод аксіоматизації, що полягає у визначенні теоретико–множинного предиката, специфічного для даної теорії].

У. Куайном висуває тезу «онтологічної відносності», при якій перевага одних онтологій іншим пояснюється суто прагматичними цілями. Наука розглядається як одна з форм пристосування організму до навколишнього

середовища, вводиться оригінальне поняття «стимульного значення», що означає сукупність зовнішніх стимулів, які викликають згоду або незгоду з вимовною фразою.

Новаціями в сучасній філософії науки є междисциплінарні напрямки синергетика і евристика.

Синергетика – міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, завданням якого є вивчення природних явищ і процесів на основі принципів самоорганізації систем (що складаються з підсистем). В центрі уваги філософії науки знаходиться осмислення процесів синергетики, вельми актуальних в сучасних наукових дискусіях і дослідженнях останніх десятиліть.

Евристика – галузь знання, що вивчає творче, неусвідомлене мислення людини. Суттєвим досягненням філософії науки на рубежі століть стало усвідомлення можливостей евристики як універсальної установки, яка санкціонує пошук і рішення проблем в умовах невизначеності.

Термін «синергетика» має давньогрецьке походження й означає сприяння, співучасть або сприяє, що допомагає. Найбільш часто він вживається в контексті наукових досліджень в значенні: погоджена дія, безперервне співробітництво, спільне використання.

Область досліджень синергетики чітко не визначена і навряд чи може бути обмежена, оскільки її інтереси поширюються на всі галузі природознавства. Загальною ознакою є розгляд динаміки будь-яких необоротних процесів і виникнення принципів новачій. Математичний апарат синергетики скомбінований з різних галузей теоретичної фізики:

нелінійної нерівноважної термодинаміки, теорії катастроф, теорії груп, тензорного аналізу, диференціальної топології, нерівноважної статистичної фізики. Існують кілька шкіл, в рамках яких розвивається синергетичний підхід:

1. *Школа нелінійної оптики, квантової механіки та статистичної фізики Германа Хакена, з 1960 року професора Інституту теоретичної фізики в Штутгарті. У 1973 році він об'єднав велику групу вчених навколо шпрінгеровської серії книг із синергетики, в рамках якої до теперішнього часу побачили світ 69 томів з широким спектром теоретичних, прикладних і науково-популярних робіт, заснованих на методології синергетики: від фізики твердого тіла та лазерної техніки і до біофізики і проблем штучного інтелекту.*

2. *Фізико-хімічна та математико-фізична Брюссельська школа Іллі Пригожина, в руслі якої формулювалися Перша теорема (1947 г), розроблялася математична теорія поведінки дисипативних структур (термін Пригожина), розкривалися історичні передумови і проголошувалися світоглядні підстави теорії самоорганізації, як парадигми універсального еволюціонізму. Ця школа, основні представники якої працюють тепер в США, не користується терміном «синергетика», а воліє називати розроблену ними методологію «теорією дисипативних структур» або*

просто «нерівноважної термодинаміки», підкреслюючи спадкоємність своєї школи піонерським роботам *Ларса Онзагера* в області необоротних хімічних реакцій. Відомий подвижник синергетики у вітчизняній науці *С. Курдюмов* писав: «З синергетики народжується нова філософія: філософія усвідомлює, що вивчати потрібно нелінійний світ».

Синергетику характеризують, використовуючи такі ключові слова: самоорганізація, стихійно-спонтанний структурогенез, нелінійність, відкриті системи. Синергетика вивчає відкриті, тобто обмінюються із зовнішнім світом, речовиною, енергією та інформацією системи. В синергетичній картині світу панує становлення, обтяжене багатоваріантністю і необоротністю. Буття і становлення об'єднуються в одне понятійне гніздо. Час виконує конструктивну функцію.

У Древній Греції під евристикою розуміли систему навчання, що практикував Сократ, коли вчитель приводить учня до самостійного вирішення якої-небудь задачі, задаючи йому навідні запитання. Поняття «евристика» зустрічається в трактаті грецького математика Паппа «Мистецтво вирішувати завдання» (300 рік н. Е.).

Довгий час в основі творчості лежали методи проб і помилок, перебору можливих варіантів, очікування осяяння і робота по аналогії. Так, *Томас Едісон* провів близько 50 000 дослідів, поки розробляв пристрій лужного акумулятора.

А про винахідника вулканізованої гуми *Чарльза Гудієра* (Goodyear) писали, що він змішував сиру гуму (каучук) з будь-якою речовиною, яка потрапляло йому під руку: сіллю, перцем, цукром, піском, касторовою олією, навіть з супом. Він слідував логічного висновку, що рано чи пізно перепробує все, що є на землі і, нарешті, наткнеться на вдале поєднання.

Проте з часом такі методи почали приходити в протиріччя з темпами створення і масштабами сучасних об'єктів. Найбільш інтенсивно пошуком і розробкою евристичних методів зайнялися з другої половини 20 століття, причому не тільки за допомогою вивчення прийомів та послідовності дій інженерів та інших творчих працівників, а й на основі досягнень психології і фізіології мозку.

Перерахуємо постулати евристики:

- методологія творчого винахідництва евристичним.
- клас винахідницьких задач нескінченний, клас методів винаходи кінцевий.
- метод пошуку рішення завжди містить суб'єктивну сторону, його ефективність залежить від майстерності винахідника.
- нові методи вирішення задач рідко призводять до позитивного результату, але знайдені з їх допомогою рішення відрізняються яскравою оригінальністю.
- завжди існує протилежний метод рішення задачі як альтернатива вже знайденого.

– жодна винахідницька задача не вирішувалася без певного усвідомленого або неусвідомленого методу, стратегії або тактики поведінки і міркування.

Результати евристичної діяльності можуть мати різне походження. Вони можуть бути родом з уяви і фантастики, з скептицизму і критицизму, з реалізму наполегливої праці, з натхнення, прагматизму, інтуїції. Вони можуть мати схоластичну закваску або бути пов'язані з прогнозуванням, містицизмом, ілюзіями. Вони можуть харчуватися соліпсизмом, ґрунтуватися на силі чуттєвих сприйнятів або бути пофарбовані сентименталізмом.

Моделі та методи евристичної діяльності

Евристика як наука займається побудовою евристичних моделей процесу пошуку оригінального розв'язання задачі. Моделі здійснення пошуку значно індивідуалізовані і тісно пов'язані з психічною та мотиваційною діяльністю суб'єкта пізнання.

Особливої уваги заслуговує структурно-семантична модель Г. Буша, що відображає структуру і смислові зв'язки між об'єктами, утворюють поле завдання. *Робота з даною моделлю розпадається на ряд етапів:*

– виділення в потоці вхідної інформації дискретних об'єктів (селективний відбір);

– виявлення зв'язків між ними;

– актуалізація виділених об'єктів зв'язку, які пов'язані з поставленим завданням;

– абстрагування від периферійних зв'язків та об'єктів;

– формування узагальнених об'єктів;

– знаходження зв'язків між узагальненими об'єктами;

– пошук по отриманому узагальненому лабіринту.

Модель «трансформатор» не відноситься до існуючої проблеми як до остаточно сформульованої, але намагається визначити її рішення тільки шляхом багаторазової трансформації і багаторазового переформулювання умов і вимог, видозміни цілей.

Модель «шлюз» відштовхується від необхідності «відкрити шлюзи» початкової творчої активності людини, вдаючись до засобів морального чи матеріального заохочення.

Модель «посудина» виходить з того, що кожна людина є сховище інформації і розпорядник безлічі можливостей. Накопичується їм знання має динамічний характер і може переливатися в напрямку перетворення дійсності.

Модель «насіння» наскрізь просякнута організмичними аналогіями. Вона вказує на те, що творча діяльність біологічно і соціально обумовлена. Кожна людина, маючи креативні задатки, потребує їх подальшому культивуванні.

Модель «ракета» акцентує важливість і значимість внутрішнього імпульсу і енергії, яка активізується кожного разу, коли людина зацікавлена в тому, щоб вирішити життєво важливу для нього проблему.

Вона передбачає перетворення внутрішньої енергії у зовнішню дію, подію або рішення.

Модель «трамплін-бар'єр» аналізує ситуацію, пов'язану з подоланням психологічного бар'єру, так часто супроводжує суб'єкта творчого процесу при нестачі інформації. Іноді звичний спосіб мислення діє як гносеологічний або інформаційний бар'єр. Подолати його можна, використовуючи модель трампліну, що представляє собою сукупність евристичних правил і рекомендацій.

Модель «призма» вказує на необхідність заломлення кута зору або поставленого завдання і розгляд різних граней, висвітлився у зв'язку зі зміною призми бачення проблеми.

Модель «сухе дерево» позначає відому від *Гете* особливість творчості та натхнення, що базується на тому, що постійний, щоденний труд уподібнюється процесу «колоти дрова і їх сушити». Коли ж спалахне вогонь творчості, сухе дерево буде горіти яскраво і блискуче.

Модель «важільні терези» підкреслює, що для ефективного творчості необхідно, щоб в рівновазі знаходилися такі взаємозалежні моменти, як знання, досвід творця, цілеспрямована діяльність, мотиви, воля.

Модель «некомічної дотепності» припускає, що творчість пов'язана з перебільшенням, пародіюванням, поєднанням звичайного і незвичайного з подвійним зіставленням, поєднанням за випадковим ознакою. Подібні прийоми нагадують діяльність вітряка, але вкорінені у творчому процесі мислення.

Найпоширеніша модель «лабіринту» вказує на необхідність наполегливого просування вперед, на інтуїцію, винахідливість і відображає можливість як успіхів, так і невдач.

Велика роль відводиться методам евристики. Перелічимо найбільш поширені з них:

– *метод пристосування природних конструкцій та речовин для технічних цілей передбачає проведення низки нескладних операцій з об'єктами природи;*

– *метод палеобіоніки полягає у використанні для пошуку рішення винахідницької задачі прототипів вимерлих тварин і рослин;*

– *метод біомеханіки рекомендує створити конструктивні винаходи за аналогією з механічним принципом дії об'єктів природи;*

– *метод біохімії рекомендує використовувати процеси за аналогією з біохімічними реакціями, ферментами, каталізаторами і т. п. цей метод був використаний при створенні способів штучного отримання хлорофілу, хініну, сечовини, барвників та ін.;*

– *метод біоархітектури полягає у використанні аналогії з формами, архітектонікою і пропорціями живої природи для вирішення винахідницьких задач;*

– *метод біокібернетики застосовується для вирішення безлічі винахідницьких задач аж до відтворення штучних біологічних структур,*

процесів і функцій, побудови кібернетичних пристроїв, здатних здійснювати логічні операції;

– метод аналогії з предметами, явищами і речовинами неживої природи також дозволяє в ряді випадків вирішувати винахідницькі завдання;

– метод аналогії з фізичними явищами дозволив Г. Галілею винайти маятник для вимірювання биття пульсу за аналогією з розгойдується люстрою в пізанській соборі;

– метод аналогії з громадськими явищами був використаний Т. Гротгуса для створення способу і теорії електролізу води;

– метод прецеденту застосовується для створення нових технічних об'єктів за аналогією до розроблених в минулому винаходами;

– метод реінтеграції (метод нитки Аріадни) полягає у створенні нового складного технічного об'єкта чи процесу за аналогією з одного особливо значущою деталлю, операцією або простим технічним об'єктом;

– метод застосування стандартних копійують пристосувань (трафаретів, шаблонів, масок, моделей і т.д.);

– метод заміщення принципу роботи технічного об'єкта еквівалентним;

– метод заміщення конструкцій їх еквівалентами;

– метод заміщення матеріалів їх еквівалентами;

– метод протезування полягає в підборі та заміщенні елементів технічного об'єкта або живого організму функціонально аналогічним технічним пристроєм, у разі, коли регенерація або заміна тотожними запасними частинами неможливі;

– метод збільшення розмірів заснований на існуючій тенденції до збільшення розмірів прототипу деяких технічних об'єктів;

– метод зменшення був відомий вже на зорі винахідництва, про що свідчать мікроліти у вигляді проколов, шпів–вкладишів вагою в кілька грамів і навіть міліграмів;

– метод моделювання дозволяє вирішувати різноманітні винахідницькі завдання;

– метод імітації полягає у створенні таких технічних об'єктів, які за формою, кольором, зовнішньому вигляду аналогічні якогось об'єкту, але з певних інших властивостей (наприклад, за хімічним складом, структурою) не відповідають йому;

– метод псевдоморфізації передбачає виконання одного технічного об'єкта у формі іншого, має зовсім інше призначення, з метою створити неправильне уявлення;

– метод антропоморфізації полягає у створенні людиноподібних за зовнішнім виглядом технічних конструкцій;

– метод аналогії з формою тварин і рослин доцільний не тільки з технічної, але і з художньої точки зору, оскільки пропорційність, гармонійність, колірні характеристики природних аналогів можуть бути з успіхом застосовані для створення досконалих і красивих технічних виробів;

– самим ненадійним типом евристики вважається модель сліпого пошуку, в якому виключне значення має інтуїція або фактор успіху. Однак до неї часто вдаються, і вона досить часто виявляється ефективною.

ТЕМА №1.6. ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ПРОЦЕСУ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. ПРОБЛЕМА ІСТИНИ

• Основні проблеми гносеології

В діалектиці можна розглядати, насамперед, процеси розвитку в об'єктивному світі – живій і неживій природі, а також у суспільному житті.

Разом з тим діалектика досліджує розвиток і в області мислення, пізнання, вивчає розвиток знання. Це означає, що діалектика виступає не тільки як загальна теорія розвитку, але й як теорія пізнання (гносеологія). У цьому зв'язку виникають питання.

1. Яке місце теорії пізнання в системі філософського знання?

2. Які завдання вирішує діалектика як теорії пізнання?

3. До яких принципів висновків приходить гносеологія і як вона оцінює процес і результати пізнання?

Необхідно зауважити, що загадки, таємниці і парадокси пізнання розбурхують розуми людей з незапам'ятних часів. Однак поряд з бурхливим розвитком наук, утворенням нових наукових шкіл і напрямів невирішених питань, пов'язаних з народженням знання, не стає менше. Характеризуючи важливість розгляду пізнавальної проблематики, необхідно зробити кілька зауважень.

Перше. Діяльність людини носить, як правило, осмислений характер (іноді говорять усвідомлений характер, і це правильно). Але чомусь ми недостатньо уваги звертаємо на те обставина, що в основі цієї діяльності (осмисленої, усвідомленої) знаходиться знання. Пізнавальний (гносеологічний) компонент лежить якщо не в основі, то принаймні знаходиться на початку людської діяльності. Саме правильний початок забезпечує базу для ефективного пізнання, саме від початку залежить істинність знання і, як наслідок, результати практики.

Друге. В умовах сучасного динамічного життя багато і справедливо говорять про кризу в галузі методології, а це безпосередньо пов'язано з наукою, яка суттєво впливає на реальне життя людей. Одвічне питання, як посилити пізнавальні можливості людини, підвищивши тим самим ефективність його діяльності, залишається, безумовно, актуальним. Незважаючи на труднощі пізнання, пов'язані зі складністю, незглибимістю суперечливості навколишнього нас дійсності, з наявністю помилок у ході чуттєвого сприйняття, можливістю спотворень реальності в процесі абстрагування, наш час не є винятком в пошуку ефективних засобів і способів пізнавальної діяльності. Ось чому необхідно звернутися до проблем, які виникають при розгляді процесу пізнання, так як від їх ефективного вирішення залежать результати практичної діяльності людей.

Третє. Процес пізнання, а точніше його результат – знання, має ще один дуже важливий ціннісний аспект. Вивчення феномена пізнання передбачає розкриття природи та особливостей досліджуваного процесу. Психічні пізнавальні процеси, використовувані як модель пізнавальних процесів в психології, далеко не вичерпують процес пізнання; проблема народження і функціонування знання зачіпає чимало інших наук, прямо або побічно займаються дослідженням процесу пізнання, його сутності, змісту, форм і особливостей протікання. Обумовлене практикою вимога дослідження процесу пізнання супроводжувало всієї історії розвитку людини і суспільства.

Започаткований на зорі формування науки аналіз анатомії пізнавального апарату або наступні спроби систематизації та осмислення набутих знань були націлені на розкриття сутності та механізму пізнавального акту. Слід зауважити, що пізнання функціонує на рівні відносин «суб'єкт – об'єкт», формування яких пов'язане з еволюцією форм відображення матерії.

Теорія пізнання вивчає:

1. можливість і структуру самопізнання матерії (форми, шаблі, рівні), об'єктивно детерміновану структурою пізнаваною реальності;

2. структуру співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в уявних відображеннях дійсності (істина, оману);

3. характер уявних відображень з точки зору їх детермінації, можливості перевірки та ціннісної визначеності.

При всій гостроті пізнавальних проблем, при всій їх строкатості, зумовленої різними (часом полярними) школами в гносеології, все ж можна виділити деякі вузлові, які позначаються як основні проблеми теорії пізнання.

Перша проблема– з'ясування природи самого пізнання, виявлення основ і умов пізнавального процесу. Перекладаючи цю проблему для розуміння в більш спрощене русло, можна поставити запитання: а чому, власне, розум людини шукає пояснень того, що відбувається? Безумовно, відповідей може більш ніж достатньо: з причини практичної, всилу потреб та інтересів і т. д.

Але не менш важлива і **друга частина проблеми** – з'ясування умов пізнавального процесу. До умов, при яких виникає пізнавальний феномен, відносяться: 1) природа (весь світ у його нескінченному різноманітстві властивостей і якостей), 2) людина (мозок людини як продукт тієї ж природи), 3) форма відображення природи в пізнавальній діяльності (думки, почуття).

Якщо всі три компоненти в наявності і у взаємозв'язку, феномен пізнання виникає. В іншому випадку говорити про пізнання проблематично.

Необхідно визначитися також і з поняттям «відображення», яке лежить в основі осмислення процесу пізнання. Спрощене розуміння цього терміна призводить до вульгаризації діалектики пізнання. Під відображенням

розуміється процес взаємодії, при якому одні матеріальні тіла, процеси, явища своїми властивостями і структурою відтворюють властивості і структуру інших матеріальних тіл, процесів, явищ, зберігаючи при цьому слід взаємодії.

Осмилюючи поняття відображення, необхідно звернути увагу на такі положення.

1. При відображенні в живих системах (а людина ставиться до таких) немає жорсткого зв'язку при відтворенні (фотографічного ефекту).

2. Форми відбиваного і відбиває настільки різняться, що з цієї причини і виникає питання про ступінь відповідності, який в свою чергу виливається вчення про істину.

Друга проблема гносеології – визначення кінцевого джерела знань, характеристика об'єктів пізнання. Ця проблема розпадається на ряд питань:

Звідки черпає пізнання свій вихідний матеріал? Що таке об'єкт пізнання? Які бувають об'єкти пізнання? Говорячи про джерело пізнання, ми можемо з достатньою підставою стверджувати, що зовнішній світ доставляє в кінцевому рахунку вихідну інформацію для обробки. Під об'єктом пізнання зазвичай в широкому сенсі розуміється те, на що спрямовано пізнання – матеріальний світ (природний і соціальний), навколишній людини і включений в сферу діяльності людей і їх відносин

У великому масиві об'єктів пізнання можна виділити первинні, вторинні і ретинні.

Первинним об'єктом пізнання (а відповідно і кінцевим джерелом знань) завжди виступає певна частина, фрагмент матеріального світу. Однак оскільки в процесі відображення первинних об'єктів формується свідомість, виникають його образи, остільки виникають вторинні об'єкти пізнання (і відповідно вторинний джерело знань). Такими і виступають свідомість і його образи, а ширше – всі духовні процеси, духовний світ людей. Нарешті, можна говорити і про теоретичних об'єктах пізнання – об'єктах, які спеціально створює і вивчає людина в процесі науково-теоретичної діяльності. До таких слід віднести поняття «точка», «ідеальний газ», «площина» і т. д.

Визначення об'єкта пізнання здійснюється з урахуванням принципу практики. Пізнання світу здійснюється у формах активності суб'єкта, який в ході практики залучає певні аспекти дійсності в сферу своєї життєдіяльності, надаючи їм статус і предмета праці, і об'єкта пізнання. Інакше кажучи, саме і тільки в ході діяльності людини природні предмети і явища стають функціонально значущими як об'єкти діяльності та пізнання.

Товариство є особливим об'єктом пізнання. У силу цього **соціальнонепізнання**, зокрема, відрізняється набагато меншою, в порівнянні з природознавством, стандартизацією мови дослідження, відсутністю чіткої алгоритмізації в дослідницькому поведінці, наявністю достатньої свободи вибору конкретних способів або засобів вирішення пізнавальних проблем. У соціальному пізнанні в більшій мірі, ніж в природничому пізнанні,

проявляється особистість дослідника з його життєвим досвідом, з особливостями його бачення явищ і їх оцінки, його мислення та уяви. Одна з особливостей соціального пізнання полягає в тому, що тут має місце взаємодія власне наукового дослідження з повсякденним свідомістю («здоровим глуздом»), з різними позанауковими формами «практичного» ціннісної свідомості і пізнання. Все це говорить про те, що суспільство є особливим об'єктом пізнання.

До *третьої проблеми теорії пізнання* можна віднести проблему суб'єкта пізнання. Що таке суб'єкт пізнання? Яку роль відіграє суб'єкт у процесі взаємодії з об'єктом? Ось коло питань, як би позначають суть цієї проблеми.

Суб'єкт пізнання – це особистість, соціальна група, суспільство в цілому.

У процесі пізнання відбувається об'єктивізація суб'єкта – тобто гносеологічні дії суб'єкта, спрямовані на отримання знань, адекватно відтворюють об'єктивну реальність і виражаються насамперед у мові. *Суб'єкт вносить свої корективи в пізнавальний процес, як мінімум, за двома напрямками:*

1. по лінії індивідуальної суб'єктивності (коли ми приписуємо об'єктів пізнання властивості та якості у відповідності зі своїми потребами та інтересами);

2. по лінії «колективної» суб'єктивності (суб'єкт завжди реалізує свій пізнавальний інтерес в певних соціальних умовах і несе на собі їх друк).

Абстрагуватися від цих впливів при виділенні об'єкта пізнання неможливо.

Слід сформулювати ряд положень, що стосуються особливостей суб'єктно-об'єктних відносин.

1. Основа відносин «суб'єкт-об'єкт» – практична діяльність. У ході її розвитку здійснюється становлення пізнавального (гносеологічного) відносини.

2. Суб'єкт діяльності перетворюється на суб'єкт пізнання, об'єкт діяльності – в об'єкт пізнання. Законом розвитку суб'єктно-об'єктних відносин є процес диференціації пізнання, виділення його різних областей.

3. Специфіка пізнання залежить насамперед від об'єкта, яким є природа і суспільство.

4. Товариство є особливим об'єктом пізнання, тому що історичний процес – діяльність переслідують свої цілі людей. Пізнання в такому випадку виступає як самопізнання.

5. Важливою особливістю суб'єктно-об'єктних відносин є їх соціально-історичний характер.

Формулювання **четвертої проблеми теорії пізнання** може звучати так: які зміст, форми, закономірності процесу пізнання? Як йде розвиток знання? Насьогодні наука виділяє чуттєве і раціональне пізнання, бачить пізнавальні

можливості інтуїції. Чи закономірності даного процесу? Якщо так, то які вони?

Які протиріччя процесу пізнання, як вони вирішуються?

П'ята проблема пов'язана з оцінкою результатів пізнання. Що є істина?

Як співвідносяться істина і оману? Як видобувається істина і які її критерії?

Дж. Локк, характеризуючи стиль і частково сенс досягнення істини, писав:

«Пошуки розумом істини представляють рід соколиного або псового полювання, в якій сама гонитва за дичиною складає значну частину насолоди.

Кожен крок, який робить розум у своєму русі до знання, є деяке відкриття, яке є не тільки новим, а й найкращим, на час, принаймні.

Говорячи про основні проблеми класичної теорії пізнання, не можна не згадати і про принципи, на яких вона базується, в їх числі:

1. принцип пізнаваності світу;
2. принцип визначальної ролі практики;
3. принцип відображення, який включає в себе наступні ідеї: загальності відображення; **відбиток** – це діалектичний процес; **пізнання** – вища форма відображення; образи відображення суб'єктивні за формою, об'єктивні за змістом; вихідний і кінцевий пункт пізнання – **практика**.

Таким чином, **гносеологія** (*теорія пізнання, епістемологія*) – це розділ філософії (*і галузь філософського знання*), якому вивчаються: проблеми природи пізнання і його можливості; ставлення знання до реальності; досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його достовірності та істинності.

Єдність чуттєвого та логічного пізнання

Чуттєве пізнання та його елементи

Відчуття. Для пізнання людиною речей і процесів природи необхідна форма діяльності, яка називається чуттєвою діяльністю або чуттєвим пізнанням.

Вона пов'язана з функціонуванням органів чуття, нервової системи, мозку, завдяки чому виникають відчуття і сприйняття.

Відчуття може розглядатися як найпростіший і початковий елемент чуттєвого пізнання і людської свідомості взагалі. Біологічні та психофізіологічні дисципліни, вивчаючи відчуття в якості своєрідної реакції людського організму, встановлюють різні залежності: наприклад, залежність реакції, тобто відчуття, відінтенсивності роздратування того чи іншого органу чуття. Зокрема, встановлено, що з точки зору інформаційної здатності на першому місці у людини стоять зір і дотик, а потім слух, смак, нюх.

Сучасні біологічні науки досліджують складну структуру нервових процесів людини, діяльність його мозку, показуючи, які саме процеси мозкової діяльності виконують функції «прийому» та «переробки» відчуттів.

Так, в потиличних відділах кори головного мозку – «центр» зорових відчуттів, в тім'яних відділах – дотику, в скроневих – центр слухових відчуттів, задня частина кори головного мозку в основному «переробляє» інформацію, тоді як передня подає сигнал, «інструкцію» діяльності, лобові частки мозку забезпечують порівняння ефекту дії з вихідним його задумом.

Природно-науковий підхід до вивчення відчуттів характеризується також тим, що людська чутливість, тобто здатність людини реагувати на вплив зовнішнього світу, розглядається в тісному зв'язку з еволюцією природи. При цьому встановлюється, що здатність відображення в різній мірі властива всім живим істотам, а в зародковій формі властива взагалі всій природі. Оскільки така здатність розглядається як універсальна, гранично широко розуміється властивість всього природного світу, можливе також дослідження людського відчуття з точки зору сприйняття і відображення зовнішнього сигналу, його передачі і переробки інформації, що надходить в організм. Такий підхід характерний для теорії інформації, зокрема для кібернетики.

Відчуття виступає суб'єктивним, ідеальним образом предмета, оскільки відображає, переломлює вплив предмета через «призму» людської свідомості. Так, больові відчуття обов'язково породжуються яким-небудь існуючим поза свідомістю людини предметом або яким-небудь об'єктивним подразником. Ми відчуваємо біль від опіку, перш за все тому, що на шкіру подіяв вогонь, розпечений предмет. Але в самому вогні, в самому гарячому предметі, зрозуміло, немає болю, більше особливою відповіддю нашого організму. **Біль** – відчуття людської істоти, яке має своїм наслідком певний стан його психіки, емоцій, відповідну реакцію, ту чи іншу дію.

Дуже важливо те, що вже у відчутті починає відображатися об'єктивний зв'язок відчуттів суб'єкта (його органів, процесів, що відбуваються в його організмі, у його мозку, в його психіці) з тими цілком певними явищами і процесами навколишнього світу, з якими практично взаємодіє даний суб'єкт.

Відчуття, таким чином, стоїть у витоків відображення і фіксування об'єктивної системи відносин, в які реально вступає і реально включена людина.

Так, ми знаємо, що предмет певним чином розташований в просторі щодо сприйняття суб'єкта і відчуття суворо залежить від цього «взаємного» просторового розташування, просторових відносин предмета і суб'єкта: якість, форма, інтенсивність зорового і слухового відчуття, нюху залежать від близькості або дальності предмета, від того, яким чином, яким боком він «звернений» до сприймаючої людини і т. п.

Відчуття одночасно залежать і від стану органів почуттів і всього організму (так, у дальтоніків – інші зорові відчуття, ніж у звичайних людей, у хворої людини – інші нюхові і смакові відчуття, ніж у здорової, і т. п.). Але, незважаючи на цю досить складну подвійну залежність відчуття і від об'єкта, і від суб'єкта, в процесі функціонування свідомості у людини виробилася

здатність оцінювати і повсякденно використовувати об'єктивну інформацію, що поставляється відчуттями та іншими компонентами чуттєвого досвіду. За інтенсивністю відчуття ми більш-менш точно судимо про те, наскільки нагрітим або охолодженим є предмет, як далеко він розташований від нас, наскільки інтенсивне реальне джерело звуку і т. п.

Можна зробити висновок, що відчуття дають нам першу, саму елементарну форму образного відображення предмету. *Образ є ідеальною формою відображення предмета чи явища в їх безпосередній цілісній формі.*

Специфічна властивість людського чуттєвого пізнання пов'язана з тим, що окремі, конкретні відчуття, будучи складовими елементами чуттєвого відображення, реально, на ділі, не існують окремо один від одного: вони не існують поза цілісного образного відображення того чи іншого предмета або явища. *Наприклад, коли ми дивимося на будинок, ми бачимо його як ціле, хоча окреме і конкретне зорове відчуття показує нам частину будинку, частину його даху і т. п. При цьому зорові відчуття невіддільні від слухових і т. д. (зрозуміло, за умови нормального функціонування органів почуттів).*

Чуттєва діяльність людини вже на ранніх етапах розвитку людського суспільства призвела до виникнення форми цілісного сприйняття предмета, до закріплення і збереження особливої «здібності» образу – «представляти», «бачити» об'єктивний предмет як щось ціле.

Хоча ми за допомогою різних органів чуття відчуваємо просторову форму, колір, звук, запах, в той же час діє чуттєва здатність синтезувати відчуття, перетворювати їх у сприйняття, що володіє особливою властивістю: завдяки сприйняттю предмет «дається» свідомості саме у своїй цілісно-предметній формі, тобто у вигляді об'єктивної, незалежної від свідомості цілісності.

Сприйняття визначаються як цілісний образ предмета, що знаходиться перед нами. Це може бути образ сонця, що сходить, гірської вершини або музичної мелодії. У сучасній філософії (феноменології) виділяють різні рівні сприйняття: а) сприйняття без інтерпретації (щось миготить за вікном, якийсь предмет лежить на дорозі); б) сприйняття конкретного предмета (мотузка, а не змія); в) розуміння, що об'єкт існує незалежно від моєї свідомості; г) свідомість, що саме я сприймаю цей предмет; д) розуміння, що сприйняття і сам об'єкт не тотожні, що в об'єкті можуть бути інші сторони і властивості, які не сприймаються в даний момент.

Вже цей аналіз показує, що сприйняття не можна розглядати лише як копіювання, бездумне споглядання зовнішнього світу. Воно пронизане розумовою діяльністю людини.

Вплив духовного обличчя людини, рівня його культури на характер сприйняття виявляється і в інших формах. Воно визначає виборчий характер сприйняття. Людина звертає увагу, перш за все на те, що йому цікаво. Роздуми надають особливе емоційне забарвлення сприйняття. Так, виділяють

«закадрове мислення» коли очікування приємної зустрічі ввечері накладає певний відсвіт на всі предмети (і сонце здається яскравіше, і люди добрими). Особливо важлива роль теоретичної підготовки в сприйняттях, що відносяться до проведення наукових спостережень і експериментів. Крім того, в залежності від системи цінностей один і той же предмет може сприйматися різними людьми як гарний або потворний, шкідливий чи корисний. Можуть змінюватися і сприйняття однієї і тій же людини. Так, вона може бачити в коханому масу достоїнств, які не помічають інші. Але якщо любов змінюється байдужістю чи навіть ненавистю, то навіть визнані всіма якості покинутої людини опиняються за межами сприйняття.

Сприйняття– цілісний образ матеріального предмета, даного за допомогою спостереження. Сприйняття зароджується і існує як форма такого активного синтезу різноманітних проявів предмета, яка нерозривно пов'язана з іншими актами пізнавальної та практичної діяльності, попередніми даного конкретного спостереження. Саме тому *процес сприйняття*– процес активний і по-своєму творчий. Завдяки багаторазовій роботі механізмів сприйняття ми в нашій свідомості, у нашій пам'яті можемо утримувати цілісний образ предмета і тоді, коли предмет безпосередньо не даний нам. У цьому випадку функціонує ще більш складна форма чуттєвого пізнання, яка називається уявленням.

Уявлення– образ раніше сприйнятого предмета, що зберігся в пам'яті, або створення нового образу за допомогою уяви і знання. Уявлення «бідніше» сприйняття, так як втрачаються деякі якості об'єкта, що проявлялися на рівні сприйняття. Тут більш чітко виражений виборчий характер пізнання, так як запам'ятовуються найбільш цікаві та значущі для суб'єкта риси предмета, що грають роль у діяльності людини і її переживання.

Класифікація уявлень включає: а) образи-репродукції (уявне відтворення сприйняття); б) образи-припущення (образи героїв художніх творів, описаних пейзажів); в) образи-моделі (модель атома); г) образи, що виражають цілі діяльності та послідовність операцій, необхідних для досягнення цих цілей (посадити сад, вилікувати хворого); д) образи-символи і т. д.

Особливість чуттєвого образу – його **цілісність**. Предмет сприймається як органічна єдність складових його елементів. У той же час сприймаються його просторова обмеженість, тривалість як зміна його станів. Тут особливо яскраво виражається зв'язок сприйняття та уявлень. Необхідно відзначити також вибірковість чуттєвого образу, коли сприймаються насамперед значущі для суб'єкта сторони та властивості предметів.

Особливість чуттєвого образу– включеність в нього знаково-мовних структур. Знак служить для заміщення предмета, виступає як основа методу формалізації, засіб отримання перевіреного, концентрованого знання. Він скорочує розумові операції, дає можливість передавати машинам окремі логічні операції. Слова, формули використовуються як знаки. Широко

вживаються предмети-символи для заміщення абстрактних ідей (наприклад, прапор, голуб, ялинка). Символи використовуються в художній творчості, в пізнанні соціальної реальності.

Емоції, інтуїція. До чуттєвого пізнання відносяться також емоції: гнів, страх, сумнів, зацікавленість, подив. Без їх впливу неможливий пошук істини.

Труднощі в подоланні перешкод, страждання, невдоволення собою – необхідні компоненти будь-якої пізнавальної діяльності.

Чуттєве пізнання включає і інтуїцію. Вона визначається як здатність осягнення істини шляхом її прямого розсуду без допомоги логічних аргументів. Її роль особливо велика в творчому процесі, створенні нових наукових теорій, коли необхідні раптові стрибки розуму, що прориваються крізь мережу стереотипів, що склалися, доказів та обґрунтувань. Інтелектуальна інтуїція розглядається як внутрішнє прозріння.

Логічне пізнання

На відміну від чуттєвих форм логічні засоби пізнання не обов'язково повинні супроводжуватися чуттєвими образами. Скоріше вірно зворотне – будь-який чуттєвий образ у людини, на відміну від тварин, супроводжується логічним чином.

Формами логічного відображення, притаманними всім людям, є поняття, судження і умовиводи.

Поняття. Закони, сутність явищ людина пізнає на абстрактно-логічному ступеню пізнання, за допомогою мислення.

Мислення – це опосередковане, узагальнене пізнання дійсності. Між об'єктами з їх властивостями і мисленням знаходяться форми чуттєвого пізнання: відчуття, сприйняття і уявлення. Вони – той будівельний матеріал, на якому базується і розвивається людське мислення. Вони доставляють інформацію про матеріальні об'єкти, яку в подальшому мислення піддає обробці, відображаючи об'єкти глибше і вірніше, ніж чуттєві форми пізнання.

Людське пізнання за допомогою мислення, проникає в сутність предметів і висловлює її за допомогою понять, суджень і умовиводів.

Поняття, на відміну від відчуттів, утворюється шляхом відволікання від чуттєвих образів тих спільних рис, які притаманні і іншим чуттєвим образам, а отже, і тим реальним явищам, які відображені в цих образах. За своїм змістом і обсягом поняття різні в окремих науках. *Філософія створює найбільш загальні поняття: «матерія», «свідомість», «рух», «відображення», «простір», «час», «кількість», «якість» і т. д.* У приватних науках використовуються поняття, які мають більш конкретне значення.

Поняття, як і всі інші форми відображення, мають діалектичний характер. У кожній науці поняття перебувають у взаємному зв'язку. Вони – не застигли форми логічного пізнання, а постійно змінюються і розвиваються. Поняттям властива внутрішня суперечливість, яка полягає в єдності суб'єктивного та об'єктивного.

Поняття об'єктивні за джерелом, який відображають, суб'єктивні – за формою вираження. Діалектика понять проявляється також у їх гнучкості, яка доходить до тотожності протилежностей, що дозволяє їм глибше, повніше відображати навколишній світ у всій його суперечливості.

Важливою формою логічного ступеня пізнання є *ісудження*. Кожну свою думку людина висловлює за допомогою суджень. **Судження** – це одна з вищих форм відображення об'єктивних предметів у свідомості людини. За допомогою суджень людина заперечує або стверджує щось про щось. У судженнях відбиваються предмети, якості, відносини між предметами, їх утримання. Діалектика, притаманна судженню як логічній формі пізнання, відбивається у взаємозв'язку між суб'єктом і предметом, з яких складається судження. (*Наприклад, у судженні «ясен є дерево» суб'єкт – ясен, предмет – дерево.*)

Суб'єкт завжди виконує функцію окремого, а предикат – спільного. У думках фіксується діалектика між випадковим і необхідним, явищем і сутністю. У кожному судженні, суб'єктивному за формою, міститься об'єктивний зміст, обумовлене відображенням об'єктивних предметів.

Судження можуть бути істинними і неістинними. Вони правдиві тоді, коли правильно відображають об'єктивні властивості, притаманні матеріальному світу.

Коли ж судження не відображають об'єктивність предметів та їх зв'язків або відображають спотворено, вони неістинним.

Третьою формою логічної ступеня пізнання є умовивід. У умовиводі з декількох вірних суджень, виводиться нове знання про об'єкти.

Умовивід – засіб пізнання прихованих, внутрішніх сторін і зв'язків об'єктів.

Людина за допомогою умовиводи пізнає процеси та їх закономірності в об'єктах, які не можуть сприйматися за допомогою почуттів.

У логічному пізнанні також використовуються гіпотези і теорії в якості форм, які фіксують результати пізнавальної діяльності людини.

Умовиводи бувають різних видів: індуктивні, дедуктивні та за аналогією. У індуктивному умовиводі думка рухається від одиничного (факту) до загального.

Індукція буває повною і неповною. *Повна* – коли посилки вичерпують, як у наведеному прикладі, весь клас предметів (трикутників), що підлягають узагальненню.

Неповна – коли такої повноти («весь клас») немає, коли число індуктивно узагальнює випадків або актів невідомо чи невичерпно велике. Прикладом неповної індукції можуть служити регулярні опитування громадської думки з того чи іншого питання, хто стане президентом, наприклад. Опитуються за вибіркою небагато, деякі, а узагальнення робиться на все населення.

Індуктивні висновки або висновки носять, як правило, імовірнісний характер, хоча в практичній достовірності їм теж відмовити не можна. Для

спростування індуктивного узагальнення часто буває досить одного «підступного» випадку.

У *дедуктивному умовиводі* думка рухається від загального до конкретного.

Аналогія – це умовивід, в якому напідставі подібності предметів в якомусь одному відношенні, робиться висновок про їх схожість в іншому (інших) відношенні.

Чуттєва і логічна щаблі пізнання та їх форми знаходяться в діалектичній єдності. У процесі людського пізнання їх не можна розділяти так як логічне пізнання може відбуватися тільки на базі матеріалу, який отримується чуттєвим пізнанням.

Істина та її критерії

Концепція істини. Істина. Із численних характеристик знання основними для пізнання є *істинність* *хибність*. Помилка, помилковість визначаються характеристикою знання, вираженою теорією або концепцією істинності у межах певної теорії пізнання.

Уся різноманітність концепцій істини служить конкретизацією або розвитком трьох концепцій: відповідності, пристосування і зв'язності. Серед них першого явного вираження набула *концепція відповідності* у філософії *Платона і Аристотеля*.

За концепцією відповідності, істина є знання, що відповідає дійсності, а *хибність*, помилковість є знання, що не відповідає дійсності. Якщо у визначеннях істини і *хибності* вказане лише одне ставлення до дійсності, то його стверджувальне вираження («*відповідає*») дозволяє встановити предмет знання, а заперечувальне («*не відповідає*») – ні. Тоді ж *хибність*, будучи знанням, повинна мати предмет, якому відповідає. Але тоді знання стає істиною і *хибність* неможлива, що суперечить фактам невідповідності знань дійсності.

При формально-логічному підході вихід із скрутного становища полягає у відсутності предмета віднесення у тій події, до якої *хибність* стосується і припущення такого в інших подіях, діалектичний варіант концепції відповідності з початків, у визначеннях істини і *хибності*, розрізняє предмети віднесення: істина – це знання, відповідне суттєвому, а *хибність* – знання, відповідне несуттєвому в одній і тій же події. Не звертаючи уваги на слабкості кожного з варіантів на фоні іншого, відмітимо нездатність усіх варіантів вказати предмет віднесення заперечувальних суджень, унаслідок чого такі судження повинні бути позбавлені ознак істинності або *хибності*, тоді як фактичне вживання таких суджень ґрунтується на ознаках.

Формально-логічний

варіант

теорії

відповідності, що вимагає визначеності знання і предмета його віднесення, допускає приписування істинності або *хибності* окремим галузям знання, але не знанню повністю.

Діалектичний варіант характеризує знання повністю з сполученнями взаємозаперечних термінів: знання суб'єктивне і об'єктивне, істинне і хибне, абсолютне і відносне. Такі сполучення стосуються не певних предметів, а тих, що змінюються, проходять становлення, є невизначеними. Предмети віднесення і знання повинні вважатися такими, що змінюються, кожному з них притаманно бути процесом. Істина є процес. Істина об'єктивна за джерелом, предметом віднесення, за змістом; істина суб'єктивна за формою, засобами використання. Об'єктивність істини означає незалежність її змісту від суб'єкта.

*Істина, що не змінюється з дальшим пізнанням, називається **абсолютною**.*

*Істина, що змінюється з дальшим пізнанням, називається **відотною**.* З точки зору діалектичної концепції відповідності, абсолютні істини рідкісні і здебільшого банальні (як-от істини фактів), основний масив складають відносні істини, що не протистоять абсолютним, а включають їх себе як частини.

Якщо абсолютність істини витлумачується як повнота знання, вичерпне знання предмета пізнання у його безкінечних прямих і опосередкованих зв'язках, то, навпаки, абсолютна істина складається із відносних істин. Така абсолютна істина означає знання усієї матерії, що досягається безкінечною зміною поколінь, які пізнають, кожне з яких досягає відносних істин.

З позицій *формально-логічного варіанту* теорії відповідності, діалектичний варіант видається набором банальностей, що базуються на спекуляціях двозначностями повсякденної мови. *Діалектичний варіант*, у свою чергу, вбачає у формально-логічному варіанті спрощення, що випливають із мислення у формі застиглих визначеностей, що неспроможне охопити пізнання як процес, як ціле. Історія логіки і математики показує, що нормалізація пізнання завжди доповнюється неформальними поясненнями (метамовами), включають повсякденну мову. Тому обидва варіанти теорії відповідності слід розглядати як взаємодоповнюючі, а не як взаємозаперечувальні.

З позицій *теорії істинності* як відповідності, пристосування входить у пізнання, але не виступає його складовою частиною. Само по собі пристосування не пояснює, чому одні знання забезпечують успіх, а інші – ні.

Керівництво діями по перетворенню ситуації вимагає передбачення, що може ґрунтуватися тільки на знанні, відповідному ситуації. Копіювання знанням зовнішнього і випадкового у ситуації насправді некорисне, але копіювання внутрішнього і необхідного якраз і дозволяє передбачати, тому корисне.

Критики теорії відповідності з позицій теорії зв'язності визначають істину як знання зв'язане, що гармонує з іншими знаннями, узгоджене з ними.

Істинність знання це зв'язність, самоузгодженість. Встановлення відповідності або невідповідності знання світові, поза ним неможливе і самосуперечливе.

Концепція істинності як зв'язності зустрічається з власними неподоланнями, логічними труднощами. *По-перше*, не усувається можливість великої кількості різних внутрішньо пов'язаних систем висловлювань, кожна з яких містить висловлювання, несумісні з висловлюваннями інших систем. *По-друге*, існує регрес визначень зв'язності за допомогою правил логіки і очевидності. *По-третьє*, для остаточних думок неможлива повна зв'язність, оскільки частина зв'язків неминуче проминається. Неповнота, частковість зв'язків надає кожному висловлюванню характер частково істинного. Стосовно себе самої теорія зв'язності виявляється саморуйнівною, повинна бути визнана частковоістинною і, отже, такою, що допускає можливість інших (зокрема таких, що суперечать їй) теорій істини.

Критерій істинності, прийнятий у концепції відповідності, виглядає найбільш переконливим, бо спирається на очевидний науково-технічний прогрес, на розвиток цивілізації, але не претендує на універсальність, особливо у діалектичному варіанті. У такому варіанті теорії відповідності практиці відводиться роль кінцевого критерію істинності, тоді як діяльність мислення (по виявленню зв'язності – не суперечливості, доказовості) і пристосувальної діяльності (що виявляє корисність) роль попередніх критеріїв істинності.

Здатність практики остаточно розрізнити істину і хибність можна назвати її абсолютністю, тоді обмеженість її можливостей у кожній ситуації слід назвати її *відносністю*.

Відносно самостійна, цілеспрямована пізнавальна діяльність, що охоплює взаємодію, пізнавальну діяльність спеціально підготовлених спільностей людей, які досягли певних знань, навиків, розуміння тощо, об'єкти пізнання, що можуть не співпадати безпосередньо з об'єктами виробничої діяльності, практики; уже сформовані логічні форми пізнання, особливі методи і засоби пізнання, мета, що спрямована на досягнення істинного та достовірного систематизованого знання і є наукове пізнання. Отже, **наукове пізнання** – цілеспрямований процес, що реалізує чітко визначені пізнавальні завдання, які визначаються метою пізнання. Мета ж пізнання визначається практичними потребами суспільства, а також потребами розвитку самого наукового пізнання.

Раціональне мислення відіграє важливу роль у науковому пізнанні в діалектичній єдності чуттєво-сенситивного та раціонального. Та основні форми наукового пізнання (поняття, судження, умовиводи) не відображають повністю специфіку, бо функціонують на донауковому і на науковому рівні пізнання. В науковому пізнанні формуються і стають відносно самостійними форми і засоби пізнання: ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія.

Ідея (грец. idea – буквально: те, що видно, образ, філософський термін, що визначає зміст, значення, суть). **Ідея** – форма наукового пізнання, що відображає зв'язки, закономірності дійсності та спрямована на її перетворення, а також поєднує істинне знання про дійсність і суб'єктивну мету її перетворення.

Поняття ідеї в науковому пізнанні має різноманітний зміст. Коли ж ідея розглядається лише як існуюча в свідомості, означає, по-перше, чуттєвий образ, що виникає у свідомості як відображення чуттєвих предметів (наївний реалізм); по-друге, зміст або суть речей, що зводяться до відчуття і вражень суб'єкта або до творчого початку, що породжує світ (суб'єктивний реалізм).

В деяких філософських системах ідея визначала і матеріалістичний принцип (Демокрит називає свої атоми ідеями). В системах об'єктивного ідеалізму ідея вважається об'єктивно існуючою суттю всіх речей (об'єктивна ідея). У *Георга Гегеля* ідея – зміст і творець всіх речей – розвиваючись чисто логічно, проходить стадії об'єктивну, суб'єктивну і абсолютну. Ідея в науковому пізнанні реалізує багато функцій підсумку досвіду попереднього розвитку знання, синтезування знання в цілісну систему; здійснення ролі активних евристичних принципів пояснення явищ; визначення і спрямування пошуку реалізації проблем. Ідея є і форма осягнення в мисленні явищ об'єктивної дійсності і охоплює в собі усвідомлення мети та проектування дальшого розвитку пізнання та практичного перетворення світу. Ідея є особливою формою наукового пізнання. Ідея не просто відображає дійсність такою як є, а її розвиток, можливі тенденції тощо.

Проблема – форма і засіб наукового пізнання, що є єдністю двох змістовних елементів знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття. Проблема є відображенням різноманітних ситуацій, що об'єктивно виникають в процесі розвитку суспільства, як суперечності між знаннями про потреби людей у яких-небудь результатах, практичних і теоретичних діях і незнанням шляхів, засобів, знарядь їх реалізації. **Проблема** – це суб'єктивна форма вираження необхідності розвитку знання, що відображає суперечність між знаннями і дійсністю, або суперечності в самому пізнанні, що є засобом і методом пошуку нових знань. **Проблема** – це етап зародження нових знань, що має активний пошук, і де істинне переплітається з неістинним та ін.

Проблема є і початковий етап становлення наукової теорії, джерелом її розвитку.

Гіпотеза – форма та засіб наукового пізнання, за допомогою яких формується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена. Гіпотеза – форма розвитку наукового пізнання, засобом переходу від невідомого до відомого, від незнання до знання.

В процесі наукового пізнання формуються концепції, теорії. Концепція – форма та засіб наукового пізнання, що є способом розуміння, пояснення,

тлумачення основної ідеї теорії, це науково обґрунтований та в основному доведений вираз основного змісту теорії. **Теорія** – найбільш адекватна форма наукового пізнання, системи достовірних, глибоких та конкретних знань про дійсність, що має струнку, логічну структуру і дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві характеристики об'єкта. Теорія, на відміну від гіпотези, є знанням достовірним, істинність якого доведена і перевірена практикою. *Усі форми та засоби наукового пізнання – ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія діалектично взаємопов'язані і взаємообумовлюють одна одну.*

Певна річ, знайомство з основними теоріями пізнання показує переваги і недоліки кожної з них, відсутність універсальної невразливої теорії. Якщо враховувати різноманітність стадій і сторін пізнання з їх можливостями і межами, то вдасться уникнути крайностей в уявленнях пізнання – безоглядної довірливості до першої-ліпшої теорії пізнання і скептичного відкинення їх усіх.

Специфіка досліджень у соціальній роботі

Мета емпіричних досліджень соціальної роботи – дати початкове визначення діяльності та організаційних форм соціальної роботи, вивчити дії, мислення і розуміння адресатом ситуації, враховуючи при цьому комунікативний сутнісний характер умов і можливості соціальної роботи.

Тут можна виділити чотири особливості емпіричних досліджень соціальної роботи:

- розуміння того, що реальна дійсність соціально обумовлена;
- що не можна обійти «розуміючого підходу» до соціальної дійсності;
- що центральним моментом є дослідження окремих ситуацій, випадків з подальшою їх типізацією;
- що дослідження обов'язково має базуватися на практиці.

Для професійної соціальної роботи та її наукового обґрунтування істотне значення мають такі *аспекти якісно-емпіричних досліджень*:

- орієнтація на суб'єкта;
- на розуміння загального контексту події;
- на конкретну ситуацію;
- на герменевтичний аналіз того, що відбувається.

Цими прийомами слід оволодіти під час навчання в інституті і в процесі підвищення кваліфікації.

Дослідження соціальної роботи як *комплексний аналіз життєвого простору* може виконувати наступні функції:

- забезпечувати з допомогою фундаментальних теоретичних робіт подальший розвиток наукової дисципліни;
- підтримувати через прикладне дослідження процес професіоналізації та стимулювати формування професійних компетенцій;
- залучати учнів професіоналів в цей процес у формі навчально-навчального дослідження.

Соціологи використовують п'ять основних підходів при вивченні і поясненні різних фактів:

1. **Перший підхід демографічний.** Слово «демографія» походить від грецького слова «демос», що означає «народ» («демократія» – від того ж кореня). **Демографія** – вивчення населення, особливості народжуваності, смертності, міграції і пов'язаної з цим діяльності людей. Наприклад, демографічний аналіз націй третього світу міг би пояснити їх економічну відсталість тим, що їм доводиться витратити більшу частину коштів, щоб прогнати швидко зростаюче населення.

2. **Другий підхід психологічний.** Він пояснює поведінку з точки зору її значимості для людей як особистостей. Вивчаються мотиви, думки, навички, соціальні установки, уявлення людини про саму себе. Цей підхід характерний для психології, але він також утвердився і в соціології. Соціальні психологи досліджують багато проблем, у тому числі такі, як формування соціальних установок, взаємодія суспільства та особистості в процесі соціалізації, формування і поширення настроїв в ситуаціях, пов'язаних з панікою або заворушеннями.

3. **Коллективістичний підхід** застосовується, коли ми вивчаємо двох або більше людей, що утворюють групу або організацію. Коли соціологи вивчають такі первинні групи, як сім'я, такі формальні організації, як армія, вони вважають їх колективами індивідів. Дослідники могли б використовувати такий же підхід і при аналізі поведінки сім'ї, яка планує здійснити подорож на Гавайські острови. Вони могли б розглянути послідовність подій, які сприяли вибору місця поїздки, і спробувати виявити тут якусь закономірність. Вони могли б також вивчити процес комунікації між членами сім'ї або проаналізувати, яким чином розподіл влади в сім'ї вплинуло на остаточне рішення. Мав один з членів сім'ї більшу владу, ніж інші? Якщо так, то з яких причин? І який вплив це впливало на хід подій?

Даний підхід також можна застосовувати при вивченні груп, бюрократичних організацій і різного роду спільнот. З його допомогою соціологи можуть аналізувати конкуренцію між політичними партіями, конфлікти на расовій основі, суперництво між групами. Він також допомагає зрозуміти, яким чином люди, що належать до одного суспільного класу, раси або пов'язані однаковим етнічним походженням, віком, статтю, утворюють групи з метою захисту своїх інтересів. Крім того, цей підхід важливий при вивченні колективної поведінки, наприклад дій натовпу, реакції аудиторії, а також таких громадських рухів, як боротьба за громадянські права і фемінізм.

4. **Четвертий підхід виявляє взаємовідносини.** Суспільне життя розглядається не через певних людей, які беруть у ній участь, а через їх взаємодію, що обумовлена їх ролями. *Роллю* називається поведінка, якої очікують від людини, коли вона займає певну позицію в групі. Наприклад, у відділі кадрів великої корпорації вас привітно зустрине співробітник приймальні і візьме ваше пальто, потім секретар дасть вам анкету і

повідомить про ваш прихід. І нарешті, начальник відділу кадрів поговорить з вами.

Визначивши ролі всередині групи, ми можемо виявити також відносини між членами групи і, отже, проаналізувати її структуру.

У нашому суспільстві існують сотні ролей: політик, виборець, господар, службовець, ділова людина, споживач і т. д. Поведінка людей певною мірою формується на основі цих ролей не тільки у закоханих або на сімейному рівні, але і в сфері таких основних соціальних інститутів, як, наприклад, освіта та релігія.

5. П'ятий, останній культурологічний підхід. Він застосовується при аналізі поведінки на основі таких елементів культури, як громадські правила (дійсні або уявні) та суспільні цінності (що впливають з релігійних, політичних та соціальних інтересів). При культурологічному підході правила поведінки, або норми, розглядаються як фактори, що регулюють вчинки окремих людей і дії груп. Наприклад, згідно з кримінальним кодексом вбивство, згвалтування або пограбування іншої людини вважаються небезпечними і караними. Існують також неявні норми, наприклад: не дивись в упор; не вказуй пальцем на людей; не жуй з відкритим ротом; принеси подарунок, якщо приходиш на день народження, і т. д.

П'ять соціологічних підходів, про які ви тільки що прочитали, показують, наскільки широка сфера досліджень в соціології. Саме тому серед соціологів існує спеціалізація. Деякі з них зосереджені на вивченні бюрократії, інші досліджують різні суспільні інститути, наприклад, сім'ю або релігію, треті аналізують відносини між суспільними класами, і, нарешті, четверті вивчають явища масової культури.

ТЕМА №1.7. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ФОРМИ ПРОЦЕСУ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.Поняття процесу наукового дослідження

Науково-пізнавальний процес у формі наукового дослідження має свої **особливості і специфічні ознаки:**

по-перше, орієнтація на вивчення об'єктів, що безпосередньо або опосередковано, актуально або потенційно включені в суспільно-практичну діяльність людини як можливі об'єкти її освоєння, що не зводяться до об'єктів повсякденного досвіду;

по-друге, націленість науки на вивчення не лише об'єктів, що досліджуються в сьогднішній практиці, але і тих, які можуть стати предметом масового практичного освоєння в майбутньому. Ця риса дозволяє розмежувати наукове і буденне стихійне пізнання і вивести ряд конкретних специфічних ознак, що характеризують природу наукового дослідження.

по-третє, наукове дослідження орієнтоване на предметний і об'єктивний аналіз дійсності, а це означає, що всі об'єкти повинні досліджуватися як такі, що підкоряються об'єктивним законам функціонування і розвитку.

Необхідною умовою наукового дослідження є вироблення наукою спеціальної **наукової мови**, придатної для опису специфічних об'єктів.

Наукове дослідження потребує **особливої системи спеціальних знарядь, приладів, інструментів**, які, безпосередньо впливаючи на об'єкт, що досліджується, дозволяють виявити його можливий стан в умовах, штучно створених суб'єктом. Звідси виникає необхідність спеціальної наукової апаратури (вимірювальних інструментів, приладових установок), які дозволяють науці експериментально вивчати нові типів об'єктів.

Заняття наукою вимагають особливої підготовки суб'єкта пізнання, в ході якої він засвоює *засоби наукового дослідження*, що історично склалися, вчиться прийомам і методам роботи з цими засобами. Включення суб'єкта в наукову діяльність передбачає разом з опануванням спеціальних засобів також і засвоєння *певної системи ціннісних орієнтацій і цільових установок*, специфічних для науки.

До основних цільових установок можна віднести:

- *пошук істини*. Ця установка втілюється в цілому ряді ідеалів і нормативів наукового дослідження: у певних стандартах організації знання (наприклад, вимоги логічної незаперечності теорії і її дослідного підтвердження), пошуку пояснення явищ на підставі законів і принципів, які відображають сутнісні зв'язки об'єктів, що досліджуються.

- установка на *здобуття нового знання*. Ця установка виражається в системі нормативних вимог до наукової творчості (наприклад, заборони на плагіат, допустимості критичного перегляду підстав наукового пошуку як умови освоєння нових типів об'єктів тощо).

Таким чином, розглядаючи пізнання як специфічну діяльність людини, результатом якої є знання, під **науковим дослідженням розуміється** процес вироблення нових наукових знань, один із видів пізнавальної діяльності, яка характеризується об'єктивністю, відтворюваністю, доказовістю і точністю.

Загальна модель процесу наукового дослідження включає такі основні етапи:

- програмування і планування досліджень,
- отримання інформації та її обробка через застосування відповідних методів,
- формування результатів.

2. Рівні та класифікація наукових досліджень

У структурі наукового пізнання існують два рівні — **емпіричний і теоретичний**, яким відповідають два взаємозв'язаних видів пізнавальної діяльності: **емпіричне і теоретичне дослідження**. Залежно від предмета, методу, типу суб'єкта, умов і передумов дослідження, а також одержуваних знань класифікацію наукових досліджень як процесу можна представити таким чином (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація наукових досліджень

Ознаки класифікації	Різновиди наукових досліджень
<i>1. Предмет дослідження</i>	
Сфера знаходження предмета	Природничі, технічні, економічні, соціальні, політичні, педагогічні тощо
Ступінь представленості сторін об'єкта	Комплексні, некомплексні
Ступінь вираженості динаміки об'єкта	Точкові, повторні, панельні
<i>2. Метод дослідження</i>	
Глибина і складність аналізу	Розвідувальні, пілотажні або зондажні, описові, аналітичні
Домінування вживаного методу	Спостереження, аналіз документів, дослід, експеримент, аналітика тощо
Тип дослідницької діяльності	Емпіричні, емпірико-теоретичні, теоретичні
<i>3. Тип суб'єкта дослідження</i>	
Структура суб'єкта	Колективні, авторські (персональні)
Кількість цілей, що висуває суб'єкт	Багатоцільові, одноцільові
<i>4. Умови і передумови дослідження</i>	
Тип умов знаходження об'єкта	Полеві, лабораторні
Забезпечення апріорною інформацією	Інформаційно-забезпечені, Інформаційно-незабезпечені
<i>5. Одержуване знання</i>	
Новизна одержуваного знання	Новаторські, компіляторські
Тип одержуваного знання	Емпіричні, емпірико-теоретичні, теоретичні
За роллю в науці	Фіксуючі факти, перевірні гіпотези, узагальнювальні, аналітичні, синтезуючі, прогнозні, ретроспективні тощо
Сфера застосування знання	Прикладні, теоретико-прикладні, теоретичні

Розрізнення емпіричного та теоретичного рівнів слід здійснювати з врахуванням специфіки пізнавальної діяльності на кожному з цих рівнів.

Основні критерії, за якими їх розрізняють:

- характер предмета дослідження;
- тип задіяних засобів дослідження;
- особливості методу.

Відповідно до своїх особливостей емпіричний і теоретичний типи пізнання розрізняються за методами дослідницької діяльності.

Основними методами емпіричного дослідженняє:

- реальний експеримент і реальне спостереження,
- вимірювання,
- порівняння,
- опис,
- конкретно-предметне моделювання.

В теоретичному дослідженні використовують:

- загальнологічні методи пізнання (аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування, узагальнення, аналогія),
- метод ідеалізації (метод побудови ідеалізованого об'єкта);
- метод побудови теорії (формалізація, аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний);
- метод логічного і історичного дослідження,
- системний, функціональний, інформаційний, ймовірний та модельний методи.

Таким чином, емпіричний і теоретичний рівні знання відрізняються за предметом, засобами і методами дослідження. Проте виділення і самостійний розгляд кожного з них є абстракцією: у реальній дійсності ці дві системи знань завжди взаємодіють. Виділення ж категорій «емпіричне» і «теоретичне» як засобів методологічного аналізу дозволяє з'ясувати, як влаштовано і як розвивається наукове знання.

Емпіричний і теоретичний рівні поділяються на особливі підрівні, кожен з яких характеризується специфічними пізнавальними процедурами і особливими типами отриманого знання.

Останнім часом до двох основних рівнів наукового пізнання іноді долучають ще один – **метатеоретичний**, на якому формується *теорія про теорію*. Іншими словами, об'єктом теоретичного дослідження тут стає сама теорія, і ця обставина зумовлює зростання глибини теоретизації відповідних фрагментів наукового знання. Наочним проявом цієї тенденції став розвиток математичних досліджень (аналіз засад побудови математичної теорії тощо).

3. Обґрунтування проблеми наукового дослідження

Економічне дослідження починається з виділення і постановки наукової проблеми, яка викликана або назрілими запитам практиці, або вимогами теорії й пов'язана з необхідністю вирішення суперечності між старими поняттями і новими науковими фактами.

Можна дати наступні визначення категорії «проблема»:

- це наукова задача, яку потрібно вирішити в процесі наукового дослідження,
- це сукупність теоретичних і практичних завдань, необхідність виконання яких постає перед економічним суб'єктом,
- це знання про невідоме у науці.

Наукова проблемність полягає в тому, що факти розвитку об'єкта дослідження ще недостатньо пояснені (або можливо зовсім не пояснені) в науці, теоретично малообґрунтовані. Отже, в основу об'єктивності наукової проблеми покладено суперечність між теорією і фактами.

Завдяки правильному формулюванню проблеми з'являється можливість ефективно організувати процес наукового дослідження і побудувати певну його логіку. Не можна проводити дослідження, не маючи достатньою мірою обґрунтовану проблему, оскільки від неї залежить вибір теми і мети дослідження, методів і прийомів, які буде застосовувати дослідник.

Наприклад: у сфері управління витратами на підприємствах основні проблеми обумовлені виникненням істотних суперечностей та невідповідностей щодо ідентифікації сутності та складу витрат, можливостями перенесення їх на собівартість чи визнанням такими, що можуть фінансуватися з прибутку. В акціонерних товариствах виникають нові проблеми щодо управління витратами, зокрема, таких, що пов'язані з емісією акцій, формуванням та розміщенням акціонерного капіталу, оприлюдненням річної фінансової звітності, проведенням аудиторських перевірок тощо.

Конкретною формою обґрунтування проблеми наукового дослідження є **постановка проблемної задачі**, де сформульовано сутність проблеми та окреслено етапи її вирішення. Неможливо обґрунтувати проблему наукового дослідження без глибокого розуміння історії та логіки розвитку економічної науки в цілому та наукового розуміння самої цієї проблеми або споріднених і суміжних проблем.

Наприклад: сфера формування і використання оборотного капіталу підприємства є об'єктом численних теоретичних розробок. Однак проблеми дослідження теоретико-методичних засад формування та використання оборотного капіталу, визначення пріоритетів джерел його формування, шляхи стабілізації руху оборотного капіталу підприємства, напрямки його ефективного використання та мобілізації додаткових джерел поповнення залишаються недостатньо дослідженими в економічній науці та потребують подальшого наукового обґрунтування. Так, у теорії та практиці управління існують розбіжності щодо трактування сутності витрат, побудови їх класифікацій залежно від цільового призначення, оцінювання ефективності їх формування та впливу на цільові економічні показники діяльності підприємства.

Вибір наукової проблеми дослідження обґрунтовується насамперед її актуальністю. **Актуальність теми дослідження** обґрунтовується шляхом критичного аналізу та порівняння з відомими розв'язаннями наукової проблеми. Висвітлення актуальності не повинно бути багатослівним, головне - показати сутність наукової проблеми.

Наприклад: актуальність теми управління витратами на підприємстві обумовлено потребами підвищення конкурентоспроможності підприємницьких структур. Важливою передумовою для цього є оптимізація витрат підприємства за усіма статтями та елементами, конкретними об'єктами, операціями, бізнес-процесами, що формує можливості для досягнення бажаного рівня фінансової результативності та раціонального розподілу обмежених ресурсів.

Обґрутовуючи проблему наукового дослідження, важливо відразу усвідомлювати можливі рекомендації і пропозиції щодо її вирішення. Вирішення наукової проблеми вимагає від дослідника використання нових підходів та засобів пошуку знань. Для розв'язання складної проблеми її слід поділити на більш прості підпроблеми, побудувавши їх певну послідовність.

Відображенням проблеми є **тема наукового дослідження**. У результаті дослідження за темою одержується відповідь на сформульовану проблему.

Отже, виконання наукового дослідження обов'язково починається з вибору проблеми і постановки наукових питань, тобто з формулювання теми дослідження. Причиною недостатньої обґрунтованості проблеми дослідження є неінформованість дослідника, що здебільшого призводить до формулювання їй відповідно до розробки уже вирішених проблем і одержання наукових результатів, які уже відомі.

Наукова проблема реалізується у конкретній **меті та завданні** (завданнях), які ставляться перед дослідником. Мета і завдання повинні впливати з наукового аналізу попереднього знання і сучасного стану досліджуваної сфери економіки. Не слід формулювати мету як «Дослідження...», «Вивчення...», тому що ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету.

Наприклад: щодо проблеми управління витратами підприємств метою магістерської роботи може бути удосконалення теоретичних і методичних положень та практичних рекомендацій з управління витратами підприємств. Для досягнення мети дослідження можна поставити такі завдання:

- *оцінити динаміку і структуру витрат підприємств,*
- *дослідити вплив організаційно-технологічних особливостей галузі на систему управління витратами,*
- *удосконалити класифікацію витрат підприємств відповідно до вимог управління,*
- *розробити пропозиції, що забезпечать можливість удосконалення системи витрат на підприємстві на основі організації та впровадження системи бюджетування.*

4. Обґрунтування об'єкту та предмету наукового дослідження

Об'єктом наукового дослідження є визначена частина дійсності, об'єктивний процес або явище з метою пізнання його сутності, закономірностей розвитку і можливостей подальшого використання в практичній діяльності (процес або явище, що зумовлює проблемну ситуацію, і яку обрано для вивчення).

Наприклад: кругооборот оборотного капіталу підприємств; витрати у корпораціях; процес фінансового планування на підприємствах; процес розвитку малого бізнесу (за видами економічної діяльності); процес формування ринку молока і молочних продуктів; операційна діяльність, її витрати та відображення в обліку і контролі.

Предметом наукового дослідження є соціально-економічні закономірності функціонування та розвитку об'єкта, різноманітні його якості; властивості тощо (властивості, аспекти та відносини об'єкта). Предмет дослідження передбачає певну ступінь абстрагування від реалій досліджуваного об'єкта. Шляхом однозначного трактування предмета

наукового дослідження робиться спроба усвідомити і узагальнити практику вже існуючих досліджень у даній сфері економічної науки.

Наприклад: фінансові відносини, що виникають при формуванні, розміщенні та використанні оборотного капіталу промислових підприємств; теоретико-методичні та прикладні засади управління витратами у машинобудівних корпораціях; методологічне, методичне й організаційне забезпечення фінансового планування діяльності промислових підприємств; теоретичні та методичні засади розвитку і регулювання малого бізнесу; механізми та інструменти стимулювання розвитку ринку молока і молочних продуктів, які сприяють формуванню ефективного конкурентного середовища; організація і методологія обліку та контролю витрат операційної діяльності підприємства.

Предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. Предметом дослідження є частка об'єкта.

Вибір емпіричної бази наукового дослідження

Емпірична база формується на емпіричному етапі наукового дослідження.

Емпіричні дослідження – це способи отримання наукових фактів під час спостереження, діагностування, експерименту, які констатують якісні та кількісні характеристики об'єктів та явищ. На емпіричному рівні у результаті безпосередньої взаємодії з реальністю дослідник отримує знання про певні явища, виявляє властивості об'єктів або процесів, встановлює емпіричні закономірності.

Вибір емпіричної бази дослідження передбачає обрання певного суб'єкта господарювання, на матеріалах якого буде виконуватись дослідницька робота. Напрямок та специфіка діяльності підприємства повинна відповідати обраній темі дослідження.

Емпіричні дослідження мають логічну систему послідовних дій і передбачають виконання таких етапів:

1. Розробка проблематики (наприклад: «Маркетинг відносин в управлінні підприємствами готельного господарства»).

2. Визначення кола питань (наприклад:

- дослідити напрацювання економічної науки щодо розвитку концепції маркетингу відносин та удосконалити понятійний апарат у сфері управління підприємством готельного господарства на основі маркетингу відносин;

- розкрити концептуальні основи впровадження маркетингових відносин у процес управління підприємствами готельного господарства;

- виявити особливості управління якістю у процесі формування відносин між виробниками та споживачами на ринку готельних послуг;

- проаналізувати форми реалізації маркетингу відносин підприємств готельного господарства України;

- поглибити методичні основи оцінки якості взаємодії виробників та споживачів готельних послуг, визначити основні детермінанти, що на неї впливають;

- узагальнити підходи до управління персоналом підприємства готельного господарства на основі внутрішнього маркетингу;

- обґрунтувати стратегію управління відносинами підприємств готельного господарства з партнерами;

- запропонувати методіку оцінки ефективності відносин готелів зі споживачами;

- розробити модель управління підприємством готельного господарства на основі маркетингу відносин.

3. Визначення методів дослідження (наприклад: метод історичного аналізу дозволить дослідити еволюцію концепції маркетингу відносин та зміни ролі маркетингу в управлінні підприємством; системний підхід стане підґрунтям визначення, сутності, принципів формування та структури комплексної системи управління підприємством готельного господарства на основі маркетингу відносин. На основі методів маркетингових досліджень (експертних оцінок, анкетування), а також факторного та кореляційно-регресійного аналізу можна визначити рівень впровадження маркетингу відносин в управління підприємствами готельного господарства та проблеми його реалізації у процесі стратегічного управління підприємством. Методи аналізу та синтезу, аналогій, індукції та дедукції, а також економіко-статистичні (групування та графічний) методи застосовуються для обґрунтування процесу використання маркетингу відносин при розробці стратегії управління підприємством готельного господарства, оцінки відносин підприємства зі споживачами готельних послуг, розробці системи управління персоналом підприємства).

4. Структура інструментарію збору даних (наприклад: теоретико-методологічною основою дослідження стали законодавчі та нормативні акти України, наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених. Інформаційну базу дослідження складають офіційні статистичні дані Державної служби статистики України, Міністерства культури і туризму України, Головного управління комунального і готельного господарства, а також даних фінансової і статистичної звітності вітчизняних підприємств готельного господарства, інформаційних туристичних ресурсів в Інтернеті, анкетні дані, одержані у ході комплексного маркетингового обстеження підприємств готельного господарства України та їх споживачів).

5. Перевірка і остаточне визначення інструментарію збору даних.

6. Підготовка і планування збору даних.

7. Побудова вибірки. Емпіричний дослідницький процес може бути суцільним або вибіркоvim. Якщо він є вибіркоvim, то претендує на репрезентативність. Репрезентативність – це властивість вибіркової сукупності відтворювати параметри і великі елементи генеральної

сукупності. *Генеральна сукупність* – це сукупність всіх можливих об'єктів. *Вторинна сукупність (вибірка)* – це частина об'єктів генеральної сукупності, відібрана за допомогою спеціальних прийомів з метою одержання інформації про всю сукупність загалом. За умови, коли об'єкт дослідження є порівняно невеликим, можна досліджувати його цілком, тобто об'єкт дослідження є тотожним генеральній сукупності. Якщо складне дослідження є неможливим або в ньому немає потреби – для вирішення завдань дослідження здійснюється вибірка. Для здійснення вибірки дослідник зобов'язаний визначити: кількість етапів відбору, що застосовується у вибірці; основу вибірки, а також обґрунтувати методи збору емпіричних даних.

8. Проведення збору даних. Збір даних здійснюється безпосередньо на підприємстві, у результаті вивчення літературних джерел, періодичних видань, статистичних даних, інформаційної бази даних міністерств, відомств, організацій, Інтернет-ресурсів.

Обробка та аналіз зібраних даних. Аналіз зібраної інформації дозволяє оперативно отримати дані про підприємство. Однак при аналізі даних необхідно враховувати, що інформація не завжди є достовірною та об'єктивною; частина інформації застаріває; призначення даних, може не збігатися з тими завданнями, які вирішує дослідник при вивченні, тому інформація, що міститься в цих матеріалах, має переосмислюватися.

Наприклад: дослідження сучасного стану розвитку готельного господарства України свідчить, що незважаючи на низку таких позитивних тенденцій, як збільшення кількості засобів розміщення – у середньому на 3,5% щорічно за останні 5 років, місткості підприємств – на 3%, зростання кількості сертифікованих підприємств готельного господарства, збільшення кількості обслугованих споживачів – на 10,4% щорічно, ринок готельних послуг має низку проблем, що потребують термінового вирішення. Так, встановлено, що збільшення кількості підприємств супроводжується зменшенням коефіцієнта завантаження з 33% у 2004 р. до 29% у 2008 р. в середньому по Україні, а підвищення доходу у розрахунку на одне готельне місце за 2004-2008 рр. щорічно в середньому на 22,7%, що зумовлено насамперед значним підвищенням цін, а не підвищенням продуктивності праці чи ефективності використання витрат, про що і свідчить скорочення отриманого доходу на одиницю витрат в середньому на 10% щорічно.

Послідовність етапів може змінюватись залежно від проблематики та вибраних методів дослідження.

Вибір емпіричної бази наукового економічного дослідження ґрунтується на методах *спостереження, порівняння та вимірювання*.

• **Спостереження** – систематичне цілеспрямоване сприйняття об'єкта в цілому або окремих його аспектів, за якого дослідник не втручається в його поведінку, а лише фіксує її.

Особливість цього методу – безпосередній зв'язок дослідника з об'єктом, який відбувається під час проходження студентом виробничої практики.

Існують такі *різновиди спостережень*, як:

- *включене відкрите* (дослідник безпосередньо бере участь у діяльності підприємства і його працівники знають про його присутність);
- *включене інкогніто* (дослідник безпосередньо бере участь у діяльності підприємства, але працівники підприємства не знають про його присутність);
- *невключене відкрите* (дослідник спостерігає за діяльністю підприємства з боку, не беручи у ній участі, працівники підприємства знають, що проводиться дослідження);
- *невключене інкогніто* (дослідник спостерігає за діяльністю підприємства з боку, не беручи у ній участі, працівники підприємства знають, що проводиться дослідження).

В залежності від тривалості вирізняють спостереження: довгострокові, короткострокові, безперервні, дискретні (неодноразово повторювані через певний проміжок часу).

2. Порівняння – встановлення схожості або несхожості об'єктів безпосередньо або опосередковано (через проміжні об'єкти). Порівняння проводиться за наявності певних спільних ознак об'єктів (наприклад, 2-3 підприємства одного виду економічної діяльності за найбільш суттєвими ознаками).

3. Вимірювання – операція, яка дозволяє виявити співвідношення однієї величини до іншої, приймається за одиницю (еталон). Вимірювання може бути *статичним*, коли вимірювана величина не змінюється та *динамічним*, коли вимірювана величина змінюється.

В окремих випадках дослідник може застосовувати емпіричний метод експерименту.

Експеримент (від лат. – проба, досвід) – метод пізнання, цілеспрямоване вивчення об'єкта з метою виявлення раніше невідомих його властивостей (якостей) або перевірки правильності теоретичних положень, що визначається певною пошуковою ідеєю і має чітко виражену мету.

Експериментальні дослідження поділяють на лабораторні та виробничі. *Виробничі* експерименти проводять у реальних умовах (на підприємствах) з урахуванням впливу різних факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. *Лабораторні* дослідження здійснюються з використанням приладів, моделюючих пристроїв, спеціального обладнання, які дозволяють вивчити вплив одних характеристик при варіюванні інших. Дані, отримані у результаті застосування вищезазначених методів, формують емпіричну базу наукового дослідження.

МОДУЛЬ 2

МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ТЕМА №2.1. ПОНЯТТЯ ТА БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕТОДІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- **Сутність та класифікація методів наукових досліджень.**

Під час проведення будь-яких наукових досліджень, у тому числі й написання магістерської роботи, ключовим є вибір методів та напрацювання методики наукового пізнання.

Метод – це спосіб дослідження явищ і процесів, у т.ч. й економічних, що характеризується діалектичним підходом до їх пізнання та наближення останнього до знань істини.

На підставі узагальнення існуючих підходів до визначення сутності досліджуваного поняття доходимо висновку, що найбільш конструктивним є підхід, за якого метод наукових досліджень тлумачиться як сукупність канонів, призначених управляти процесом отримання наукових знань, що базується на спостереженні, випробовуванні, обґрунтуванні та розробці теорії.

Залежно від сфери застосування та рівня узагальнення розрізняють такі методи:

- загальні (філософські), що застосовуються на усіх етапах пізнання не тільки в науці, але й в інших сферах людської діяльності;
- загальнонаукові, що можуть застосовуватися у гуманітарних, природничих та технічних науках;
- специфічні методи (методи дослідження класифікують за галузями науки: математичні, біологічні, медичні, соціально-економічні, правові тощо) (рис. 1).

Найвідомішими **загальними (філософськими) методами** є *діалектичний, метафізичний.*

Діалектичний метод – це метод пізнання дійсності в її цілісності, розвитку і суперечливості.

Метафізичний метод базується на пізнанні явищ поза їхнім зв'язком і розвитком.

Основні *принципи діалектичного методу* полягають у тому, що:

- об'єкти дослідження розглядаються у форматі діалектичних законів: єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечень;
- пояснювання та прогнозування явища та процесів базується на філософських категоріях: загального, особливого та одиничного; змісту та форми, сутності та явища, причини та наслідку;

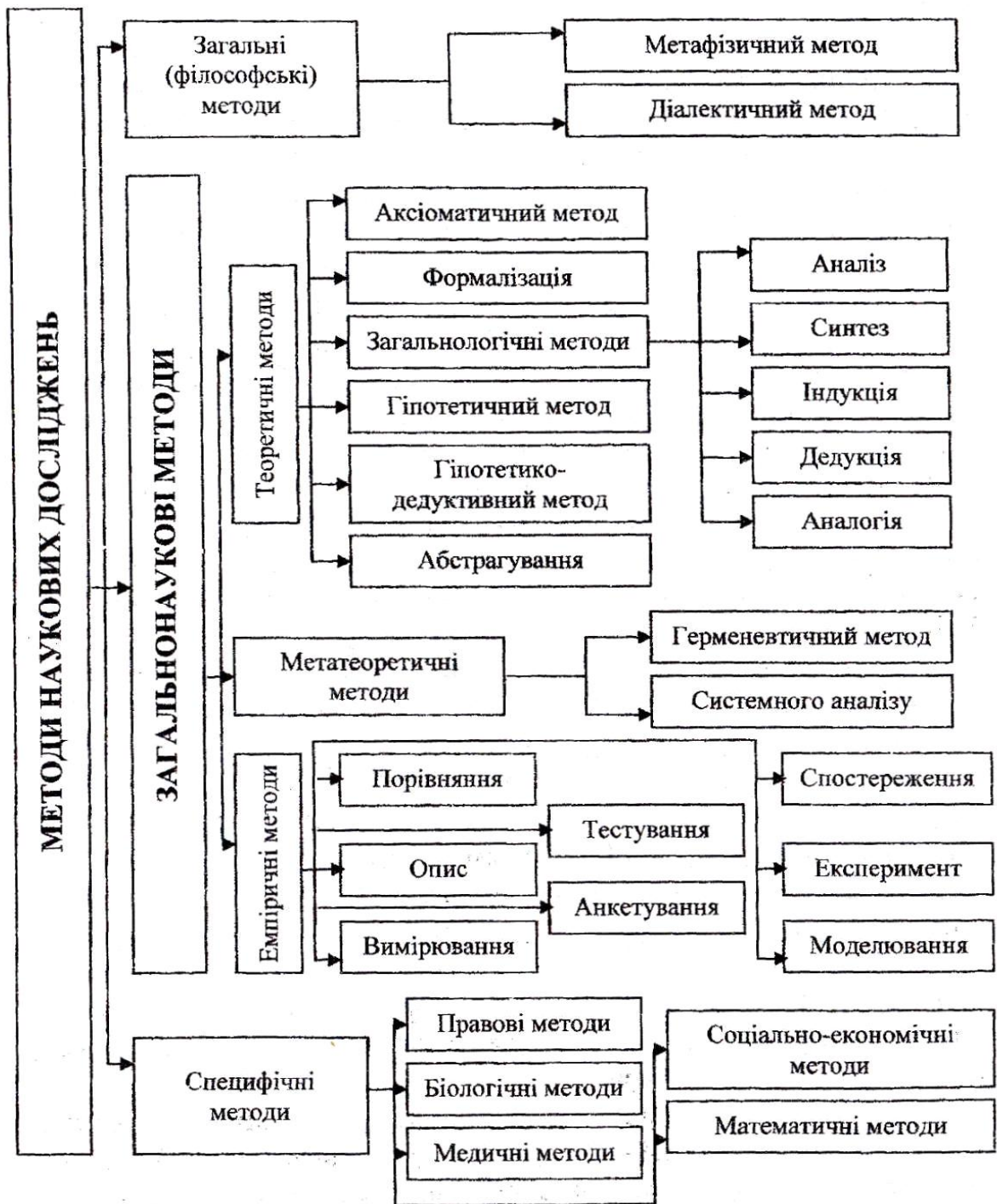

Рис 1. Класифікація методів наукових досліджень

- об'єкт дослідження сприймається як об'єктивна реальність;
- об'єкти дослідження вивчаються всебічно, у всезагальних зв'язках та взаємозалежності; у неперервному розвитку;
- отримані знання перевіряються практикою.

Залежно від рівня пізнання розрізняють методи емпіричного, теоретичного та метатеоретичного рівнів.

Для визначення та оцінки економічних процесів, а також створення інформаційних ресурсів для теоретичних узагальнень і проектування

методології та організації економічної діяльності найбільш поширеними *є методи емпіричних досліджень*.

До **методів теоретичного рівня** належать аксіоматичний та гіпотетичний методи, формалізація, абстрагування, виокремлення, сходження від абстрактного до конкретного, історичний метод.

Аксіоматичний метод. Сутність цього методу полягає у тому, що спочатку задається набір початкових тверджень, які не вимагають доказів (аксіоми, постулати), а потім за певними схемами виводу складаються тези.

Гіпотетичний метод – спосіб дослідження за допомогою наукової гіпотези, тобто припущення про причину, що зумовлює певний наслідок, чи про існування певного явища або предмета. Різновидом цього методу є *гіпотетико-дедуктивний* спосіб дослідження, сутність якого полягає у створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких випливають твердження про емпіричні факти. До *структури гіпотетико-дедуктивного методу* належать:

- припущення щодо причин та закономірностей явищ, які вивчаються;
- відбір із множини припущень найбільш вірогідної;
- виведення із обраного припущення наслідку за допомогою дедукції;
- експериментальна перевірка виведених з гіпотези наслідків.

Формалізація – віддзеркалення явища або предмета у знаковій формі будь-якої штучної мови (наприклад, логіки, математики, хімії) та вивчення цього явища чи предмета шляхом операцій з відповідними знаками. При формалізації замість суджень про об'єкти дослідження оперують символами (формулами), які замінюють висловлювання про властивості предметів та їх зв'язків. Шляхом операцій з формулами штучних мов отримують нові формули, доводять істинність будь-якого положення. *Формалізація* є основою для алгоритмізації та програмування, без яких неможлива інформатизація знань та процесу дослідження.

Абстрагування – відволікання думок від деяких властивостей і зв'язків об'єкта дослідження та виокремлення властивостей і зв'язків, що цікавлять дослідника. Зазвичай при абстрагуванні другорядні властивості і зв'язки виокремлюються від істотних. Абстрагування поділяють на декілька видів:

- ототожнення, тобто окреслення загальних властивостей та відносин об'єктів дослідження, встановлення тотожного у них, абстрагування від різниці між ними, об'єднання об'єктів у певний клас;
- ізолювання – виокремлення деяких властивостей та відносин, що розглядаються як самостійні предмети дослідження;
- потенційна здійсненність – одна із абстракцій математики і логіки, що полягає у відверненні реальних меж конструктивних можливостей, обумовлених обмеженістю нашого життя в просторі, в часі і в матеріалах.

Історичний метод базується на вивченні реальної історії об'єкта в усій багатогранності з урахуванням деталей і випадковості та виявленні історичних фактів у хронологічній послідовності.

Сходження від абстрактного до конкретного як метод наукового пізнання полягає у тому, що дослідник спочатку визначає головні зв'язки об'єкта дослідження, а потім, простежуючи, як він видозмінюється у певних умовах, відкриває нові зв'язки і, таким чином, відображає об'єкт в усій повноті його сутності.

Загальнологічними методами є методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії.

Аналіз – розчленування, розкладання об'єкта дослідження на складові частини з метою їх всебічного вивчення. Метод аналізу є основою аналітичного методу досліджень. Різновидами аналізу є класифікація та періодизація.

Синтез – поєднання окремих сторін, частин об'єкта дослідження в єдине ціле.

Індукція – це рух думки (пізнання) від фактів, окремих випадків до загального, на підставі міркування, в якому загальний висновок будується на основі часткових. Основою індукції є дослід, експеримент.

Дедукція – виведення одиничного, окремого з певного загального положення, твердження; рух думки від загальних тверджень до тверджень щодо окремих предметів та явищ. За допомогою дедуктивних висновків виводять певну думку із іншої думок.

Аналогія – спосіб отримання знань про предмети та явища на основі їхньої подібності з іншими.

Загальна сукупність **загальнодогічних методів** є основою економіко-статистичного, аналізу, який на підставі емпіричних даних, їх завдання і узагальнення та пізнання природи причинно-наслідкових зв'язків дозволяє напрацювати механізми адаптації і зміни середовища діяльності досліджуваних об'єктів економічної системи.

Основними **методами метатеоретичного рівня** є герменевтичний метод і системний метод.

Герменевтичний метод передбачає вивчення деяких феноменів на підставі з'ясування їх місця та функцій в контексті культури.

Системний метод полягає у розгляді об'єкта дослідження як системи, що об'єднує певну множину взаємодіючих елементів в єдине ціле; взаємозв'язок системи і її складових підпорядковується діалектиці цілого і часткового, загального й окремого.

Процес застосування будь-якого наукового методу передбачає певну послідовність дій:

- визначення проблеми для аналізу та збирання усіх даних, що можуть впливати на її вирішення;
- точне формулювання цієї проблеми;
- пошук базових даних, що можуть бути підґрунтям знаходження рішення;
- винахід або вибір попередніх гіпотез;

- концептуальна перевірка гіпотез, тобто перевірка того, чи є така гіпотеза сумісною з обсягом наявних знань щодо проблеми і можливостей її розв'язання, проектування емпіричних (або експериментальних) спостережень для перевірки гіпотез чи їх наслідків;
- фактична емпірична перевірка гіпотез, що включає пошук як сприятливих, так і несприятливих доказів (приклади і контр-приклади);
- критичний аналіз та обробка статистичних даних (наприклад, розрахунок середньостатистичного відхилення);
- оцінка гіпотез у контексті їх сумісності водночас із базовими даними та свіжими емпіричними доказами.

Таким чином, метод наукових досліджень не є рецептом для здійснення оригінальних відкриттів та винаходів. Мета наукового методу полягає у з'ясуванні істинності гіпотез та ступеня їх достовірності, оскільки його центром є протистояння ідеї (гіпотези) з фактами, на яких вона базується, незалежно від їх джерела.

2. Обґрунтування вибору методу наукового дослідження

Магістерське дослідження базується на загальних методах.

Зокрема, в науковій роботі широко застосовується діалектичний метод, за допомогою якого досліджувані явища та процеси розглядаються у розвитку та взаємодії.

Вивчення економічних явищ має ґрунтуватися також на системному логічному, історичному, програмно-цільовому підходах.

Формулювання теоретичної гіпотези базується на методах наукової абстракції, індукції, дедукції, аналізу та синтезу, а також різних підходах до дослідження економічних процесів і систем.

Крім загальнонаукових методів, при написанні магістерської роботи застосовують спеціальні методи, які є цікавими тільки для певного напрямку наукової роботи.

У процесі вибору методів необхідно зважати на:

- об'єкт і предмет дослідження;
- мету та завдання дослідження;
- ступінь практичної апробації методів і методик;
- взаємодоповнення або взаємозв'язок різних методів;
- умови дослідження (наприклад, можливості доступу до інформації, на основі якої буде здійснено аналіз сучасних тенденцій економічного розвитку суб'єктів господарювання);
- можливості і обмеження різних методів з огляду точності й надійності.

• Об'єкт і предмет дослідження

Об'єктом дослідження можуть бути макроекономічні процеси, які спостерігаються на рівні держави та міждержавному рівні. У першому випадку макроекономічні процеси регулюються органами державного управління (Міністерством фінансів, Національним банком, Антимонопольним комітетом, Міністерством економіки тощо), у другому –

наддержавними органами (Світовою організацією торгівлі, Європейською комісією, Базельським комітетом тощо).

При вивченні макроекономічних процесів на рівні держави та міждержавному рівні надається перевага насамперед таким методам емпіричного дослідження, як порівняння, спостереження, експертні оцінки тощо.

У випадку, коли об'єктом дослідження є економічні процеси та системи управління суб'єктами господарювання (або окремі її складові), рекомендується використовувати весь арсенал емпіричних методів наукового дослідження: спостереження, порівняння, моделювання тощо.

Предметом дослідження *можуть бути*:

- теоретично-концептуальні засади;
- сутність та специфічні особливості економічних явищ та процесів;
- економічний механізм суб'єктів господарювання;
- методологічний інструментарій та практичні проблеми;
- сукупність теоретичних, організаційних та методичних питань тощо.

У процесі дослідження:

• *для визначення (або уточнення) сутності економічних процесів та явищ, розкриття теоретично-концептуальних засад управління, дослідження економічного механізму* можуть застосовуватися методи: системного аналізу та синтезу, узагальнення;

- для дослідження *теоретичних питань* – індукції та дедукції;
- логічний метод – *для отримання доказів і аргументації нових положень* магістерської роботи;
- метод аналогії, системний підхід – *для удосконалення існуючих методик*.

• **Визначення мети та завдання дослідження.**

У визначенні **мети дослідження** знаходять відображення теоретико-методологічні, методичні положення, а також практика досліджуваних економічних явищ та процесів з метою їх розвитку та удосконалення.

Відповідно до мети визначаються **завдання дослідження**. Для розкриття *завдань дослідження, що мають теоретичну спрямованість*, використовуються такі методи пізнання:

- аналіз і синтез, абстрагування (для визначення суттєвих та несуттєвих чинників, які впливають на розвиток економіки та діяльність суб'єктів господарювання);
- діалектичний метод пізнання з використанням формальної логіки та методології системного підходу (наприклад, при теоретичному дослідженні системи управління ризиками суб'єктів господарювання, оцінки її ефективності).

Методика *прикладного дослідження* базується на спостереженні, характеристиці та вимірюванні об'єктивних економічних процесів і явищ, опрацюванні та узагальненні отриманих результатів за допомогою сукупності емпіричних методів.

Прикладні аспекти діяльності суб'єктів господарювання досліджуються на основі таких методів: **аналіз** даних, кількісний та якісний аналіз, порівняльний аналіз, ранжирування, групування, вибіркові дослідження, соціологічні опитування, методи математичної статистики (регресійний аналіз, коефіцієнт варіації, дисперсія, середньоквадратичне відхилення тощо), діагностичні методи (інтерв'ю, бесіди, тестування), прогностичні методи (експертні оцінки), графічні та табличні методи представлення результатів.

- **Ступінь практичної апробації методів та методик**

При виборі методів і методик необхідно надавати перевагу тим, які досить докладно описані в економічній літературі та знайшли практичне застосування в роботі різних суб'єктів господарювання. Чим менше відпрацьований метод (чи методика), тим важче їх використовувати в процесі наукового дослідження. Чим менше апробовані методи та методики, тим менше шансів одержати результати, які можна буде однозначно інтерпретувати, та зробити конструктивні висновки.

У процесі використання методів (чи методик) необхідно:

- навести розгорнутий опис технології застосування методів (чи методик),
- представити інтерпретацію результатів дослідження (визначити шкалу оцінок),
- зробити відповідні висновки.

Взаємодоповнення або взаємозв'язок різних методів. При виборі декількох методів доцільно обирати ті, які доповнюють один одного (дані якісного і кількісного характеру, суб'єктивні й об'єктивні показники). При цьому бажано, щоб результати окремого досліджуваного об'єкта можна було б зіставляти з груповими даними. Інтерпретувати результати, одержані за допомогою методів, які мають інформацію якісного характеру, нерідко буває складною справою, особливо з самого початку аналізу та інтерпретації результатів.

Більш надійні висновки можна отримати тоді, коли факти, одержані за допомогою одного методу, можуть бути підтвержені (продубльовані) даними, одержаними за допомогою іншого. Кількість залучених методів дослідження визначається кількістю завдань та глибиною дослідження, а також оптимальним часом на їх застосування.

Умови дослідження. Чим сприятливіші умови дослідження, тим більший обсяг необхідної інформації можна зібрати для наукової роботи, а, отже, використовувати більш широкий спектр методів. В умовах дефіциту інформації щодо конкретного об'єкта дослідження доцільно використати такі методи: метод експертних оцінок, формалізації, вибіркового дослідження, аналогії тощо.

Можливості і обмеження різних методів з огляду на їх точність і надійність. При виборі методів дослідження слід зважати на точність результатів, які отримає дослідник при їх застосуванні.

До методів, які забезпечують відносну точність отриманих результатів, належать: порівняння, спостереження, вимірювання, експеримент, а також економіко-математичні методи. Більш висока погрішність може бути у результатах, отриманих при використанні таких методів, як анкетування та метод експертних оцінок.

Отже, правильний вибір методів наукового дослідження за умови залучення об'єктивної, достовірної та зіставної інформації забезпечує обґрунтованість висновків та дозволяє досліднику сформулювати конструктивні пропозиції щодо удосконалення та перспектив розвитку економічних явищ та процесів.

ТЕМА №2.2. МЕТОДИ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

• Універсальні та специфічні методи наукового пізнання

У методології наукових досліджень розрізняють два рівні пізнання:

- теоретичний – висунення і розвиток наукових гіпотез і теорій, формулювання законів та виведення з них логічних висновків, зіставлення різних гіпотез і теорій;

- емпіричний – спостереження і дослідження конкретних явищ, експеримент, а також групування, класифікація та опис результатів дослідження і експерименту, впровадження їх у практичну діяльність.

Конкретно-наукові (емпіричні) методи наукового пізнання – це специфічні методи конкретних наук, у тому числі й економічних.

Методи емпіричних досліджень поділяють на:

- *універсальні*, що використовуються на всіх етапах процесу дослідження, адаптуючись до особливостей об'єкта дослідження та наявної інформації, і формалізовані у вигляді формул, таблиць, графіків тощо;

- *специфічні*, що використовуються на окремих етапах дослідження: експертних оцінок, екстраполяція та інтерполяція тощо.

До **універсальних методів** емпіричних досліджень належать **спостереження, опис, порівняння, вимірювання, анкетування, експеримент, моделювання, узагальнення** тощо.

Спостереження – це початковий етап емпіричного дослідження, який полягає у цілеспрямованому сприйнятті предметів і явищ дійсності для одержання безпосередніх даних про об'єкт пізнання.

Спостереження є науково організованим процесом врахування фактів про явища та процеси, що відбуваються в економіці, та збору на його основі масових початкових (вихідних) даних. Отримана при спостереженні інформація фіксується в документі методом документування. У бухгалтерському обліку це такі документи, як накладна відомість, чек тощо.

При маркетингових дослідженнях – це фіксація відгуків покупців на рівень обслуговування, складання прайс-листів, анкетування запитів тощо.

У плануванні і регламентації економічних процесів – це анкетування при складанні експертних оцінок, хронометраж робочого часу і фотографія робочого дня (при плануванні і нормуванні праці тощо).

Для того, щоб правильно організувати спостереження, слід ще до його початку точно визначити об'єкт, мету та умови спостереження.

Накопичення інформації про велику кількість схожих спостережень можуть бути визнаними теоріями або законами.

Спостереження повинні відповідати таким вимогам:

- бути масовими;
- бути виконаними за визначених умов;
- мати необхідний інструментарій;
- бути науково організованими (за визначених: програми, термінів, виконавців та системи контролю).

Спостереження класифікують за такими ознаками:

- повнота охоплення (суцільні й несуцільні);
- можливість структуризації (структуроване й неструктуроване);
- регулярність здійснення (регулярні, разові);
- спосіб організації (безпосереднє спостереження, документальне збирання у міру виникнення, опитування);
- ступінь контрольованості (контрольоване й неконтрольоване);
- місце проведення (польове й лабораторне);
- ступінь доступу (відкрите й інкогніто).

Суцільні спостереження – це прийом статистичного дослідження фактичного стану об'єкта протягом визначеного часового терміну (наприклад, хронометраж норм виробітку, фотографія використання робочого часу тощо). Прикладом суцільного спостереження є проведення інвентаризації з подальшим документуванням фактичної наявності об'єктів досліджень. Кожна група спостереження включає такі підгрупи:

- *несуцільні спостереження*, що можуть бути вибірковими, основного масиву, анкетними, монографічними;
- *регулярні спостереження*, що можуть бути поточними і періодичними.

Спостереження, які дозволяють отримати узагальнюючі дані, що достовірно відображають характеристики процесу, до якого неможливо застосувати суцільне спостереження, називаються *вибірковими спостереженнями*. Наприклад, у статистиці при дослідженні якісних характеристик господарського процесу, що використовується при визначенні дефектів товарів, які надійшли у торгівлю, або часу, затраченого покупцем на придбання товару тощо.

Структуроване спостереження передбачає систему класифікації спостережувальних подій та розробку стандартної форми реєстрації результатів спостереження.

Анкетне обстеження полягає у зборі інформації згідно зі спеціально підготовленими формами – опитними листами (анкетами) від певного кола осіб, що можуть оцінити певний об'єкт або явище відповідно до свого фаху або за іншими критеріями.

Маркетингове дослідження з використанням *опитних листів* передбачає:

- Визначення характеру інформації, яку необхідно отримати в результаті опитування з урахуванням мети маркетингового дослідження.
- Вибір методів збирання даних та виду опитного листа.
- Опрацювання запитань.
- Оцінка запитань та складання анкет (опитних листів).
- Пробне тестування.
- Уточнення анкет (опитних листів).
- Розмноження анкет (опитних листів).
- Проведення опитування, збір даних (польові дослідження).
- Опрацювання анкет (за допомогою спеціальних програм на ЕОМ).
- Складання таблиць, статистична обробка результатів.
- Написання заключного звіту.

Анкета (опитний лист, опитувальник) – документ, який містить серію запитань, потрібних для отримання інформації відповідно до мети і гіпотез маркетингового дослідження.

Опитний лист як інструмент призначений для збору первинної маркетингової інформації, має бути:

- а) обґрунтованим відповідно до мети дослідження, тобто забезпечувати отримання бажаних даних;
- б) надійним, тобто адекватно відображати досліджувані питання маркетингу;
- в) сталим (стійким), тобто при повторному використанні цього інструменту в аналогічних умовах величина розбіжності між результатами декількох вимірів має бути мінімальною.

Різновидом анкетного обстеження є *інтерв'ювання*. Інтерв'ювання – це процес виявлення позицій (відношення) опитуваних стосовно кількісних чи якісних характеристик явищ або процесів, яке проводить безпосередньо дослідник.

Анкетування та інтерв'ювання, як і будь-які інші види обстеження, можуть бути суцільними, вибірковими, груповими та індивідуальними.

Різновидами інтерв'ювання в економічних дослідженнях є метод «глибинного інтерв'ю» і метод «фокус-групи».

Залежно від ролі дослідника і мети дослідження спостереження анкетування та інтерв'ювання можуть мати характер **обстеження** і характер **експерименту**.

Якщо дослідник спостерігає за процесом, не втручаючись у його перебіг, таке дослідження називають **обстеженням**. Такий метод використовується для виявлення резервів підвищення ефективності виробничого процесу з метою окремих його операцій. Для детального вивчення одиничних, але типових об'єктів (господарств, організаційних схем тощо) застосовується таке спостереження, як *монографічний опис*.

Експериментом є науково поставлене дослідження у спеціально створених і контрольованих умовах, які дослідник може відтворювати неодноразово та визначати їх вплив на досліджуваний процес. В економічних дослідженнях експеримент є дуже поширеним. Він застосовується у тих випадках, коли впровадження тих чи інших регуляторів механізмів, моделей пов'язане з ризиком досягнення поставлених цілей, хоча теоретично є достатньо обґрунтованими.

Вимірювання – це процедура надання досліджуваним явищам чи процесам певних значень. У теорії процес вимірювання певних показників формує *ознаки*. Ознаки виявляються у вигляді словесної характеристики (*атрибутивні*) або у числовому виразі (*кількісні*). Наприклад, метод вимірювання широко використовується у системі бухгалтерського обліку для відображення господарських операцій у кількісному або вартісному вимірі.

Атрибутивні ознаки, у свою чергу, поділяють на кілька видів, а саме:

- *номінальні* ознаки, які характеризують класи або ознаки досліджуваних об'єктів (організаційно-правові форми суб'єктів господарювання, форми власності);
- *порядкові або рангові*, які покликані розкрити послідовність класів чи ознак досліджуваних об'єктів, їх ранжування.

Кількісні ознаки відображаються числами, якими встановлюється розмір об'єкта дослідження. Вони можуть бути:

- *первинними* (розмір активів підприємства(*грн*), розмір земельної ділянки, що належить підприємству (*га*);
- *розрахунковими*, утвореними з використанням первинних чисел (прибутковість активів підприємства, продуктивність праці, врожайність земельної ділянки тощо).

Якщо значення кількісних ознак об'єкта дослідження змінюються від одного періоду до іншого, то йдеться про *варіацію* певної ознаки. Варіації числового показника об'єкта дослідження можуть мати *неперервний* (наприклад, частка інвестицій в необоротні активи в межах від 0 до 100%) або *дискретний* характер (наприклад, кількість укладених угод, кількість операторів мобільного зв'язку).

Порівняння дозволяє отримати інформацію про подібність/відмінність різних об'єктів дослідження за певними ознаками.

Слід чітко розмежувати порівняння як метод емпіричних досліджень і як метод економіко-статистичного аналізу. Порівняння в емпіричних дослідженнях дають можливість встановити подібність чи відмінність досліджуваних об'єктів. Наприклад, це характеристика відмінностей податкових систем у різних країнах світу, визнання подібності національних і міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, визнання переваг і недоліків інструментів менеджменту тощо.

Узагальнення – це комплекс послідовних дій по зведенню конкретних одиничних фактів в єдине ціле з метою виявлення типових рис та закономірностей, що характеризують досліджуване явище.

Узагальнення реалізується двома *специфічними методами* – *класифікації та зведення показників*. Результати класифікації та зведення показників оформлюються у вигляді таблиць і графіків, в яких наочно і компактно подається інформація про об'єкт дослідження.

У галузі фінансів, наприклад, це класифікація доходів та видатків за певними ознаками, що дозволяє виявити закономірності, які характеризують загальний обсяг виконання бюджету за доходами або видатками.

Зведення показників може бути у табличній і графічній формі.

Таблична форма – полягає у систематизації і наочному поданні текстової та цифрової інформації, отриманої внаслідок збору даних, їх групування та синтезу. Розрізняють таблиці прості, групові і комбіновані.

Графічна форма в емпіричних дослідженнях виражає наочне подання узагальненої інформації за результатами збору даних та групування інформації, синтезу нових показників, прогнозування розвитку подій стосовно поведінки об'єкта дослідження.

Моделювання – це побудова організаційних та інформаційних моделей об'єктів дослідження, які дають змогу оптимізувати проведені дослідження за часом і якісними характеристиками.

Прикладом моделювання в обліку є План рахунків.

Моделювання економіки підприємства зумовлюється такими причинами:

- складністю виробничо-господарської діяльності;
- наявністю багатofакторних залежностей у процесі розв'язання управлінських задач;
- потребою експериментальної перевірки багатьох альтернативних управлінських рішень;
- необхідністю орієнтувати управління на майбутнє;
- необхідністю оцінки впливу факторів зовнішнього середовища.

За допомогою моделей:

- описують економічні явища, господарські процеси;
- надається можливість наукового формування нових теоретичних висновків щодо пізнання економічних явищ і процесів;
- забезпечується врахування всіх чинників і альтернатив, що виникають у процесі формування й обґрунтування управлінських рішень щодо визначення виробничо-фінансової діяльності в умовах невизначеності та ризику;
- відбувається вивчення економічних закономірностей;
- відбувається пошук, розробка і вибір свідомих управлінських рішень, контроль за їх виконанням та визначення їх ефективності.

При прийнятті управлінських рішень використовують такі види моделей:

- **класична модель**, що опирається на поняття раціональності у прийнятті рішень, які визначаються шляхом аналізу різноманітних варіантів рішень, контролем за їх виконанням і оцінкою досягнутого результату.

Прикладом такого модельного підходу є розробка планів соціально-економічного розвитку;

- **поведінкова модель** опирається на недостатність інформації щодо прийняття рішень, визнання альтернатив і оцінки наслідків реалізації управлінських рішень. Приклади такого моделювання подають у курсі «Ситуаційний менеджмент»;

- **традиційна модель** базується на тому, що особи, які приймають рішення ірраціональні у цьому процесі. Прикладом цього є авторитарне управління та диктат.

У наукових дослідженнях та при написанні магістерської роботи використовують **образотворчі** (фізичні), **аналогові** та **символьні** моделі. Прикладом образотворчої моделі є порівнювання економічних процесів до реальних фізичних процесів. Аналогові моделі допомагають відобразити економічні процеси чи процеси обробки інформації у викладі блок-схем, сіткових графіків тощо. Символьні моделі відображають економічні явища і процеси у вигляді математичних формул.

2. Специфічні методи наукового пізнання.

На окремих етапах досліджень використовують **специфічні емпіричні методи**. Найпоширенішим із них є **метод експертних оцінок**, який також використовують і в економічному аналізі, прогнозуванні, плануванні тощо.

Цей метод використовується в тих випадках, коли необхідно спрогнозувати динаміку того чи іншого явища або отримати таку інформацію, яку здатен надати лише спеціаліст. Головними критеріями відбору експертів є їх компетентність та авторитетність, тому їх чисельність і представництво групи респондентів оцінюється не стільки кількісними, скільки якісними показниками.

При здійсненні *експертизи* можуть використовуватися такі дослідження:

- *Технологічні дослідження* – прийом дослідження інженерної та технічної підготовки виробництва, а також якості продукції, яку випускають, її відповідності технічним умовам. Його використовують, наприклад, у системі контролю при перевірці відділом технічного контролю (ВТК) та іншими службами підприємства у процесі попереднього, поточного та заключного контролю виробництва.

- *Хіміко-технологічне дослідження* – прийом визначення якості сировини і матеріалів, а також якісних характеристик виробів. Наприклад, цей прийом застосовується у громадському харчуванні для встановлення калорійності, смакових якостей, повноти дотримання рецептур страв та інших якісних і кількісних показників продукції. Здійснюється цей вид дослідження лабораторним аналізом, перевіркою продукції на технологічному конвеєрі, фінішній стрічці та іншими способами.

Емпіричні оцінки при плануванні та прогнозуванні використовуються при суттєвих розбіжностях у визначенні стратегії перспективних змін і

необхідності досягнення консенсусу. Найбільший простір для застосування вони мають при маркетингових дослідженнях.

Як специфічні емпіричні методи досліджень можуть розглядатися **екстраполяція й інтерполяція даних**. Це є способи узагальнень тенденцій чи закономірностей зміни, які можуть розглядатися як індикатори прийняття управлінських рішень. Емпіричні методи досліджень перебувають у взаємозв'язку і тільки їх системне вивчення досліджуваних об'єктів може надати достовірні знання про їх природу, зміну та розвиток.

3. Етапи розробки та проведення методів наукового пізнання.

АНКЕТУВАННЯ

Обґрунтованість *анкети* підтверджується рівнем відповідності між тими ознаками, які реєструються в процесі дослідження, і тими, які передбачалося вивчити. Процес створення анкети (опитного листа) подано на рис. 1.

Для отримання достовірних даних необхідно, щоб респонденти (опитувані):

- а) сприйняли певну інформацію;
- б) правильно її зрозуміли;
- в) зрозуміли запитання;
- г) могли згадати події;
- д) бажали надати інформацію;
- е) вибрали або сформулювали відповідь, що відповідає їх думці;
- є) щиро відповіли на запитання.

Дослідник має так організувати опитування, щоб заохотити респондентів до участі у дослідженнях.

Теоретики досліджень встановили, що для отримання правильної відповіді необхідно, щоб:

- респонденти були спроможні зрозуміти запитання;
- мали можливість надати необхідну інформацію;
- бажали надати цю інформацію.

Можливу поведінку опитуваних у процесі інтерв'ювання схематично зображено на рис. 2.

Визначається **обґрунтованість** конкретного опитного листа як за **типом даних**, так і за **метою дослідження** та такими ознаками:

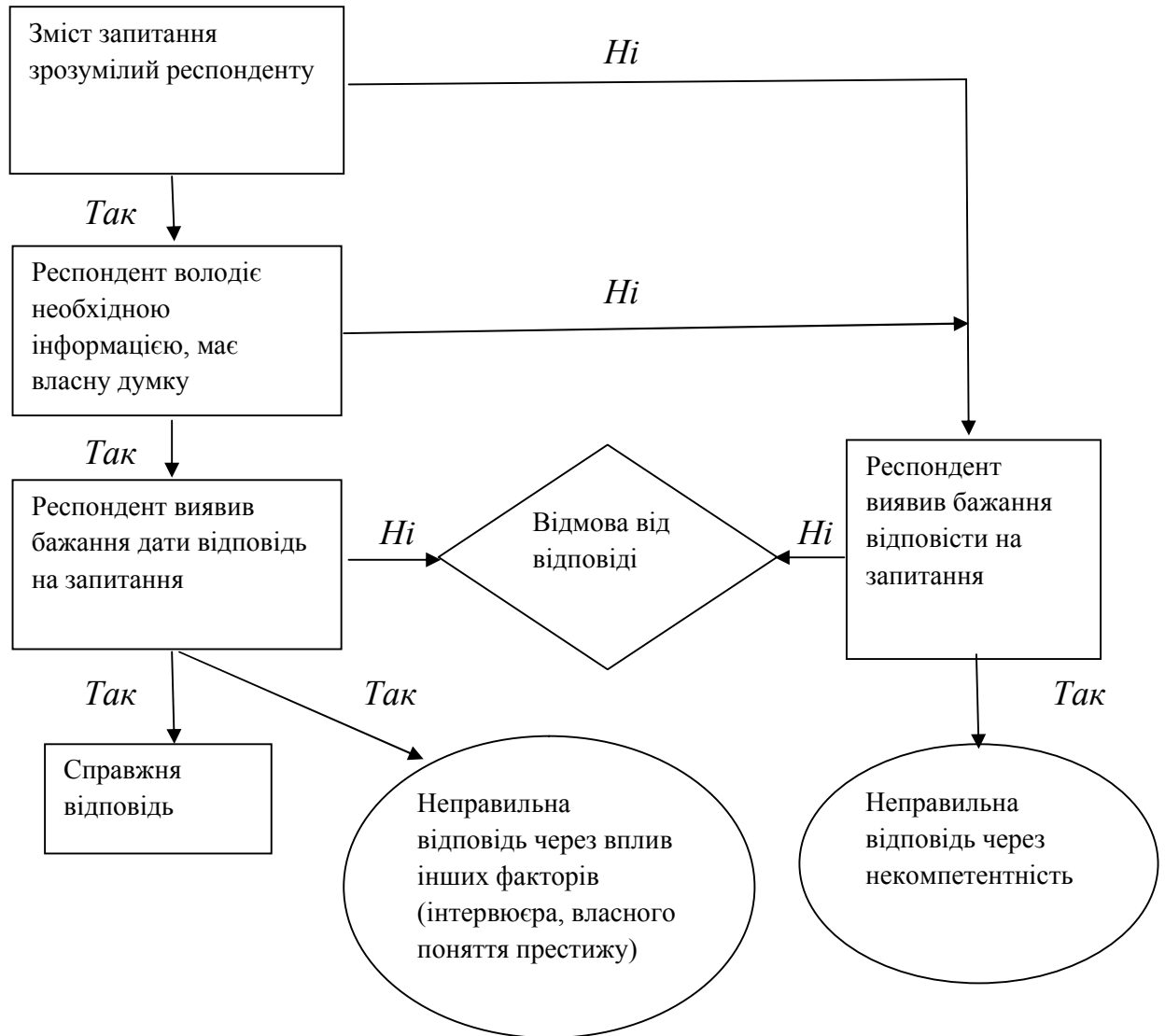
- *релевантність* (характеризує, наскільки можна на основі результатів дослідження зробити висновки про наявність в опитуваних певних знань, думок, мотивів),
- *нейтральність* (об'єктивності у формулюванні вимагають ті запитання анкети, які пов'язані із самоповагою, престижем респондента),
- *доступність* (передбачає розуміння респондентами змісту запитань),
- *розпізнавальна здатність* (це вимога до інструменту опитування щодо фіксації з необхідною точністю різниці між респондентами з різними характеристиками і потребами),

- *обґрунтованість за збігом* (підтверджується високим коефіцієнтом кореляції результатів, одержаних при застосуванні інструменту й іншого, перевіреного, відомого своєю обґрунтованістю).

Процес створення анкети (опитного листа) передбачає певну послідовність дій (рис. 3). Визначення методу проведення опитування та виду анкетивідбувається з урахуванням виду інформації, яку дослідник прагне отримати після дослідження.

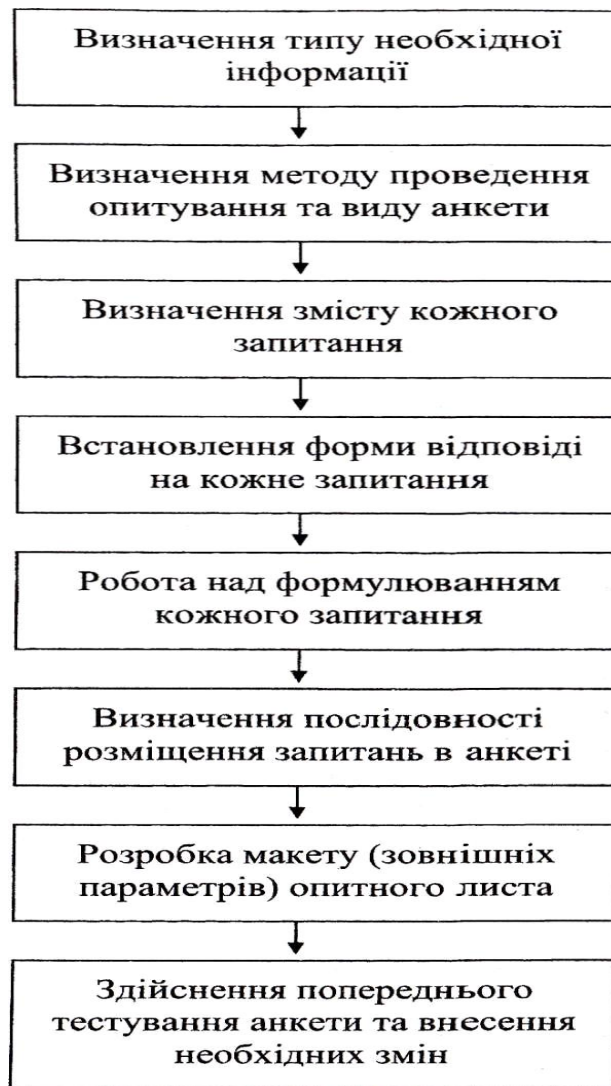
Рис. 1. Процес створення опитного листа

Рис. 2. Варіанти поведінки респондентів у процесі опитування

Опитування може здійснюватися з використанням розроблених формалізованих опитних листів. Опитні листи можна:

- а) застосовувати в процесі інтерв'ю спеціально підготовленими фахівцями-інтерв'юерами, що проводять опитування респондентів у місцях проживання, праці, на виставках та в інших місцях знаходження споживачів;
- б) розповсюджувати серед потенційних споживачів поштою;
- в) розміщувати в друкованих засобах масової інформації (газетах, журналах);
- г) роздавати в місцях зосередження осіб, які приймають рішення стосовно проблем, що досліджуються (наприклад, на виставках, семінарах);
- д) використовувати в процесі опитування по телефону;
- е) розповсюджувати за допомогою комп'ютерних мереж, електронної пошти;
- є) застосовувати при опитуванні, використовуючи персональні електронно-обчислювальні машини.

Рис. 3.Послідовність розробки анкети

СТРУКТУРОВАНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Для проведення спостереження за поведінкою продавця дослідник розробляє сценарій та форму реєстрації результатів спостереження.

Питання, за якими відображається оцінка роботи продавця:

- Чи не виявляють продавці упередженого ставлення до певної торгової марки товару?
- Чи не занадто сперечаються з відвідувачами?
- Чи швидко реагують на запитання відвідувачів?
- Скільки часу витрачають на обслуговування одного покупця?
- Чи упаковують товар залежно від вимог покупця?
- Чи не обраховують?
- Чи не обважують?

Зразок етапів проведення такого спостереження в магазинах та розробку на його підставі стандарту обслуговування покупців наведено в табл. 1.

Таблиця 1

**Етапи проведення спостереження та розробки стандарту
обслуговування покупців в магазинах**

№	Етапи проведення роботи	Термін виконання, днів
1	Розробка форми для моніторингу якості обслуговування покупців у роздрібних магазинах	5-7
2	Проведення моніторингу якості обслуговування покупців у магазинах	7-10
3	Узагальнення результатів моніторингу якості обслуговування покупців	2-3
4	Формування стандарту обслуговування покупців у мережі магазинів	14-20
4.1	Розробка вимог, критеріїв підбору та способів оцінки кандидатів на посади продавців	
4.2	Програма підготовки продавців	
4.3	Вимоги до зовнішнього вигляду продавця	
4.4	Моделі поведінки продавця в різних ситуаціях	
5	Надання звіту з моніторингу якості обслуговування покупців та стандарту обслуговування покупців у магазинах	1
	Усього:	30

Наступним кроком у плануванні спостереження є:

- пошук адекватних досліджуваній ситуації *одиниць спостереження*,
- вибір *способу здійснення спостереження*,
- розробку *форм фіксації поведінки*, іншої документації,
- визначення *вибіркових місць і часу проведення спостереження*.
- Досліджується політика мерчандайзингу товарів конкуруючих торгових марок, відтак *одиницями спостереження* є наявні в торгових залах роздрібної торговельної мережі дисплеї, підставки, наклейки, плакати та інші P.O.S.-матеріали (point of sale).
- Для збору необхідної інформації найбільш прийнятним є *особисте, приховане структуроване спостереження*.
- *Форми (картки) для реєстрації результатів спостереження* подані у табл. 2, 3.

Форма для реєстрації результатів спостереження за заходами мерчандайзингу

- П.І.Б. (код, номер) спостерігача
- Місце проведення спостереження:
- _____ Район м. Києва
- _____ Назва, адреса і номер телефону магазину
- Дата проведення спостереження

Час спостереження з до №	Вид P.O.S.-матеріалу (point of sale)	Торгова марка «А»	Торгова марка «Б»	Торгова марка «В»
1	Експозиційний стелаж (розмір корисної поверхні)			
2	Холодильники (розмір)			
3	Промоуційні стовпи (тип та вигляд топера)			
4	Промоуційні тумби (тип та вигляд топера)			
5	Монетниці			
6	Дисплей на прилавку (розмір)			
24	Рекламні кутки			

Я завіряю, що це спостереження було проведено згідно з інструкцією.
Підпис спостерігача _____ П.І.Б

Форма для реєстрації результатів спостереження за маркетинговим супроводженням роботи магазину

<i>Прізвище та ім'я дослідника</i>		
<i>Місце (назва магазину, адреса)</i>		
<i>Дата та час здійснення спостереження</i>		
№	Ознаки	Оцінка
1	Зручність розташування магазину (оцінка в балах від 1 до 10)	
2	Розташування секцій (оцінка в балах від 1 до 10)	
3	Асортимент: ширина (кількість груп)	
4	Наявність товарів з граничними термінами реалізації (так, ні)	
5	Оформлення вітрин (оцінка в балах від 1 до 10)	
6	Рекламний супровід (оцінка в балах від 1 до 10)	
	- магазину	

	• товарів	
7	Достатня кількість камер схову (так, ні)	
8	Достатня кількість і розмаїття візків (бал и від 1 до 10)	
9	Кількість робочих місць касирів (од.)	
10	Відсоток працюючих кас (%)	
11	Каси для невеликих покупок (так, ні)	
12	Наявність черг	
13	Кількість покупців у найбільшій черзі (осіб)	
14	Розміри цінників (см)	
15	Наявність фірмових цінників від постачальників	
16	Наявність назв відділів (так, ні)	
17	Надання кваліфікованих консультацій (оцінка в балах від 1 до 10)	
18	Наявність консультантів від виробників	
19	Застосування системи знижок на товар (так, ні)	
20	Наявність інформації про отримання картки знижок (так, ні)	
21	Проведення презентацій (так, ні)	
22	Раціональність розміщення товарних груп(оцінка в балах від 1 до 10)	
23	Чистота торговельного залу	
24	Температурна комфортність (оцінка в балах від 1 до 10)	
40	Наявність телефонів-автоматів на відстані не більше 50 м	

Зібрана і коректно опрацьована інформація характеризує стан об'єктів ринку і сприяє модифікації заходів для розвитку підприємств.

ТЕМА №2.3. ЕКОНОМІКО-СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

1. Зміст та основні інструменти економіко-статистичного аналізу

Виконання наукових досліджень відповідно до специфіки об'єкта дослідження передбачає економіко-статистичний аналіз конкретного економічного середовища з метою пізнання його природи, змістових характеристик зміни й розвитку та причинно-наслідкових зв'язків цих процесів, виявлення системних взаємозв'язків і взаємообумовленості життєдіяльності.

Економіко-статистичний аналіз містить сукупність теоретичних, метатеоретичних та емпіричних методів, прийомів та інструментів, їх логічної послідовності застосування для досягнення поставленої мети наукового дослідження. Такий аналіз дозволяє вибрати модель адаптації дослідника в економічному просторі та на основі абстрактного мислення і системних доведень та аргументацій надати пропозиції щодо реалізації поставленої мети наукового дослідження.

Економіко-статистичний аналіз передбачає використання всієї сукупності загальнонаукових та конкретно-наукових методів:

- *Методи аналізу та синтезу*, що пов'язано із розкладанням складних економічних явищ і процесів на структурні елементи у їх взаємозв'язку з подальшим узагальненням їх зміни та розвитку як цілісної системи. При дослідженні витрат діяльності виділяються елементи цих витрат (матеріальні витрати, витрати на оплату праці, соціальні витрати, амортизаційні відрахування та інші витрати), що дозволяє пізнати особливості природи їх формування, визначення необхідних та надлишкових витрат тощо.

- *Метод статистичного аналізу* передбачає дослідження будь-яких економічних явищ і процесів у взаємозв'язках елементів внутрішнього і зовнішнього середовища. Наприклад, на визначення витрат на оплату праці впливає не лише характер конкретної діяльності у конкретній сфері національної економіки, а й стан світового ринку праці, вітчизняне законодавство та ін.

- *Метод абстрагування* є основою для використання цілої групи прийомів у факторному економічному аналізі для виділення і вимірювання впливу окремих факторів на загальну зміну економічних явищ і процесів, допускаючи незмінний вплив інших факторів.

- *Метод моделювання* є найбільш поширеним в економіко-статистичному аналізі при визначенні факторних залежностей та при економіко-математичному моделюванні зміни і розвитку економічних явищ і процесів за встановленими критеріями досягнення мети.

- **Послідовність здійснення та особливості застосування економіко-статистичного аналізу**

Для забезпечення наукових досліджень на основі економіко-статистичного аналізу слід дотримуватися такої послідовності:

1 етап – визначення інформаційної моделі дослідження предметної області досліджуваного об'єкта, її структурних елементів та необхідної і достатньої репрезентативності інформаційних ресурсів. Характеристика інформаційної моделі залежить від головної мети та кола завдань аналітичних досліджень і наявності стандартизованих інформаційних потоків та можливостей їх створення. Наприклад, економіко-статистичний аналіз платоспроможності підприємства можна провести за даними статистичної звітності підприємства, що подається у формі № 1 «Баланс». На основі показників про стан грошових коштів і їх еквівалентів (розділ 2 активу балансу) та стану поточних зобов'язань (розділ 4 пасиву балансу) розраховують показники абсолютної, проміжної та загальної платоспроможності. Оцінюючи їх зміну в межах кварталів досліджуваного року, або за ряд років можна оцінити характер зміни платоспроможності підприємства.

Пріоритетним у проведенні економіко-статистичного аналізу є максимальне використання регламентованих інформаційних ресурсів

суб'єктів діяльності. Надлишкова, несуттєва і неякісна інформація може призвести до збільшення витратомісткості аналітичного процесу – слід отримати для економіко-статистичного аналізу таку сукупність інформаційних ресурсів, яка дозволяє визначити кількісні й якісні характеристики економічних систем, явищ і процесів, встановити взаємозв'язок їх структурних елементів, які можуть бути керованими, або достатніми у виборі управлінських рішень.

2 етап – зведення та систематизація інформації для цілей оцінки і діагностики обумовленого економічного середовища, якіздійснюється за вимогою репрезентативності інформації у просторовому та часовому вимірах. *Просторовий вимір* характеризує сукупність об'єктів дослідження достатніх для напрацювання висновків щодо тенденцій і закономірностей зміни. Наприклад, підприємства оптової торгівлі, медичні установи, підприємства автомобільного транспорту та ін. *Репрезентативність* досліджуваних об'єктів повинна складати не менше 70% від їх загальної кількості. *Часова репрезентативність* характеризується тривалістю досліджуваного періоду. Як правило, обирається період 3-5 останніх років. Проте, щоб досягти більш точних оцінок слід обирати більш тривалий період (найкраще з моменту заснування). Якщо цей період є достатньо тривалим, то при систематизації інформації більш ранні дані слід об'єднати за довгими інтервалами, а пізніші – за коротшими. Наприклад, якщо підприємство засновано у 1970 р., то для оцінки динаміки зміни середньої вартості його основних засобів можна брати періоди: 1970-1980 рр., 1981-1990 рр., 1991-2000 рр., потім 2001- 2005 рр. і далі 2006 р., 2007 р., 2008 р., 2009 р. і 2010 р.

Для проведення економіко-статистичного аналізу всі інформаційні ресурси необхідно розділити за *видами інформації*:

а) *нормативно-правова* (законодавчі акти, інструкції, запроваджені норми і нормативи і т.п.);

б) *облікова* (дані оперативного і бухгалтерського обліку, які стосуються предмета дослідження);

в) *планова* (дані бізнес-планів, довгострокових планів і прогнозів, план-графіків і т.п.);

г) *звітно-статистична* (відповідно до регламентів затверджених форм звітності);

д) *дані спеціальних обстежень* (каталогів, бюлетенів, експертних оцінок, анкетування тощо).

При систематизації інформаційних потоків слід досягти їх якісної однорідності (за часовими інтервалами, за одиницями виміру, за специфікою об'єктів дослідження).

3 етап– реалізація функцій економко-статистичного аналізу – оцінки і діагностики. Оцінки стану, зміну і розвитку економічних систем, явищ та процесів здійснюються для пізнання їх природи та кількісної та якісної параметризації характеру зміни. Наприклад, визначаються кількісні

параметри прибутковості, її складові елементи та відхилення проти порівнювальної бази. Визначена за підсумками роботи за рік величина прибутку звичайної діяльності у сумі 15 млн грн складається із прибутку операційної діяльності (11 млн грн), прибутку інвестиційної діяльності (7 млн грн) і збитку фінансової діяльності (3 млн грн). Така оцінка дозволяє характеризувати частку впливу різних видів діяльності.

Для реалізації оцінкової функції економіко-статистичного аналізу найпоширенішим є загальнонауковий метод порівняння. Розрізняють горизонтальний і вертикальний порівняльний аналіз. *Горизонтальний порівняльний аналіз* дозволяє встановити абсолютні та відносні характеристики зміни показників досліджуваних економічних систем, явищ і процесів, а *вертикальний* – їх структурну будову та результати структурних змін.

Горизонтальний порівняльний аналіз може бути зведений у загальну аналітичну таблицю, за якою можна зробити оцінки про абсолютну зміну, відносну зміну й еластичність зміни. Розрахунки таких змін у табличній формі є частковими інструментами методу порівняння в економіко-статистичному аналізі (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз зміни параметрів ресурсовикористання на підприємстві

Показники	Базовий період	Звітний період	Абсолютна зміна (+.-)	Відносна зміна, %	
				темп зростання	темп приросту
Валова продукція, тис. грн	12500	14200	+1700	113,6	+13,6
Чисельність працюючих, осіб	67	69	+2	10,3	+3,0
Основні засоби, тис. грн	1200	1340	+140	111,7	+11,7
Матеріальні ресурси, тис. грн	504	550	+46	109,1	+9,1

Як свідчать дані аналітичної таблиці, на підприємстві відбулися кількісні й якісні зміни. Крім якісних оцінок, які виражені результатами абсолютної та відносної зміни, що відображено в таблиці, можуть бути зроблені також інші оцінки, як:

а) *значення одного процента приросту*. Наприклад, за умовами наведеної вище таблиці, один процент приросту валової продукції визначає її абсолютний приріст у розмірі (1700: 13,6) 125 тис. грн. Або один процент приросту чисельності працюючих забезпечив приріст валової продукції у розмірі (1700: 3) 567 тис. грн.

б) *еластичність зміни порівнюваних показників визначається за співвідношенням темпів їх приросту*. Наприклад, за даними аналітичної

таблиці еластичність приросту вартості основних засобів до приросту чисельності працюючих складає 3,9 (11,7:3,0), а еластичність приросту чисельності працюючих до приросту вартості основних засобів складає 0,256 (3:11,7). Коефіцієнти еластичності вказують на реакцію системних змін економічного середовища, якщо базовий параметр змінити на один пункт. Тобто, за умовами аналізованої таблиці, якщо чисельність працюючих збільшити на один процент, то це передбачатиме приріст основних засобів на 3,9%, а випуск валової продукції може збільшитися на 4,53% (13,6:3).

Крім табличної форми, результати абсолютної та відносної зміни можуть бути наведені у вигляді порівняльних діаграм. Використання в економіко-статистичному аналізі графіків дозволяє не тільки наочно відобразити порівняльну динаміку змін, а й вибрати найбільш проблемні аналітичні зони (наприклад, період значного зниження абсолютного значення показника), що забезпечить конкретизацію аналітичного пошуку із залученням саме обумовлених цим періодом інформаційних ресурсів.

Практичне відображення еластичності змін може бути корисним для якісних оцінок практично-наслідкових зв'язків (об'єктивні чи суб'єктивні фактори) та екстраполяції тенденцій зміни.

Вертикальний або так званий структурний аналіз дає можливість оцінити вагомість складових будь-якої системи, явища чи процесу, а також оцінити результативність структурних змін. Наприклад, визначити частку різних областей у створенні валового внутрішнього продукту України або розрахувати частку прибутку різних видів діяльності у його загальній величині тощо. Структурний аналіз можна навести у вигляді табл. 2.

Порівняльний аналіз зміни частки прибутку за видами діяльності можна навести також у вигляді секторних діаграм.

Економіко-статистичні оцінки можуть доповнюватися характеристиками діапазону змін, узагальненнями середніх значень і т. ін. Найбільш доцільним є використання середніх величин при визначенні якісних параметрів зміни (продуктивності праці, фондівіддачі, рентабельності і т.п.) та при опрацюванні даних спеціальних обстежень (анкетування, контрольних замірів та ін.).

Таблиця 2

Зміна обсягу і структури прибутку підприємства за видами діяльності

Показники	2005 р.		2006 р.		2007 р.	
	обсяг, тис. грн	частка, %	обсяг, тис. грн	частка, %	обсяг, тис. грн	частка, %
Прибуток, усього:	880	100,0	750	100,0	630	100,0
у т.ч.:						
• операційної	560	63,6	510	68,0	480	76,2

діяльності						
• інвестиційної діяльності	240	27,3	200	26,7	80	12,7
• фінансової діяльності	80	9,1	40	5,3	70	11,1

Діагностика економічних систем, явищ і процесів є найважливішою і найскладнішою частиною економіко-статистичного аналізу, оскільки покликана визначити сукупність причинно-наслідкових зв'язків, за якою будуються механізми управління і досягаються його цілі, встановити характер цих зв'язків і визначити результати факторного впливу. Від повноти і точності такої діагностики залежить адекватність управлінських дій і їх виправданість.

При визначенні причинно-наслідкових зв'язків використовують методи моделювання факторного зв'язку:

- логічні (детерміновані);
- статистичні (кореляційного зв'язку);
- економіко-математичного моделювання.

4 етапом економіко-статистичного аналізу є **реалізація його пошукової функції, яка полягає у виборі й обґрунтуванні аналітичних висновків та пропозицій**. Коректність таких висновків полягає в об'єктивній характеристиці ситуації та у визначенні шляхів досягнення поставленої мети. Слід розділити локальні (часткові) оцінки і загальні (глобальні) висновки та пропозиції.

Часткові оцінки здійснюються після виконання тих чи інших аналітичних процедур.

Загальні висновки і пропозиції стосуються насамперед:

- реалізації національних, корпоративних і особистих інтересів (якщо, наприклад, національне використання національних природних ресурсів частково сприяє скороченню залежності їх від імпорту, забезпечує екологічну ефективність, сприяє раціоналізації витрат діяльності, підвищує конкурентні можливості національного товаровиробника, то пропозиції щодо шляхів раціонального використання конкретних видів ресурсів за конкретними об'єктами експлуатації родовищ корисних копалин заслуговують на увагу);

- дії у правовому колі (доцільними є висновки про розбалансованість правового поля, про обтяжливість податкових і митних зборів, про можливість використання пільг і т.п. Різноманітне тлумачення нормативно-правового регулювання економічних процесів, суперечлива дія правових актів дають підставу для зловживань);

- відповідності тактичних дій і стратегічних намірів;
- невикористаних резервів і упущеної вигоди (оцінку резервів слід давати з позицій їх можливої мобілізації та за величиною завданого збитку або втрачених ресурсів (вигоди). Отриманий збиток визначають у розрізі

центрів відповідальності з кваліфікацією причин (недостатня оперативність втручання у процеси, непрофесійні дії менеджерів, нестандартні ситуації і т.п. Резерви упущеної вигоди розцінюють як напрямок вдосконалення організаційно-економічного механізму управління або покращення нормативно-правового регулювання економічних процесів. Наприклад, через недостатню маркетингову діяльність втрачена можливість укладання більш вигідних договорів ділової співпраці);

- відповідності до світових аналогів (позитивно оцінюється використання зарубіжного досвіду. Проте такий аналоговий підхід повинен бути дуже коректним, орієнтованим на оцінку специфічних умов та адаптивність запропонованих дій у конкретних реаліях. Для більшої переконливості слід використовувати декілька аналогів);

- очікуваних наслідків (позитивних результатів, загроз і небезпек тощо).

Не слід надавати висновки та пропозиції, які є результатом власної інтуїції, переконливих поглядів, які не мають достатнього рівня аргументації.

ТЕМА 2.4. НАУКОВЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ

• Сутність та типологія прогнозів і методів прогнозування

Прогноз – це імовірне, аргументоване (тобто на підставі системи фактів і доказів) судження про стан об'єкта або процесу в майбутньому чи альтернативні шляхи і часові строки досягнення певних результатів.

До найбільш значущих ознак, за якими класифікують прогнози, належать: об'єкт, масштаб, період (або час чи горизонт), функція, локалізація прогнозу тощо.

1) За об'єктами дослідження розрізняють:

- науково-технічні (щодо перспектив розвитку науки і техніки, досягнень НТП та їх наслідків, нових видів техніки та технології);

- техніко-економічні (щодо перспектив розвитку національного господарства, його галузей, динаміки техніко-економічних показників виробництва продукції, освоєння її нових видів, структурних змін в економіці);

- соціально-економічні (наприклад, щодо динаміки рівня життя населення, доходів, рівня споживання населенням продуктів харчування, зайнятості населення, майбутніх змін обсягів роздрібного товарообороту, впливу інфляційних процесів на результати господарської діяльності підприємств);

- зовнішньо-економічні (щодо перспектив співробітництва з іншими країнами, проблем інтеграції національної економіки у світове господарство, раціоналізації експорту та імпорту);

- демографічні (прогнози щодо зміни чисельності різних вікових груп населення – потенційних споживачів тієї чи іншої продукції / послуги);

- природно-кліматичні (щодо запасів природних ресурсів, можливостей їх залучення до загальногосподарського обороту, стану навколишнього середовища, рослинного та тваринного світу) і т.п. прогнози.

2) За наявністю випадкових факторів (детермінованістю) об'єкта дослідження виділяють:

- детерміновані прогнози, при розробленні яких всі фактори є детермінованими;
- стохастичні прогнози, в яких враховуються випадкові фактори;
- змішані прогнози, що враховують фактори як детермінованого, так і стохастичного характеру.

3) За можливістю впливати на розвиток об'єкта /процесу розрізняють активні прогнози (які через фактори передбачають можливий вплив на хід процесу чи діяльність об'єкта) та пасивні прогнози (в яких можливість впливу факторів виключається).

4) За масштабом прогнози можуть бути: макроекономічні (народногосподарські або загальнонаціональні) та мікроекономічні (на рівні підприємств(а), об'єднань(ня)). Між цими рівнями також виділяють: міжгалузеві і галузеві прогнози, регіональні прогнози та прогнози окремих народногосподарських комплексів.

5) За ступенем локалізації на осі часу виділяють прогнози: точкові (що визначають результати однозначно, тобто одним числом) та інтервальні (що характеризують очікуване значення прогнозованих параметрів у певних межах).

6) За частотою складання або характером розвитку у часі об'єктів прогнозування прогнози бувають:

- дискретні (тобто перервні), регулярна складова (тренд) яких змінюється стрибкоподібно у фіксовані моменти часу;
- аперіодичні (або безперервні), які розробляються для об'єкта(ів) / процесу(ів), що мають опис регулярної складової у вигляді безперервної функції часу;
- циклічні, які розробляються для об'єкта(ів) / процесу(ів), що мають регулярну складову у вигляді періодичної функції часу.

7) За періодом (або часом чи горизонтом), на який розробляється прогноз, розрізняють:

- оперативні (або поточні) прогнози, що використовуються для прийняття рішень в умовах, які склалися на конкретний момент часу і які зазвичай не намагаються змінити (не більше 1-го місяця);
- короткострокові прогнози (до 1-го року) використовуються при розробці квартальних і річних планів;
- середньострокові прогнози (від 1-го до 3-х років) складаються щорічно й уточнюються протягом першого поточного півріччя. Середньостроковий прогноз враховує не тільки кількісні, але й якісні зміни;

- довгострокові прогнози (від 3-х до 10 років) використовуються для розробки стратегічних планів. Для них характерним є використання комбінації кількісних і якісних методів прогнозування;

- дальньострокові прогнози (понад 10 років) складаються на перспективу. У дальньострокових прогнозах очікуються та відображаються значні якісні зміни, у них зазвичай роблять тільки загальні висновки про очікувані зміни.

8) *За функціонально-методичною ознакою розрізняють:*

- дослідницькі прогнози, що базуються на принципі системної інерційності, тобто на припущенні збереження у прогнозованому періоді закономірностей і тенденцій, що склалися в минулому;

- нормативні прогнози, що визначають шляхи і строки (часові терміни) досягнення заздалегідь намічених цілей.

9) Прогнози *за інформаційним підґрунтями їх результатів* поділяють на такі, які розроблені за умови:

- повного забезпечення кількісною інформацією, коли в наявності є достатньо ретроспективної кількісної інформації для реалізації методів екстраполяції або статистичних методів;

- неповного забезпечення кількісною інформацією;

- забезпечення виключно якісною ретроспективною інформацією;

- без будь-якого ретроспективного інформаційного забезпечення (як правило, це прогнози для об'єкта(ів) / процесу(ів), що будуються або проектується).

Прогнозування (від грец. *prognosis* – передбачення, знання наперед) являє собою:

- процес формування прогнозів на основі аналізу тенденції і закономірностей розвитку об'єкта / процесу;

- випереджальне відображення майбутнього;

- вид пізнавальної діяльності, спрямований на визначення тенденцій динаміки конкретного об'єкта або події на основі аналізу його стану у минулому та поточному часі;

- імовірнісний процес, у результаті якого формуються судження про стан якогось явища у майбутньому.

Застосування прогнозування як методу дослідження у практичній діяльності або при написанні магістерських робіт має давати відповіді на такі основні запитання:

1 «Чого найбільш імовірно слід очікувати в майбутньому?»

2 «Яким чином потрібно впливати на умови діяльності підприємства чи розвитку економіки (або певної сфери економічної діяльності), щоб досягти в майбутньому бажаної мети?»

3 «Які результати діяльності підприємства чи розвитку економіки (або певної сфери економічної діяльності) варто очікувати у майбутньому в результаті впровадження тих чи інших управлінських заходів?»

Науки, яка вивчає закономірності процесу прогнозування називається **прогностикою**. Предметом прогностики є дослідження законів і способів прогнозування, а основними поняттями є:

- **методологія прогнозування** – галузь знань про методи, способи, системи прогнозування;
- **прийом прогнозування** – конкретна форма теоретичного або практичного підходу до розробки прогнозу, одна чи декілька математичних логічно пов'язаних операцій, спрямованих на одержання конкретного результату в процесі розробки відповідного прогнозу;
- **метод прогнозування** – це сукупність прийомів і способів, що дозволяють на основі ретроспективних даних, екзогенних (зовнішніх) і ендогенних (внутрішніх) змінних, та зв'язків між ними, а також з урахуванням їх змін отримати знання про майбутній розвиток об'єкта прогнозування;
- **методика прогнозування** – впорядкована сукупність прийомів, процедур, операцій, правил наукового прогнозування як методу дослідження;
- **спосіб прогнозування** – обробка й отримання інформації про майбутнє на основі методів розробки прогнозів;
- **система прогнозування** – упорядкована сукупність методик, яка призначена для прогнозування складних явищ або процесів;
- **прогнозна модель** – модель об'єкта / процесу прогнозування, дослідження якої дозволяє одержати інформацію про можливі стани цього об'єкта / процесу в майбутньому.

У цілому нині нараховується понад 150 різних методів прогнозування. Проте на практиці, як правило, використовується не більше 20, які можна класифікувати за метою прогнозування та ступенем формалізації.

- **За метою** методи прогнозування розрізняють на:
  - **пошукове прогнозування**, яке має на меті отримати передбачення стану об'єкта / процесу дослідження у майбутньому при тенденціях, що нині спостерігаються, якщо припустити, що останні не будуть змінені внаслідок впровадження певних рішень (планів, проектів тощо);
  - **нормативне прогнозування**, яке має на меті передбачення шляхів досягнення бажаного стану об'єкта на основі заздалегідь заданих критеріїв, цілей, норм.

2) За ступенем формалізації всі наявні методи прогнозування можна умовно поділити на:

- **інтуїтивні**, які використовуються у випадках неможливості кількісної оцінки окремих явищ (процесів) або неможливості врахування та значної кількості факторів у складному об'єкті(ах) дослідження. Інколи до інтуїтивних методів прогнозування відносять методи генерації ідей (проте деякі науковці визнають ці методи як окремий напрямок пізнання дійсності в майбутньому);
- **формалізовані**, які з урахуванням загальних дій і способів одержання прогнозованої інформації, як правило, поділяють на методи

моделювання та методи екстраполяції (простої екстраполяції, часового тренду, а також адаптивні методи: експоненціального згладжування і гармонійної ваги);

- **комплексні**, що містять декілька вищезазначених методів. До комплексних методів прогнозування належить так званий сценарний метод (або метод побудови сценаріїв).

Об'єкт, предмет, принципи та функції економічного прогнозування

Соціально-економічне прогнозування – це процес розробки економічних та соціальних прогнозів, що базуються на наукових методах пізнання економічних і соціальних явищ та використання всієї сукупності методів, способів і засобів економічної прогностики.

В основу економічного прогнозування покладено припущення про те, що майбутній стан економіки / сфери економічної діяльності / підприємства та будь-якої іншої економічної системи значною мірою визначається її минулим та наявним станом.

Об'єктами економічного прогнозування можуть бути економічні явища та процеси, які пов'язані з діяльністю та розвитком підприємств і / або національної економіки (чи певної сфери економічної діяльності). У найбільш загальному випадку основним об'єктом економічного прогнозування є *процес конкретного розширеного відтворення* у всій його різноманітності.

Предметом економічного прогнозування можуть бути якісні та / або кількісні зміни, які відбуваються на підприємствах (і) / або в економіці (чи сфері економічної діяльності) під дією сукупності факторів протягом певного часового періоду. У найбільш загальному випадку предметом економічного прогнозування є *пізнання можливих станів економічних об'єктів у майбутньому, дослідження закономірностей та способів розробки економічних прогнозів*.

Економічне прогнозування базується на таких **основних принципах**:

- **системності**, який полягає у тому, що національна економіка / галузь (або сфера економічної діяльності) / підприємство, з одного боку, розглядається як єдиний об'єкт, а з іншого – як сукупність відносно самостійних об'єктів або напрямів прогнозування. Для забезпечення принципу системності в процесі прогнозування доцільними вбачаються уніфікація блочних моделей, використання обчислювальних способів розв'язання задач та створення інформаційного банку даних;

- **наукової обґрунтованості**, який полягає у тому, що в економічному прогнозуванні всіх рівнів необхідно забезпечувати всебічний облік вимог об'єктивних економічних та інших законів розвитку суспільства, використовувати науковий інструментарій, а також досягнення вітчизняного та закордонного досвіду формування прогнозів;

- **адекватності (або відповідності)** прогнозу об'єктивним закономірностям, що характеризує не тільки процес виявлення, але й

оцінювання стійких тенденцій і взаємозв'язків у розвитку національної економіки / галузі (або сфери економічної діяльності) / підприємства та створенні теоретичного аналогу реальних економічних процесів з їх повною та точною імітацією;

- *цільспрямованості*, що передбачає активний характер прогнозування, оскільки зміст прогнозу не зводиться тільки до передбачення, а містить і цілі, яких потрібно досягти в економіці / у процесі розвитку галузі або підприємства шляхом активних дій органів державної влади / апарату управління;

- *варіантності прогнозування*, що пов'язаний з можливістю розвитку національної економіки та її окремих ланок (у т.ч. певних підприємств) за різними траєкторіями, при різних взаємозв'язках та структурних співвідношеннях;

- *єдності політики та економіки*, який полягає у тому, що при розгляді питань розвитку економіки та її складових, розробці прогнозів та програм потрібно виходити з сукупності економічних інтересів всіх суб'єктів господарювання і водночас за деякими напрямками прогнозування необхідно, передусім, враховувати пріоритетну необхідність виконання загальнодержавних завдань (забезпечення цілісності країни, її обороноздатності, створення стійкої фінансової системи, виконання соціальних гарантій тощо).

До основних **функцій прогнозування** належать:

- 1) науковий аналіз економічних, соціальних, науково-технічних процесів та тенденцій;

- 2) дослідження об'єктивних зв'язків соціально-економічних явищ розвитку національної економіки / галузі (або сфери економічної діяльності) / підприємства у конкретних умовах та у певний часовий період;

- 3) оцінювання об'єкта прогнозування;

- 4) виявлення об'єктивних варіантів економічного та соціального розвитку;

- 5) накопичення наукового матеріалу для обґрунтування вибору (або прийняття) певних управлінських рішень.

1) *Науковий аналіз економічних, соціальних, науково-технічних процесів та тенденцій* здійснюється у три стадії:

- ретроспекція (це стадія прогнозування, на якій досліджується історія розвитку об'єкта прогнозування для отримання його систематизованого опису. На цій стадії відбувається збір, збереження та обробка інформації, джерел, необхідних для прогнозування; оптимізація як складу джерел, так і методів виміру та представлення ретроспективної інформації; закінчене формування структури та складу характеристик об'єкта прогнозування);

- діагноз (це стадія прогнозування, на якій досліджується систематизований опис об'єкта прогнозування з метою виявлення тенденції його розвитку та вибору моделей і методів прогнозування. На цій стадії

аналіз закінчується не тільки розробкою моделей прогнозування, але й вибором адекватного методу прогнозування);

- *проспекція* (це стадія прогнозування, на якій за даними діагнозу розробляються прогнози розвитку об'єкта прогнозування у майбутньому, проводиться оцінювання достовірності, точності або обґрунтованості прогнозу (тобто верифікація), а також реалізація мети прогнозу шляхом об'єднання конкретних прогнозів на основі принципів прогнозування (тобто шляхом їх синтезу). На стадії проспекції виявляють додаткову інформацію про об'єкт прогнозування, уточнюється раніше отримана інформація, вносяться корективи до моделі об'єкта, що прогнозується, відповідно до нової інформації).

2) *Функція дослідження об'єктивних зв'язків соціально-економічних явищ розвитку національної економіки* тощо у конкретних умовах та у певний часовий період обумовлена тим, що при безперервному характері прогнозування дослідження його об'єкта має відбуватися також безперервно, супроводжуючи всі стадії формування прогнозів. У результаті дослідження об'єктивних зв'язків між соціально-економічними явищами у конкретних умовах та у певний часовий період визначається, наскільки прийняті рішення відповідають майбутньому розвитку національної економіки / галузі (або сфери економічної діяльності) / підприємства, виявляються невідповідності у цьому розвитку та в економіці в цілому, досягнутий рівень розвитку національної економіки / галузі (або сфери економічної діяльності) / підприємства порівнюється з тим, який є у світі.

3) *Виконання функції оцінювання об'єкта прогнозування* базується на поєднанні аспектів детермінованості (тобто визначеності) та невизначеності. У свою чергу, виявлення об'єктивних варіантів економічного та соціального розвитку ґрунтується на теоретичних дослідженнях, досягненнях суспільних, природничих та технічних наук.

Реалізація всіх функцій прогнозування може здійснюватися на основі пошукового та нормативного підходів.

Етапи і технології прогнозування

Процес прогнозування поділяють на декілька етапів:

- *визначення мети прогнозу*, що дозволяє встановити рівень деталізації прогнозу, необхідну виправдану кількість ресурсів (трудових, грошових, комп'ютерного часу тощо) для його проведення, рівень необхідної точності прогнозу;

- *встановлення часового горизонту прогнозу та / або періоду й інтервалу прогнозування*. Під **горизонтом прогнозування** розуміють кількість прогнозних періодів; під **періодом прогнозування** – основну одиницю часу, на яку складається прогноз; під **інтервалом прогнозування** – часовий інтервал, на який складається прогноз. На етапі встановлення часового горизонту прогнозу має братися до уваги той факт, що точність прогнозу зменшується зі збільшенням цього горизонту;

- *вибір методики прогнозування*, який має здійснюватися з урахуванням того, яка з методик найкращим чином дозволяє за певних умов мінімізувати ймовірність помилок прогнозу;

- *збір, редуція та аналіз необхідних для побудови прогнозу даних*. Цей етап є одним із найбільш складних у процесі прогнозування, оскільки передбачає отримання коректних та необхідних для побудови прогнозу початкових даних. Часто на цьому етапі спочатку організують збір усієї наявної інформації, далі відбирають та здійснюють обробку даних, які мають безпосереднє відношення до визначеної мети прогнозу. **Редуція** (або **ущільнення**) даних на цьому етапі процесу прогнозування є необхідною, оскільки надмірна кількість початкових даних може призвести до значних затрат ресурсів на їх обробку. Аналіз початкових даних та оцінювання на його основі їх корисності з точки зору подальшої побудови або складання прогнозу здійснюється за такими критеріями:

- дані повинні бути достовірними та точними, тобто отриманими з достовірного джерела та мати необхідну точність;

- дані повинні бути значущими, тобто відображати ті сторони економічного явища чи процесу, для прогнозування яких вони будуть використовуватися;

- дані повинні бути узгодженими. Якщо з тих чи інших причин змінилися обставини, за яких початкові дані були зібрані, то необхідно внести корективи, спрямовані на збереження узгодженості даних зі змінами, що склалися;

- дані повинні бути зібраними через певні проміжки часу. Зауважимо, що дані, які розміщені у точному хронологічному порядку, представляють найбільший інтерес для цілей прогнозування;

5) *побудова або складання самого прогнозу* з чітким визначенням його основних параметрів;

б) *контролювання прогнозу* з метою визначення того, наскільки точно він виконується. Контроль результатів процесу прогнозування зазвичай передбачає проведення оцінювання точності та ефективності прогнозу шляхом порівняння отриманих у результаті прогнозу розрахункових значень із тими, які можливо перевірити (тобто тими, які спостерігалися у попередні часові періоди).

ТЕМА №2.5. ПЛАНУВАННЯ ЯК ФУНКЦІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ

• Сутність та види планування

Планування характеризується як обґрунтування майбутніх економічних цілей розвитку об'єкта та найкращих способів їх досягнення з урахуванням майбутніх змін зовнішнього та внутрішнього середовища.

План є документом, який формалізує результати планування:

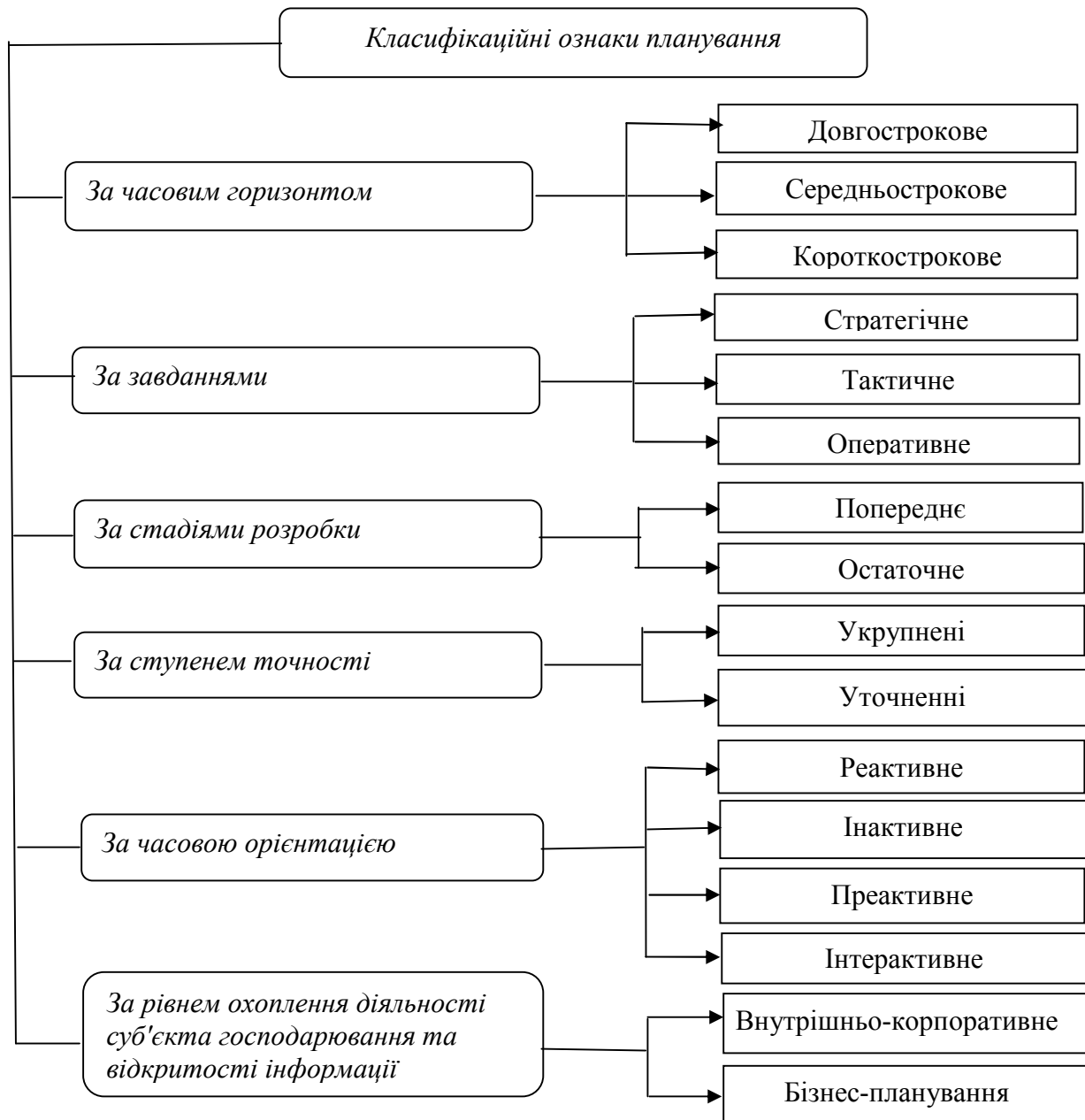
- цілі, завдання та засоби їх реалізації;
- ресурси, які необхідні для досягнення поставлених завдань;
- критерії та пропорції у реалізації окремих завдань;

- організацію та контроль виконання плану.

Об'єктом планування є цільові характеристики процесу або явища.

Предметом планування є завдання, що забезпечують досягнення цільових характеристик відповідного процесу чи явища у плановому періоді.

Планування класифікується за низкою ознак (рис. 2).

Рис 2.13 Класифікація планування

За часовим горизонтом планування виділяють довгострокове (на період більше 3-х років), середньострокове (від 1-го до 3-х років) та короткострокове (до 1-го року) планування.

За завданнями планування поділяється на стратегічне, тактичне й оперативне. *Стратегічне планування* у широкому розумінні – планування зростання, розвитку суб'єкта господарювання. Стратегічне планування передбачає вибір та обґрунтування засобів, завдань та цілей для досягнення поставленої мети. Стратегічний план спрямовується на передбачення

перспективи, підтримання відповідності між цілями та можливостями суб'єкта господарювання, адаптацію до зовнішнього середовища, розподіл ресурсів.

Тактичне планування передбачає заходи з реалізації обраної стратегії розвитку суб'єкта господарювання за рівнями управління, часом здійснення, конкретними виконавцями. За його допомогою конкретизують кількісні параметри досягнення стратегічних цілей розвитку суб'єкта в межах одного року.

Основним завданням *оперативного планування* є вибір необхідних засобів і ресурсів для виконання оперативних завдань. Таке планування здійснюється у межах кварталу з конкретизацією завдань за місяцями. В основу обґрунтування оперативних планів покладено процедури бюджетування.

За стадіями розробки виокремлюють попереднє планування (метою якого є обґрунтування проекту плану) та остаточне (обґрунтування безпосередніх планових завдань у цілому та для окремих його виконавців).

За ступенем точності формуються укрупнені та уточненні плани.

За часовою орієнтацією ідей планування поділяється на такі види:

- реактивне (ґрунтується на генетичному підході М.Д. Кондратьєва);
- інактивне (головним принципом його є планувати лише необхідне, щоб не змінити інертного руху об'єкта до стану рівноваги);
- преактивне (головною метою його є вчасне передбачення майбутніх змін та запобігання їх негативному вливу, або якнайкраще використання позитивного для досягнення цілей об'єкта планування);
- інтерактивне (ґрунтується на баченні майбутнього об'єкта планування як результату творчих дій безпосередніх виконавців плану та як такого, що піддається контролю).

Реактивне планування – це планування від досягнутого. Воно ґрунтується на генетичному підході (минулому досвіді) та здійснюється «знизу-вверх» без урахування майбутніх змін у зовнішньому середовищі.

Використання принципу сприяння інертному руху об'єкта планування, на якому базується *інактивне планування*, є не завжди можливим в умовах динамічного зовнішнього середовища, оскільки під впливом стрімкої зміни зовнішніх умов інертність руху об'єкта планування може змінитися на хаотичність руху, що може призвести до негативних наслідків.

Преактивне планування на відміну від інактивного спрямоване на майбутнє та підготовку об'єкта планування до нього. Його негативною ознакою є те, що дане планування майже не орієнтується на накопичений досвід.

Найбільш прийнятним для застосування у динамічному зовнішньому середовищі є *інтерактивне планування*, яке поєднує все позитивне реактивного, інактивного та преактивного планування і позбавлене більшості негативних ознак цих видів планування. Воно спрямоване на врахування

взаємодії минулого та теперішнього і на підвищення адаптивності об'єкта планування до майбутніх змін.

За напрямом процесу планування виділяється пряме та обернене планування.

Прямий процес планування являє собою упорядковану в часі послідовність подій, які починаються у даний момент часу та закінчуються до деякого моменту у майбутньому.

При зворотному процесі стан розглядається у зворотному напрямку в часі, починаючи із бажаного результату в майбутньому. Прикладами таких видів планування є процеси обґрунтування можливого та необхідного станів об'єкта планування і способів їх досягнення.

За рівнем охоплення діяльності суб'єкта господарювання та відкритості інформації для зовнішніх інвесторів виокремлюється внутрішньо-корпоративне та бізнес-планування.

Внутрішньо-корпоративне планування передбачає обґрунтування сукупності взаємопов'язаних і взаємопідпорядкованих планів суб'єкта господарювання (від стратегічних до оперативних з відповідним розукрупненням результатів для окремих виконавців), що описують його діяльність як господарської системи у майбутньому.

Бізнес-планування пов'язано з обґрунтуванням економічної доцільності окремих бізнес-проектів суб'єкта господарювання (придбання нового обладнання, ноу-хау, виходу на нові ринки, відкриття нового підрозділу чи нового суб'єкта господарювання) та презентації цієї доцільності для зовнішніх інвесторів (якщо виникає потреба у залученні зовнішніх джерел фінансування).

Внутрішньо-корпоративне планування здійснюється у процесі управління діючим суб'єктом господарювання та не передбачає за інших рівних умов представлення його результатів для зовнішніх користувачів. Його метою є формування планових завдань для безпосередніх виконавців.

Метою бізнес-планування є обґрунтування доцільності інвестицій в окремі проекти, які можуть здійснюватися із зовнішніх та внутрішніх джерел.

За інших рівних умов внутрішньо-корпоративний план господарюючого суб'єкта може вміщувати декілька бізнес-планів, що деталізують напрями його розвитку.

2. Принципи, завдання і послідовність здійснення планування

Отриманню під час планування результатів, які характеризуються належним рівнем обґрунтованості, сприяє дотримання у цьому процесі певних **принципів**, з яких до основних належать:

- *Принцип необхідності планування* передбачає обов'язкове застосування планування у перебігу процесу управління об'єктом. Це дозволить забезпечити ефективне формування та використання ресурсів та збалансованість його розвитку.

- *Принцип цілеспрямованості* передбачає у процесі планування формування цільового блоку, в якому представлені кількісні, якісні та часові характеристики об'єкта планування та завдання для їх досягнення.

- *Принцип превентивності* забезпечує розробку в перебігу процедури планування заходів профілактики та попередження неефективного розвитку об'єкта у плановому періоді.

- *Принцип неперервності та своєчасності* передбачає постійність діяльності у межах процесів планування з метою забезпечення їх відповідності сучасним умовам та забезпечення постійного контролю та оцінки названих процесів і спрямованості об'єкта до поставленої мети.

- *Принцип субсидіарності* орієнтований на взаємовідповідальність учасників процесу планування.

- *Принцип гнучкості* передбачає наявність можливостей коригувань планових показників.

- *Принцип точності* забезпечує спрямованість процесу планування на досягнення необхідного рівня точності планових значень.

- *Принцип ефективності* полягає у розробці такого варіанта плану, який забезпечує найвищий рівень ефективності використання ресурсів підприємства.

- *Принцип обґрунтованості рівня деталізації* орієнтований на формування плану за такою кількістю показників, яка забезпечує прийнятний рівень деталізації, та з позицій ефективності витрат на планування.

- *Принцип простоти та зрозумілості* передбачає застосування методичного інструментарію планування, який є зрозумілим для безпосередніх розробників та виконавців таких планів.

- *Принцип обґрунтованості вибору методів планування* орієнтований на врахування відповідності обраних методів відмітним характеристикам об'єкта планування та меті і завданням планування.

Дотримання наведених основних принципів має здійснюватись у перебігу реалізації таких **основних завдань планування**:

- формування цілей та завдань розвитку об'єкта у плановому періоді;
- обґрунтування ресурсів та джерел їх формування, що забезпечують реалізацію планових цілей і завдань;
- формування механізму реалізації планових завдань;
- забезпечення адресності планових завдань ;
- обґрунтування систем контролю реалізації планових завдань та їх коригування.

Планування здійснюється у такій послідовності:

- Підготовчий етап.
- Формування інформаційної бази планування.
- Аналіз об'єкта планування.
- Вибір методів планування.
- Формування проектів плану.

- Оцінка альтернативних варіантів плану та прийняття плану до реалізації.

- Доведення планів до безпосередніх виконавців та їх реалізація.

- Контроль та коригування планових завдань.

- *На підготовчому етапі* передбачається встановлення цілей і завдань планування, строків здійснення цього процесу та безпосередніх виконавців, вимог до планів і визначення механізму здійснення планування.

- *Формування інформаційної бази планування* відбувається у безпосередньому взаємозв'язку з результатами виконання першого етапу та передбачає максимальне забезпечення процесу планування інформацією, що відповідає основним критеріям (точність, часова відповідність, повнота тощо) та цілям планування.

- *Аналіз об'єкта планування* є основою розроблення плану. Під час його здійснення має бути виявлено основні тенденції та чинники, що зумовлювали його основні параметри у передплановому періоді, та фактори зовнішнього і внутрішнього середовища, які визначатимуть розвиток об'єкта планування у плановому періоді. За результатами такого аналізу має бути здійснено систематизацію факторів за спрямованістю та силою їх впливу на об'єкт планування, що забезпечить виявлення основних напрямів покращання його характеристик у плановому періоді.

- *Вибір методів планування* здійснюється з урахуванням ряду факторів: особливостей об'єкта планування та основних тенденцій його розвитку в передплановому періоді, строків розроблення плану, цілей планування, якісних характеристик безпосередніх розробників планів, визначеної точності планів, наявності інформаційного забезпечення, ефективності процесу планування (співвідношення витрат на планування та результатів, які передбачається отримати в перебігу реалізації плану) тощо.

- *Формування проектів плану* передбачає обґрунтування декількох варіантів досягнення цільових характеристик об'єкта планування. При цьому доцільним є обґрунтування таких варіантів: 1) оптимістичного, песимістичного, реалістичного; 2) планових завдань щодо досягнення цільових характеристик об'єкта планування при збереженні умов його зовнішнього та внутрішнього середовища та при прогнозованих їх змінах.

- *Оцінка альтернативних варіантів планів* здійснюється за певними критеріями, серед яких доцільно виокремити такі: повнота віддзеркалення мети та завдань розвитку об'єкта планування; обґрунтованість вибору методів планування; варіативність плану: якість ресурсів, які використані для розроблення плану; напруженість реалізації плану, варіативність плану тощо.

- Обраний альтернативний варіант плану має:

- забезпечувати найбільш повне досягнення цілей щодо розвитку об'єкта планування;

- бути обґрунтованим щодо використання коректних з позицій відповідності об'єкту планування методів планування;

- бути розробленим на основі якісного інформаційного забезпечення;

- бути придатним для внесення відповідних коректив, потреба в яких виникає у перебігу його реалізації та спричиняється змінами зовнішнього і внутрішнього середовища;
- можливість реалізації плану з позицій його ресурсного забезпечення має характеризуватися прийнятним рівнем напруженості, що забезпечується повною забезпеченістю його необхідними за якісними та кількісними характеристиками ресурсами та повнотою їх використання у перебігу реалізації цього плану.
- *Доведення планів до безпосередніх виконавців та їх реалізація.* Досягнення об'єктом планування цільових характеристик забезпечується через адресність планових завдань, що забезпечують їх реалізацію.
- *Контроль та коригування планових завдань.* Планування забезпечує формування цільових характеристик розвитку об'єкта, завдань, ресурсів та механізму їх досягнення. Для реалізації цих основних завдань процес обґрунтування планів має бути технічно коректним і забезпечувати формування планів тієї точності, що відповідає потребам їх безпосередніх виконавців; процедура планування і її результати мають бути представлені у належній формі безпосереднім виконавцям планів, що забезпечить належну їх реалізацію.

МОДУЛЬ 3

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ТЕМА №3.1. ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- **Поняття «наукова інформація» та її функції**

Якість наукових досліджень залежить від багатьох факторій, серед яких одним із значущих є **інформаційне забезпечення**, за допомогою якого дослідник отримує наукову інформацію, необхідну для проведення дослідження. Формування інформаційного забезпечення є першим етапом виконання будь-якого дослідження. При цьому повнота і якість зібраного матеріалу має вирішальний вплив на результати дослідження.

Основою будь-якого наукового дослідження є **інформація** – сукупність повідомлень (відомостей), яка визначає рівень наших знань про ті чи інші явища, факти, події та їхні взаємозв'язки.

До найважливіших **властивостей інформації** належать:

- *адекватність* – відповідність реальним процесам і об'єктам;
- *релевантність* – відповідність тим завданням, для вирішення яких вона призначена;
- *правильність* – відповідність способу вираження інформації її змісту;
- *точність* – відображення відповідних явищ з мінімальним викривленням або мінімальною помилкою;
- *актуальність або своєчасність* – можливість її використання тоді, коли потреба в ній особливо велика;
- *загальність* – незалежність від окремих змін;
- *ступінь деталізації* – детальна інформація.

Крім того, інформація має здатність нагромаджуватися, втрачатися, забруднюватися, ущільнюватися.

Найважливішою властивістю інформації є її здатність відображати ті або інші об'єкти чи процеси. Отже, йдеться про достовірність інформації. У різних науках застосовують безліч термінів, які характеризують інформацію: надійність, точність, репрезентативність, системність, якість тощо. Кожне з цих понять відрізняється своєю специфікою.

Інформацію можна розглядати за трьома **аспектами**:

- *прагматичним* (щодо її корисності, досягнення мети, на яку вона спрямована);
- *семантичним* (з погляду смислового змісту і правильного тлумачення);
- *синтаксичними* (з погляду техніки уявлення).

Інформація є **ключовим ресурсом**, який має часто більше значення, ніж інші ресурси, наприклад, енергетичні ресурси або корисні копалини. У суспільстві інформація виконує різноманітні функції: відображення,

повчальну, кумулятивну, комунікативну, актуалізацій, управлінську, виробничо-технічну та комерційну. З розвитком суспільства спостерігається зростання ролі інформаційних ресурсів, у яких узагальнюються і концентруються всі наявні відомості з різних галузей діяльності людини.

- **Основні ознаки наукової інформації та її види**

Наукову інформацію визначають як отриману в процесі пізнання логічну інформацію, що адекватно відображає явища та закони природи, суспільства, мислення і використовується у суспільно-історичній практиці.

Основні ознаки наукової інформації:

- вона отримується у процесі пізнання закономірностей об'єктивної дійсності, підґрунтям якої є практика, і подається у відповідній формі;
- документована інформація, яка виникає у процесі наукового розвитку;
- відомості про вітчизняні та зарубіжні досягнення науки, техніки, виробництва, отримані у процесі науково-дослідної, дослідно-конструкторської, виробничої та громадської діяльності;
- інформація, яку потребують керівники, спеціалісти, науковці у процесі своєї діяльності.

Наукова інформація у процесі наукового дослідження виконує кілька найважливіших **функцій**:

- функція відображення – це здатність відображати істотні аспекти природної та соціальної реальності та виробничої і комерційної діяльності;
- кумулятивна функція – здатність нагромаджувати відомості про об'єкти;
- комунікативна функція – це передання відомостей від суб'єкта до суб'єкта, що забезпечує їхню взаємодію;
- функція актуалізації – це актуалізація проблем, подій і процесів.

Носіями наукової інформації є *наукові документи* – матеріальні об'єкти, в яких зафіксовані наукові дані або наукова інформація, що характеризується певною логічною завершеністю і призначена для її збереження, передачі у часі і просторі та використання у суспільній практиці, з обов'язковим посиленням на те, де, ким і коли він був створений.

Щоб забезпечити конкретне наукове дослідження інформацією, необхідно передусім на змістовно-теоретичному рівні чітко визначити необхідний обсяг і структуру інформації, встановити її джерела, знати доступ до наявних інформаційних ресурсів.

Інформаційні ресурси наукового дослідження – це сукупності інформаційних матеріалів, документів і масивів інформації у формі публікацій, наукових звітів, електронних записів (баз даних). Структурною одиницею інформаційного ресурсу є науковий документ, тобто матеріальний об'єкт, який містить науково-технічну інформацію і призначений для її збереження та використання.

Перед кожним дослідником постає завдання навчитися перетворювати інформацію в основний ключовий ресурс, сутність якого полягає у здатності об'єднати найкращим чином усі ресурси, що використовуються для проведення дослідження, та забезпечити вирішення поставленої мети.

Організація і проведення досліджень значною мірою залежить від складу, змісту та характеру залучених **джерел інформаційного забезпечення**, які у свою чергу визначаються метою і практичним призначенням розробок. Наприклад, економічні дослідження потребують багатоаспектної інформації, яку можна класифікувати так: законодавчі акти; нормативні матеріали; наукова література (монографічна та періодична); матеріали конференцій, симпозіумів, нарад; статистичні довідники, статистичні матеріали об'єкта дослідження (підприємства, організації); матеріали анкетного обстеження й особистих спостережень тощо.

Наукова інформація, отримана з різноманітних джерел, підрозділяється на **види**:

- *за способами її одержання і галузями використання: технічна, економічна, соціальна тощо;*
- *за способом її фіксації* – на паперових та електронних носіях;
- *залежно від статусу інформації* первинні (фактографічні) документи, вторинні (бібліографічні), тобто результати аналітико-синтетичної і логічної переробки первинних документів;
- *за призначенням*: офіційні (нормативні), наукові, науково-популярні, навчальні, довідкові, патентно-ліцензійні, виробничі, рекламні, інформаційні тощо;
- *залежно від способу підготовки* розрізняють друковану (тиражовані) та рукописну (або машинописну) наукову інформацію. До останньої належать науково-технічні звіти, інформаційні картки, дисертації, депоновані рукописи, препринти тощо. Вони залишаються у формі рукопису та існують у невеликій кількості примірників;
- *залежно від періодичності виникнення* наукові видання поділяють на неперіодичні (книги); видання, що продовжуються (збірки статей), періодичні (журнали, газети).

Загальні підходи та принципи формування інформаційного забезпечення наукового дослідження

Усі елементи дослідницької діяльності тісно пов'язані зі збором, переробкою та зберіганням наукової інформації (рис. 1). Цілями науково-інформаційної діяльності є багатоаспектний пошук, збір джерел, аналіз і синтез даних, їх опрацювання, збереження, відтворення та трансформація пасивної інформації в активну, старої в нову.

Рис. 1. Зв'язок дослідницької та інформаційної діяльності в процесі виконання наукового дослідження

Під час формування інформаційного забезпечення наукового дослідження слід керуватися такими принципами:

- інформаційні матеріали повинні збиратися цілеспрямовано, залежно від мети і завдань наукового дослідження;

- склад і структура цих інформаційних матеріалів має відповідати структурі дослідження. Отже, у процесі збору інформації її слід групувати за розділами відповідно до плану роботи. Деякі матеріали можуть мати не одиничне, а множинне значення, тобто виявитися необхідними для підготовки різних розділів роботи. У такому разі такі матеріали розміщують у першому з наведених розділів, а в інших роблять помітки про місце їх розташування;

- процес збору інформаційних матеріалів складається з двох стадій: спочатку матеріал накопичується без оцінки його значення, а потім проводиться фільтрація, або відбір істотних, необхідних елементів та виключення зайвих чи дублюючих.

Послідовність вивчення літературних джерел і збору матеріалів є такою:

- *перший крок* – передбачає, складання бібліографії, тобто загального списку доступних джерел отримання інформації;

- *другий крок* – полягає у загальному перегляді тих джерел, які дають найбільш загальне уявлення про проблему;

- *третій крок* – поглиблена робота з бібліографічними матеріалами, серед яких найважливіше значення мають реферативні збірники та бібліографічні покажчики.

Бібліографія потребує постійного оновлення, доповнення і розширення. Для цього потрібно чітко дотримуватися правил складання бібліографії: вказати автора (прізвище та ініціали), назву роботи, місце видання і видавництво, рік публікації, кількість сторінок. Якщо йдеться про журнальні статті, то вказуються: прізвище та ініціали автора, назва статті, назва журналу, рік його видання, номер журналу та сторінки, де саме розміщено матеріал. Для того щоб правильно опрацювати бібліографію, її можна структурувати на декілька груп за ознакою важливості та з урахуванням наявного часу на її вивчення.

Ознайомлення з інформаційним документом варто здійснювати у такий спосіб. Спочатку слід вивчити його зміст і вступ (передмову), потім вибірково переглянути матеріали тих розділів, які представляють інтерес, наприклад, ілюстративні матеріали, перші речення абзаців, висновки. У разі, коли переглянуті матеріали стосуються теми дослідження, розділ необхідно уважно прочитати, критично оцінити прочитане та занотувати найцікавіші положення як фрагменти майбутньої роботи. На останньому етапі з таких фрагментів формується конспект роботи – пов'язане і стисле викладення своїми словами опрацьованого матеріалу. За наявності дискусійних питань необхідно висвітлити позиції авторів, дати критичну оцінку різних точок зору і висловити власну думку.

Визначаючи потребу в інформації для проведення наукового дослідження, необхідно керуватися критеріями якості та цінності.

Якість інформації у науковому дослідженні визначається такими критеріями: цільове призначення, цінність, надійність, достовірність, достатність (повнота), а також швидкодійність, періодичність, детерміністичний характер, дискретність, безперервність, спосіб і форма подання. Оскільки одна і та сама інформація може використовуватись для різних цілей – створення нових концепцій, встановлення взаємозв'язків, вирішення проблем, пошуку нових фактів тощо, то досліднику насамперед необхідно встановити її цільове призначення.

Слід враховувати, що наукова інформація має таку властивість, як застарівання, під яким розуміється втрата інформацією практичної корисності для споживачів унаслідок кумулятивної інформації або зміни самого об'єкта дослідження. Ступінь застарівання неоднаковий для різних видів наукових документів.

Цінність інформації визначається економічним ефектом, який дає її використання. Практичне завдання, що стоїть перед науковцем, визначає характер та обсяг необхідної інформації і вимагає відмовитися від такої інформації, що безпосередньо не стосується об'єкта дослідження. У такий спосіб забезпечується достатність або повнота інформаційної бази дослідження.

ТЕМА № 3.2. МЕТОДИКА ЗБОРУ ТА ОБРОБКИ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

- **Характеристика та класифікація наукових літературних джерел**

Проведення наукових досліджень насамперед потребує отримання системних знань, які являють собою «сукупність (систему) суджень науки, які фіксують стійкі, необхідні зв'язки та властивості предметів та явищ суспільного життя». Такі знання дослідник отримує із науково-технічної літератури.

За характером та змістом виділяють такі основні види **наукових літературних джерел:**

1. **Енциклопедії** можуть бути загальними та спеціалізованими. Вони інформують про суть питання, дають посилання на суміжні розділи, вказують основну літературу.

- **Монографія** – це наукова праця одного або декількох авторів, присвячена глибокому викладу матеріалу в конкретній, зазвичай вузькій галузі науки.

- **Збірники наукових праць** видання, яке складається з окремих робіт різних авторів, присвячених одному напрямку, але з різних його галузей.

- **Періодичні видання** це журнали, бюлетені та інші видання з різних галузей науки і техніки. У періодичних виданнях можуть друкуватися праці та їхні результати. Виклад матеріалу здійснюється у популярній, доступній формі. Залежно від статусу видання, рівня рецензування та відбору до друкування необхідно розрізняти **фахові періодичні видання**, в яких дозволено публікувати результати наукових досліджень з певного профілю підготовки, та **нефахові**, які у свого чергу можуть бути науковими, науково-популярними, публіцистичними (залежно від змісту та стилю подання матеріалів).

- **Спеціальні випуски технічних видань** документи інформаційного, рекламного характеру, які містять аналітичні, статистичні дані з певної проблеми.

- **Патентно-ліцензійні видання (патентні бюлетені)** - включають описи винаходів до авторських посвідчень і патентів, описи відкриттів, офіційні патентні бюлетені. В описі вказується номер авторського посвідчення або патенту, класифікаційний індекс, прізвище та ініціали винахідника, а також дата подання заявки на винахід і дата видачі авторського посвідчення. Технічна документація у вигляді креслень і стислого опису сутності винаходу є додатком до авторського посвідчення.

- **Стандарти** – це нормативно-технічні документи щодо єдиних вимог до продукції, її розроблення, виробництва та застосування. Цей нормативний документ розроблено, як правило, на підставі відсутності протиріч з істотних питань більшості зацікавлених сторін і затверджено визнаним органом. У ньому встановлено для загального і багаторазового використання правила, вимоги, загальні принципи або характеристики, що стосуються різних видів діяльності або їхніх результатів, для досягнення оптимального ступеня упорядкування у визначеній сфері. У національній системі стандартизації існують такі категорії нормативної документації (НД):

- державні стандарти України – ДСТУ;
- галузеві стандарти України – ГСТУ;
- стандарти науково-технічних та інженерних спілок та союзів України – СТТУ;
- технічні умови України – ТУ;
- стандарти підприємств.

Некоректне використання наукових літературних джерел. Ознаки плагіату

Представлене до захисту наукове дослідження має повністю виключати плагіат у будь-якій його формі. Термін «плагіат» походить від латинського «*plagio*» - «краду» і за сучасною науковою етикою розглядається як одне з найбільш ганебних явищ.

Під **плагіатом** у сфері науки розуміють свідоме присвоєння авторства чужого наукового твору, використання його повністю або частково під своїм прізвищем без посилання на джерело запозичення. За широко розповсюдженим сучасним висловом «плагіат – це єдиний вид крадіжки, при якому злодій повідомляє своє прізвище». У практиці наукових досліджень плагіатом є не тільки дослівне використання тексту інших науковців, а й будь-яке його перефразування, при якому зміст (наукова ідея) цього тексту зберігається і видається за власний (власну).

Уникнення плагіату в науковому дослідженні є обов'язковою вимогою, яка жодним чином не пов'язана із уникненням розгляду наукових положень, розроблених іншими дослідниками.

Навпаки, широкий критичний огляд таких наукових положень – це обов'язковий елемент підготовки кожного наукового дослідження. Мова в даному випадку йде про коректне посилання на джерело, що містить важливе наукове положення і є об'єктом цитування в магістерській дипломній роботі.

Розрізняють **пряме і непряме цитування** положень окремих авторів. При прямому цитуванні обов'язковими є такі вимоги:

- цитування не повинно бути надмірним за обсягом;
- положення, що цитуються, мають бути обов'язково виділені лапками;
- цитований текст має наводитися дослівно (без змін, що можуть спотворити його зміст);
- при виділенні окремих слів у цитаті необхідно зазначити авторство такого виділення («виділено автором» або «виділено нами»);
- посилання на джерело має здійснюватися за бібліографічними вимогами (з обов'язковим зазначенням сторінок).

При непрямому цитуванні наукового положення іншого автора дозволяється надавати стисле власне визначення основної його ідеї із максимальною точністю. Використовувати лапки у такому випадку не потрібно, але головна вимога лишається - чітке посилання на прізвище автора і джерело (наукову роботу) з обов'язковим зазначенням сторінок.

Недотримання цих вимог вважається порушенням авторських прав (плагіатом) і переслідується законом.

Нині у багатьох вищих навчальних закладів України й інших країн при виявленні плагіату наукове дослідження знімається із захисту без права повторного його розгляду за визначеною темою.

Наукова дискусія як складова творчого процесу в науковому дослідженні

Наукове дослідження як творчий процес вироблення нових наукових знань, які характеризуються об'єктивністю, доказовістю, точністю та вимірюваністю, потребує визначення предметної сфери, що описуватиметься системою **понять**. До них належать: закони, категорії, висновки, судження, висловлювання тощо, які виводяться із об'єктивної дійсності і передають найбільш суттєві властивості, ознаки, взаємозв'язки явищ та речей.

При цьому кожний дослідник, узагальнюючи об'єктивні явища, оперує поняттями, які відтворюють те чи інше явище. Наприклад, фізика оперує поняттями маси, енергії, атома тощо, економіка – поняттями вартості, попиту, капіталу, прибутку.

Будь-яке поняття має зміст, під яким розуміється сукупність відмінних ознак, основою яких є найбільш суттєві ознаки, та обсяг, тобто сукупність процесів, явищ, що відображаються у цьому понятті. Слід пам'ятати, то існує, співвідношення між змістом і обсягом, відповідно до якого зі збільшенням змісту зменшується обсяг поняття і навпаки.

Поняття являють собою накопичені наукові знання, що дозволяють досліднику формулювати проблеми і гіпотези, описувати реальні об'єкти, аналізувати їх, здійснювати систематизацію, узагальнення, критично оцінювати та отримувати певні результати. За допомогою понять виявляються особливості, закономірності і тенденції розвитку досліджуваних об'єктів.

Вивчення у процесі дослідження понять, їх аналіз і узагальнення, мистецтво оперувати ними вимагають **дискусії** як засобу і способу наближення до об'єктивної істини.

Саме дискусія є найважливішою вимогою і характерною ознакою магістерського дипломного пошуку, тому що сприяє критичному оцінюванню існуючих понять і положень, наявних висновків і отриманих результатів. **Дискусія** (лат. *discussio* – дослідження, обговорення) – це письмова полеміка щодо спірного питання, слабкості або неадекватності аргументів, невідповідності застосовуваних методів та інструментів, наявності різноспрямованих гіпотез, недостатнього вивчення об'єкта тощо.

Дискусія відіграє важливу роль у процесі пошуку і становлення наукового знання. Вона дозволяє збільшити питому частку нових суттєвих ознак досліджуваного об'єкта, створити нові можливості для подальшого наукового використання запропонованих дослідником понять, забезпечити практичне застосування отриманих ним результатів. Оскільки кожне наукове дослідження неможливе без запозичення існуючих понять як результатів наукових розробок інших авторів, при написанні теоретичної частини дипломної роботи обов'язковим є зазначення у списку джерел і посилання у тексті на використані праці (прізвище та ініціали автора, назва роботи, рік і місце видання, тобто бібліографічний опис). При викладенні чужих думок

через власну їх інтерпретацію достатньою є наявність бібліографії видання (у списку літератури).

Поняття в дискусії виконують кілька важливих функцій:

Теоретична функція полягає у побудові або уточненні використовуваних понять. Для цього дослідник наводить існуючі поняття, аналізує та систематизує їх, додає чіткості та точності визначенням із належним обґрунтуванням.

Емпірична дискусія дозволяє за допомогою залучених емпіричних (числових) індикаторів (даних) виміряти загальні та специфічні ознаки, зв'язки між ними і на цій основі сформулювати зміст поняття більш доказово і ґрунтовно.

Наведемо конкретний *приклад дискусії*, обравши за її об'єкт таку важливу складову господарювання підприємства, як матеріально-технічне забезпечення.

При пошуку шляхів підвищення ефективності матеріально-технічного забезпечення (МТЗ) підприємства необхідно критично проаналізувати визначення цього поняття, які запропоновані різними авторами. Дискусію слід здійснювати, зважаючи на необхідність досягнення мети (цілей) свого дослідження щодо об'єкта.

Насамперед, доцільно зазначити, що існує цілий ряд визначень МТЗ у науковій літературі.

Деякі фахівці [посилання на них] під МТЗ розуміють управління потоком матеріальних благ на підприємство з безпосередньою прив'язкою цього руху до ринку, на якому підприємство працює як покупець. Інші дослідники розглядають МТЗ як функцію управління із забезпечення надходження матеріальних факторів виробництва на підприємство [посилання].

Полемізуючи з ними, дослідник зазначає, що, на його думку, неможливо обмежитись такими визначеннями, і наводить такі аргументи.

У першому визначенні підкреслюється лише безперервність матеріально-технічного забезпечення, а в другому - випадає функція управління зберіганням, яка має гарантувати якість ресурсів та раціональність витрат на збереження матеріальних цінностей. При цьому втрачається орієнтація на придбання саме оптимального розміру необхідних для господарювання ресурсів та їх подальша підготовка до використання.

Тобто відбулося звуження поняття МТЗ такими ознаками, як безперервність, закупівля, доставка та забезпечення фізичної наявності матеріальних ресурсів. Це не дозволяє повністю розкрити сучасний зміст матеріально-технічного забезпечення, яке має, на думку автора, гарантувати потенційну можливість отримання ресурсів у разі виникнення додаткової потреби в них на виробництві (через мінливість та високий динамізм зовнішнього середовища). З урахуванням викладеного, дослідник пропонує своє визначення:

- матеріально-технічне забезпечення підприємства - це підпорядкована його генеральній меті діяльність із закупівлі, надходження, зберігання, підготовки та використання матеріальних ресурсів необхідного (оптимального) обсягу,

асортименту та якості в обумовлені господарським процесом строки та гарантована можливість отримання ресурсів підприємством у разі виникнення додаткової потреби в них.

Відповідно до запропонованого поняття дослідник вважає доцільним доповнити також і завдання МТЗ, що містяться в існуючій літературі [посилання на автора], такими:

- стабільність та ритмічність надходження матеріальних ресурсів;
- мінімізація сукупних витрат на формування, доставка, зберігання та використання ресурсів;
- забезпечення конкурентних переваг підприємства щодо асортименту, якості та цін ресурсів тощо.

Таким чином, проаналізувавши спірні положення, дослідник дає своє тлумачення поняття, яке і буде використовуватись у процесі подальшого наукового пошуку.

Загалом, у процесі дискусії доцільно використовувати відповідні формальні словосполучення: «...вважаємо за доцільне...» «..., на нашу думку, ...», «більш повним...», «...недостатньо відображає...», «...не містить визначальних ознак...», «...обмежується штучно побудованими методичними підходами...», «...відсутня аргументація щодо...», «... спірним є твердження...» тощо.

Наведемо більш розгорнуті приклади використання таких словосполучень.

На основі послідовно проведеного порівняльного аналізу понять, що визначають ... які містяться у працях вітчизняних учених (...), ми дійшли висновку, що спірним є...

Суттєвим недоліком існуючої класифікації є відсутність таких важливих ознак, як...

Залучення і використання вагомого обсягу обробленої статистичної інформації з... доводить невідповідність (суттєву обмеженість) запропонованого в (...) визначення (висновків)...

Вважаємо плідним використання запропонованого підходу, що дозволяє систематизувати ...

Враховуючи викладені аргументи, вважаємо за доцільне уточнити наведене в (...) визначення...

Формування положень наукової новизни

Теоретична частина наукового дослідження має містити наукову новизну. Саме це є однією з головних кваліфікаційних ознак присудження відповідного наукового ступеня.

Наукова новизна дослідження являє собою чітко визначений у магістерській дипломній роботі новий науковий результат, тобто невідомі раніше знання, що відповідають вимогам оригінальності, унікальності і неповторності наведених положень.

Наукова новизна може бути сформована як у межах сформульованих раніше наукових проблем, так і при формуванні нової проблеми, яка раніше як самостійна науковцями не розглядалась. У наукових роботах магістерського рівня наукова новизна формується, як правило, у межах раніше сформованих наукових проблем, що мають високий рівень актуальності на сучасному етапі розвитку економіки України.

Нові наукові результати і раніше накопичені знання із кожної наукової проблеми, що розглядається, перебувають у тісному діалектичному зв'язку. Це означає, що формулюванню студентом наукової новизни власного дослідження має передувати достатньо широкий критичний огляд існуючих теоретичних концепцій і положень відомих науковців, в якому визначається як їх позитивний внесок, так і окремі недоліки. Саме ці недоліки і мають бути основним об'єктом вдосконалення існуючих теоретичних положень, а отже, і об'єктом формування положень наукової новизни власного дослідження.

Формулюючи наукову новизну власного дослідження необхідно чітко висвітлювати відмінність сформульованих положень від відомих раніше.

У сфері проблем економічного характеру, що розглядаються в магістерських дипломних роботах, такими новими науковими положеннями можуть бути:

- нові підходи до систематизації (класифікації) об'єктів, проблем чи методів дослідження з чітким визначенням нових класифікаційних ознак;
- нові методологічні принципи (підходи) до здійснення відповідного дослідження, що становлять теоретичний базис розроблення практичних рекомендацій;
- система суттєвих відмінностей досліджуваного об'єкта дослідження від інших об'єктів більш широкого спорідненого класу, що раніше в науковій літературі не визначались;
- нові тенденції розвитку об'єкта дослідження, що притаманні сучасному етапу загального економічного розвитку України;
- інші нові наукові уявлення про економічні процеси і явища, що пов'язані із об'єктом дослідження.

Формулюючи положення наукової новизни дослідження, слід чітко розмежувати їх із розробленими **новими прикладними рекомендаціями**, що являють собою практичну значущість дослідження.

Зокрема, не можуть становити наукової новизни:

- визначення актуальності теми дослідження;
- нові методики (методичні рекомендації) побудови окремих процесів;
- нові алгоритми (формули, моделі) розрахунків тих чи інших аналітичних і планових показників тощо.

Такі і подібні їм рекомендації практичного характеру є обов'язковою частиною наукового дослідження й об'єктом її оцінки.

Чітко визначені і правильно сформульовані положення наукової новизни – основний об'єкт захисту наукового дослідження.

ТЕМА 3.3. МЕТОДИ АНАЛІЗУ І ОБРОБКИ ПЕРВИННОЇ СТАТИСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

- **Поняття статистичного спостереження, його основні форми та види**

Отримання необхідної та якісної інформації, яку у подальшому можна використати при проведенні наукового дослідження, залежить від правильної організації та постановки статистичних спостережень (збору статистичної інформації).

Статистичним спостереженням називають науково організований облік і збирання за єдиною програмою масових даних про явища та процеси суспільного життя.

Такі спостереження проводять органи державної статистики шляхом збирання статистичної звітності, здійснення одноразових обліків, переписів (опитувань), вибіркового та інших обстежень. За видами статистичні спостереження розподіляють на суцільні та несучільні, державні та інші.

Розрізняють дві **форми статистичного спостереження**: статистична звітність і спеціальні статистичні обстеження та переписи.

Звітність – це система узагальнених і взаємопов'язаних економічних показників поточного обліку, які характеризують результати діяльності підприємства за звітний період. Суб'єкти підприємницької діяльності без створення юридичної особи звітність про свою діяльність не складають та не здають.

Спеціальні статистичні спостереження та переписи проводять для збору інформації про процеси та явища, які не охоплені статистичною звітністю, але відомості про них необхідні для проведення наукового дослідження. Спеціальні статистичні спостереження проводять зазвичай за наперед розробленим планом із дотриманням єдиної методики збирання, систематизації й обробки даних.

За повнотою охоплення об'єкта статистичні спостереження поділяють на суцільні та несучільні.

Суцільним називається спостереження, у процесі якого обліком охоплено всі одиниці досліджуваної сукупності без будь-яких пропусків.

Несучільне таке спостереження, коли з усієї досліджуваної сукупності реєструють лише частину і за нею роблять висновки щодо всієї сукупності (наприклад, бюджетні обстеження сімей, реєстрація цін на продовольчих ринках, вивчення якості продукції). Несучільні спостереження мають такі **різновиди**: вибіркоче спостереження, спостереження основного масиву, монографічне обстеження, анкетне спостереження.

За способом одержання статистичних матеріалів розрізняють безпосереднє спостереження, звітне (документальне) спостереження та опитування.

Основною формою отримання інформації щодо об'єкта дослідження є державна звітність підприємств та організацій, яка поділяється на **статистичну та фінансову**.

Відповідно до Закону України «Про державну статистику», *державна статистика* це централізована система збирання, опрацювання, аналізу, поширення, збереження, захисту та використання статистичної інформації, а *державна статистична діяльність* сукупність дій, пов'язаних із проведенням державних статистичних спостережень та наданням інформаційних послуг, що спрямована на збирання, опрацювання, аналіз, поширення, збереження, захист та використання статистичної інформації, забезпечення її достовірності, а також удосконалення статистичної методології.

Основною метою державної статистичної діяльності є отримання всебічної та об'єктивної статистичної інформації щодо економічної, соціальної, демографічної та екологічної ситуації в Україні та її регіонах і забезпечення нею держави та суспільства.

Статистична звітність подається державним органам статистики у вигляді встановлених законом документів (форм статичних звітів) за підписами посадових осіб.

Загальнодержавний табель (перелік) форм державної статичної звітності для підприємств та об'єднань України затверджено наказом Державної служби статистики, зміст окремих форм звітності щороку уточнюється інструкціями служби.

- **Обробка результатів статистичних спостережень.**

Наукова обробка первинних матеріалів статистичного спостереження для одержати узагальнюючих кількісних показників називається **статистичним зведенням**.

Результатом статистичного зведення мають бути не тільки загальні підсумки про кількість досліджуваних одиниць, а й характеристика окремих груп одиниць, систематизованих (згрупованих) за певними ознаками.

Групуванням у статистиці називається розподіл досліджуваного явища на частини (групи) за характерними для нього ознаками. Без групування даних статистичного спостереження практично неможливо дати вичерпну характеристику досліджуваного процесу чи явища.

Розрізняють такі *види групувань*: типологічні, структурні, аналітичні.

Типологічними називаються групування, за допомогою яких можна виділити й охарактеризувати однорідні економічні групи чи типи господарств, явищ, процесів. В основу такого групування закладено зазвичай атрибутивну ознаку (форму власності, національність, стать, сімейний стан тощо).

Структурними є групування, за допомогою яких виявляють склад (структуру) досліджуваної сукупності за будь-якою ознакою.

Аналітичним називаються групування, за допомогою яких встановлюють взаємозв'язок між явищами або їх ознаками.

- **Формування статистичних таблиць**

Після того як статистичний матеріал зібрано, оброблено та систематизовано, його потрібно певним чином викласти, наочно

продемонструвати результати статистичного дослідження. Це можна зробити за допомогою **статистичних таблиць**.

Статистичною таблицею називається форма раціонального та зв'язного викладу узагальнюючих числових показників, які характеризують певні суспільні процеси та явища.

Сукупність горизонтальних рядків і вертикальних граф, а також відповідних заголовків без числових даних утворюють *макет* таблиці.

Якщо таблиця має багато граф, то для полегшення користування нею слід застосовувати нумерацію. Рядки зазвичай нумерують цифрами, а колонки - літерами.

Загальна кількість клітинок, які можна заповнити числами, визначає *розмір* таблиці. Він дорівнює добутку кількості рядків і граф.

При складанні статистичних таблиць слід дотримуватись таких правил:

- кожна таблиця повинна мати порядковий номер та загальну назву, яка розміщується над таблицею.

- Заголовок повинен бути точним, стислим і виразним. Заголовок повинен передавати:

- чітке визначення змісту (мети) таблиці;
- об'єкт, що досліджується;
- обмеження об'єкта в просторі і часі;
- іноді одиницю виміру;
- номер таблиці розміщують праворуч над заголовком таблиці;
- кожний рядок і графа повинні мати назву;
- таблиця повинна бути, якщо можливо, невеликою за розміром.
- суворо дотримуватись таких умовних позначень:
- відсутність явища процесу позначають тире (-);
- відсутність даних позначають трьома крапками (...) або вказують «нема відом.»;
- якщо дані є, але їх числові значення менші за прийняті у графі ступені точності обчислення, записують 0,0 або 0,00; абсолютні дані в межах однієї граfi повинні бути округлені з однаковим ступенем точності;

- у таблиці спочатку розміщують проміжні підсумки складових частин «Разом», а потім – загальний підсумок «Усього», який є остаточним результатом роботи;

- числові показники в межах однієї колонки повинні розміщуватися із дотриманням розрядності (одиниці під одиницями, десятки під десятками, сотні під сотнями і т.д.);

- таблиці прийнято розміщувати на одній сторінці тексту;
- таблиці мають бути замкненими, тобто мати підсумкові результати.

Підсумковий рядок виділяється від основного тексту таблиці (подвійною лінією, більшою величиною інтервалу, шрифтом, кольором).

Після складання статистичних таблиць приступають до їх аналізу.

МОДУЛЬ 4

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НА РІВНІ МАГІСТЕРСЬКОЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ)

ТЕМА №4.1. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВО – ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ МАГІСТРІВ

- **Особливості науково – дослідної роботи магістрів**

Зміст вищої педагогічної освіти, нині має бути орієнтований на розвиток у магістрів здатності до творчості, самоорганізації, до розробки та впровадження інноваційних технологій навчання. Від того, якою буде особистість майбутнього магістра, певною мірою залежить і формування нової генерації українців

Водночас треба формувати майбутніх магістрів як дослідників, адже дослідницька діяльність створює всі можливості для пошуку нових видів роботи, нових шляхів розвитку пізнавальної активності студентів, креативного добору матеріалу, методично вправної презентації теоретичного матеріалу.

Зазначене вище зумовлено насамперед тим, що суспільство потребує спеціаліста, який буде здатний до саморозвитку. Для сучасного менеджера особливо важливо орієнтуватися в потоці наукової інформації, оволодівати теоретичними фундаментальними знаннями як основою професійної діяльності, а також уміти застосувати ці знання практично. По суті, слід акцентувати увагу на необхідності пошуку нових шляхів розвитку творчої особистості магістра- менеджера. І саме одним зі шляхів такого розвитку є дослідницька діяльність.

Менеджер, що оволодів професійними дослідницькими вміннями та навичками, здатний активно й незалежно мислити, здатний творчо вирішувати різні управлінські задачі, шукати нові варіанти розв'язку будь-яких ситуацій.

До найбільш важливих критеріїв професійної освіти належать показники, що пов'язані з розвитком творчих науково-дослідницьких можливостей кожного окремого магістра, його здатності до самостійної організації праці в умовах реальної професійної діяльності.

Різні аспекти формування науково-дослідницьких умінь та навичок особистості висвітлювались у роботах авторитетних учених. Так, аналіз проблеми дає можливість вказати на такі наукові напрями, як розвиток умінь у теорії поетапного формування розумових дій (П. Гальперін), дидактичні основи загальнонавчальних умінь (Ю. Бабанський, І. Лернер, М. Євтух), формування дослідницьких умінь (В. Шейко, Н.Кушнарєнко, О.Семенов).

Слід вказати на формування науково-дослідницької роботи студентів-магістрів як на одну з важливих передумов формування творчого, активного менеджера. Науково-дослідницька робота студентів – це інтелектуальна праця, спрямована на придбання знань, умінь і навичок. Стан сформованості дослідницьких умінь та навичок студентів визначається за допомогою

конкретних критеріїв, а саме: мотивації дослідження; стилю мислення; готовності до виконання наукового дослідження; творчої активності особистості; інтересу та потреби щодо набуття дослідницьких умінь. Серед основних завдань науково-дослідницької роботи зі студентами-магістрами є такі:

- формування інтересу до наукової творчості, навчання методиці самостійного розв'язання науково-дослідницьких завдань;
- розвиток творчого мислення та самостійності;
- виявлення обдарованої студентської молоді, використання творчого й інтелектуального потенціалу обдарованих студентів для розв'язання актуальних проблем;
- підготовка із найбільш здібних студентів резерву науково-педагогічних наукових кадрів університету.

Система роботи над формуванням науково-дослідницьких умінь та навичок студентів охоплює декілька важливих компонентів: навчальний процес; комплекс педагогічних умов; процес формування дослідницьких умінь.

Саме визначені компоненти дозволяють розглядати питання про формування дослідницьких умінь як послідовний процес взаємопов'язаних дій викладачів та студентів на основі інструментарію дидактичних засобів.

У реальних умовах навчальної взаємодії викладача та студента у ВНЗ навчальний процес спрямований на реалізацію одного з найважливіших завдань – формування особистості майбутнього менеджера.

Процес формування дослідницьких умінь розпочинається з 1 курсу навчання в університеті та триває до завершення навчання відповідно до конкретного освітньо-кваліфікаційного рівня.

Загалом науково-дослідницька робота студентів у Харківському національному університеті міського господарства ім. О.М. Бекетова ведеться у двох напрямках: науково-дослідницька робота студентів, що передбачена навчальними планами і ведеться в межах навчального процесу, а також студенти виконують різні види наукових робіт: курсові, кваліфікаційні, дипломні, магістерські).

Науково-дослідницька робота студентів у позанавчальний час, яка представлена різними формами:

- наукові студентські лабораторії;
- проблемні групи;
- участь студентів у наукових конференціях;
- участь в олімпіадах, конкурсах;
- участь обдарованої молоді у договірних темах, над якими працюють кафедри.

Саме різноманітність форм науково-дослідницької роботи студентів створює можливості для кожної молодої людини знайти себе, розвивати власні дослідницькі інтереси, творче мислення, знайти можливість для самореалізації.

Проте не всі студенти готові до наукової творчості, але тим, які готові, варто дати можливість виявити себе. Для цього ефективними формами організації науково-дослідницької роботи, як показує практика, є наукові студентські лабораторії та проблемні гуртки (між іншим, членами гуртка може стати і вся група студентів, якщо вони виявляють таке бажання).

Система науково-дослідницької роботи охоплює всі роки навчання студентів у процесі здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», і продовжується на вищих рівнях здобуття освіти.

Основними педагогічними умовами розвитку дослідницьких умінь студентів є такі:

- усвідомлення кожним студентом власної професійної дослідницької позиції;
- організація доброзичливої та ефективної об'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «студент-викладач»;
- створення дослідницької атмосфери;
- розвиток творчої активності студентів на основі надання можливостей для здійснення наукових досліджень з тих тем, що цікавлять майбутніх менеджерів;
- навчання науковим методам пізнання та технологіям розв'язання дослідницьких завдань;
- систематизація і послідовне ускладнення змісту, видів та форм дослідницької діяльності;
- взаємозв'язок змісту й методів організації науково-пошукової роботи у процесі навчальних занять;
- враховування рівня та індивідуальних можливостей студентів, застосовуючи при цьому елементи технологій диференційованого та евристичного навчання.

Конкретизація педагогічних умов організації науково-дослідницької роботи студентів у ВНЗ дає можливість вибудувати чітку й логічну систему співпраці зі студентами й сформуванню компетентного, творчого магістра-менеджера, готового до креативної професійної діяльності.

Систематизація результатів наукового економічного дослідження

Систематизація – це впорядкування набору інформації (зібраної, обробленої та проаналізованої) за певною структурою. Процес систематизації результатів наукового економічного дослідження полягає в приведенні зібраних і опрацьованих (проаналізованих) даних в послідовний науково-аргументований виклад.

Викладення матеріалу дослідження може нести форму спеціального звіту про науково-дослідну роботу, курсової роботи, дипломної роботи, звіту з практики.

Структура звіту про науково-дослідну роботу має такий вигляд:

1. Вступна частина.
2. Основна частина.
3. Додатки.

Вступна частина містить такі структурні елементи: титульний аркуш; список авторів; реферат; зміст; перелік умовних позначень, символів, скорочені термінів. Титульний аркуш згідно зі стандартами повинен містити таку інформацію:

- відомості про виконавця роботи – юридичну особу або фізичну особу;
- повну назву документа;
- підписи відповідальних осіб, включаючи керівника роботи;
- рік складення звіту.

В списку авторів наводять ініціали та прізвища авторів, їх посади, наукові ступені, наукові звання із зазначенням частини звіту, підготовленої конкретним автором.

Реферат– стисла характеристика змісту науково-дослідної роботи.

Реферат повинен містити відомості про обсяг звіту, кількість його частин, кількість ілюстрацій, таблиць, додатків, об'єкт дослідження, мету роботи, методи дослідження, результати дослідження та їх новизну, ступінь впровадження, галузь застосування, рекомендації щодо використання результатів роботи, економічну ефективність, прогностичні припущення про розвиток об'єкту дослідження. Він може подаватись на мові оригіналу та іноземною мовою одночасно.

Зміст розташовують безпосередньо після реферату. До нього включають: перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів; вступ; послідовно перелічені назви всіх розділів та підрозділів звіту; висновки; рекомендації; перелік посилань; назви додатків і номери сторінок, які містять початок матеріалу.

Усі прийняті у звіті малопоширені умовні позначення, символи, одиниці, скорочення і терміни пояснюють у переліку, який вміщують безпосередньо після змісту.

Основна частина звіту містить наступні структурні елементи: вступ; суть звіту; висновки; рекомендації; перелік літератури.

У вступі коротко характеризують сучасний стан наукової проблеми, що досліджується, а також мету і актуальність даної роботи, її взаємозв'язок з іншими роботами.

Суть звіту– це викладення відомостей про об'єкт дослідження, котрі є необхідними й достатніми для розкриття сутності даної науково-дослідної роботи та її результатів. Як правило, основна частина складається із трьох частин: теоретичної (в ній здійснюється огляд теорії щодо теми, яка вивчається); аналітичної (в ній проводиться аналіз питань теми дослідження на практичному прикладі підприємств, організацій), узагальнюючої (в ній містяться пропозиції щодо досягнення основної мети дослідження, яка визначена в темі).

Висновки і пропозиції містять короткий та логічно-послідовний виклад результатів дослідження. Тут наводять оцінку одержаних результатів роботи (негативних також), можливі галузі їх використання,

народногосподарську, наукову, соціальну значущість роботи. Слід розрізняти третю складову основної частини звіту і висновки та пропозиції. У висновках формулюють узагальнення по всіх складових дослідження: як по теоретичній, так і по практичній частині. Зміст останньої складової основної частини містить узагальнення лише по практичній складовій основної частини.

Перелік використаної літератури викладається на мові, якою видане джерело, в алфавітному порядку перших літер прізвищ авторів чи назв книжок.

Бібліографічний опис джерела наводять відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи. У додатках вміщують матеріал, який:

- є необхідним для повноти звіту;
- містить додаткові ілюстрації або таблиці;
- не може бути послідовно розміщений в основній частині звіту через великий обсяг або способи відтворення;
- може бути вилучений для широкого кола читачів, але є необхідним для фахівців даної галузі.

Додатки оформляються як продовження звіту. Кожний додаток починають з нової сторінки, поміщаючи посередині сторінки слово «Додаток» та велику літеру українського алфавіту, що позначає додаток. Кожний додаток повинен мати назву (заголовок).

Форми подання цифрового та ілюстративного матеріалу

Цифровий та ілюстративний матеріал використовують для наочності зображення інформації. Цифровий матеріал наукового звіту рекомендується оформляти у вигляді таблиць. Таблиці дають можливість співставити показники і виключають багаторазове повторення в тексті звіту однакових словосполучень.

Якщо у звіті тільки одна таблиця, то її не нумерують і слово «Таблиця» не пишуть. Таблиці слід нумерувати арабськими цифрами порядковою нумерацією в межах розділу. Номер таблиці складається з номеру розділу і порядкового номера таблиці, відокремлених крапкою (Таблиця 2.1). Якщо цифрові дані у будь-якому рядку таблиці не наводяться, то в ньому ставлять прочерк.

Кожна таблиця повинна мати змістовий заголовок, який розміщується під словом «Таблиця» над відповідною її формою. Слово «Таблиця» і заголовок починають з великої літери. Підкреслювати заголовок не рекомендується.

Заголовки колонок таблиці повинні починатися з великих літер, підзаголовки – з малих. Ділити головку таблиці по діагоналі не припускається. Колонку «№ п/п» в таблицю включати не слід.

Таблицю необхідно розміщувати після першого згадування про неї у тексті. Якщо звіт містить невелику кількість сторінок тексту і велику кількість таблиць, доцільно розміщувати таблиці за порядком номерів у кінці

тексту (у додатках). При перенесенні таблиці на наступну сторінку звіту головка таблиці повторюється. Якщо головка таблиці громіздка, допускається її не повторювати: вцьому випадку нумерують колонки та повторюють їх нумерацію на наступній сторінці. Слово «Таблиця» вказують один раз справа над першою частиною таблиці, над іншими частинами пишуть: «Продовження таблиці» із зазначенням номера таблиці. Структуру оформлення таблиці можна розглянути на рис.

Ілюстративний матеріал подається, як правило, у вигляді графіків, діаграм, карт-схем, схем, фотознімків.

Рисунки слід розміщувати відразу після посилання на них у тексті

Заключним етапом оформлення наукового звіту є складання переліку використаних при дослідженні літературних джерел. Цей перелік оформляється на окремій сторінці і має тематичний заголовок: «Список використаної літератури».

Літературні джерела в списку розташовують валфавітному порядку прізвищ авторів і перших слів заголовку твору. Авторів з однаковим прізвищем розташовують за алфавітом їх ініціалів, а праці одного автора розташовують за алфавітом перших слів заголовку.

Прізвища вітчизняних авторів, котрі публікувались на іноземній мові, а також прізвища закордонних авторів, що публікувались на українській мові, вказуються в тексті на мові видання.

Першочергово в списку подають опис законодавчих і нормативних джерел, доповідей керівників держави.

Структура розширеного бібліографічного опису книги включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); назва книги (без лапок); видання (перше не відмічається); з якої мови на яку здійснено переклад; під чиею редакцією; том; частина; випуск; місце видання; назва видавництва; рік (тільки цифри); сторінки (при необхідності).

Структура бібліографічного опису статті в збірнику включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); заголовок статті; назва збірника (без лапок); під чиею редакцією; том; випуск; місце видання; рік (тільки цифри); сторінки (при необхідності).

Бібліографічний опис журнальної статті включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); заголовок; назва журналу (без лапок); рік (тільки цифри); том, серія чи номер журналу; випуск; сторінки (якщо необхідно).

Наприклад:

1. Закон України. Про оподаткування прибутку підприємств. – Київ : Україна, 1995. – 4 с.

2. Економіка споживчої кооперації : підручник / В. С. Марцин, І. Т. Петрук, М. В. Панасюк; за ред. В. С. Марцина. – Київ : Либідь, 1996. – 400 с.

3. Вовчак О. Д. Нові підходи в оцінці ефективності інвестицій / О. Д. Вовчак. // Торгівля, комерція, підприємництво: зб. наук. праць Львівської комерційної академії. – Львів: вид-во «Коопосвіта» ЛКА, 1999. – С. 11–16.

4. Красовська О. В. Аналіз стану фінансування науково-технічних робіт в Україні в 2000 р. / О. В. Красовська. // Проблеми науки. – 2000. – № 7. – С.3.

Матеріалами по створенню АСУ технологічних процесів, які затверджені урядовими органами, передбачаються кінцеві результати і порядок введення в експлуатацію розробок поетапно зі стадії технічного проекту в міру підготовки робочої документації і введення в експлуатацію технічних засобів, що забезпечують впровадження їх за черговістю технологічних процесів, які можуть самостійно функціонувати.

Впровадження завершених наукових досліджень являє собою застосування наукової продукції у практичному використанні (промислової експлуатації).

Відповідальність за впровадження результатів науково-дослідної роботи лежить на організації-замовнику, а організація-дослідник зобов'язується брати безпосередню участь у виконанні робіт з дослідної експлуатації і введення об'єкта в дію. При цьому оформляється акт здавання-приймання завершеної науково-дослідної роботи по темі за участю представників замовника і виконавця. В акті встановлюють терміни виконання робіт, кошторисні і фактичні витрати, основні дані про виконавців, терміни початку і завершення робіт, апробацію результатів, патентування винаходів, якщо такі були, дані про опублікування статей, рефератів, монографій з виконаної теми. У постановній частині акта приймальна комісія зазначає, що науково-дослідна робота з теми завершена, приймається рішення щодо подальшого використання наукових результатів, а також зазначається місце впровадження, терміни та очікуваний економічний ефект.

Впровадження результатів завершених досліджень включає дослідне випробування розроблених методик, рекомендацій, інструкцій, техніко-економічних обґрунтувань, які мають прикладний характер. Дослідне випробування здійснює комісія, складена за наказом замовника і узгоджена з виконавцем. До наказу додається погоджена з виконавцем програма дослідних випробувань, якою визначаються строки проведення, умови перевірки, порядок виправлення недоліків.

У випадку потреби замовник розробляє методику здійснення дослідних випробувань, критерії оцінки отриманих результатів та готує документацію.

Результати випробувань наукових розробок оформляють протоколом. Якщо виявлено недоробки, помилкові пропозиції і рекомендації, то виконавець вживає необхідних заходів щодо їх усунення. Після завершення доопрацювання пропозицій і рекомендацій комісія складає акт про впровадження результатів науково-дослідної роботи з виконаної теми, який затверджується керівництвом організації-замовника і виконавця.

В необхідних випадках за промисловою експлуатацією впроваджених результатів наукових досліджень може здійснюватись авторський нагляд

науково-дослідною організацією. Порядок його здійснення встановлюється за домовленістю сторін.

Впровадження результатів завершеної науково-дослідної роботи в практику господарської діяльності підприємств, галузей фінансують ті організації, які його здійснюють.

Наука як сфера інтелектуальної праці специфічно бере участь у створенні і споживанні всього суспільного продукту і національного доходу. Критерієм її ефективності в кінцевому підсумку виступає підвищення продуктивності і економія всієї суспільної праці та ресурсів завдяки впровадженню досягнень науки в практику господарювання. Витрати на науку, так само, як і інвестиції, є вкладенням для забезпечення більш високого рівня споживання майбутньому.

Ефект досліджень – це сукупність добутих наукових, економічних і соціальних результатів. Результат зіставлення ефекту із витратами на його досягнення характеризує ефективність досліджень.

Ефективність наукових досліджень комп'ютерного характеру виявляється тільки внаслідок взаємодії з іншими факторами економічного зростання: інвестиціями, робочою силою, освітою, інформацією та ін. Оцінка економічної ефективності результатів наукових досліджень у прикладній економіці пов'язана з великими труднощами. Жодне економічне дослідження не породжує продукту якоїсь однієї науково-дослідної роботи. Крім того, визначають економічну ефективність не самої наукової продукції, а результату її використання, що суперечить принципу оцінки безпосередньо за кількістю виготовленої продукції.

Критерієм ефективності наукових досліджень є також наукова значущість виконаної роботи. Оскільки результати теоретичних досліджень дають знання, які можна використати пізніше, завдяки новим дослідженням прикладного характеру, то майже всі критерії і методи, які використовуються для оцінки прикладних і фундаментальних досліджень, не мають конкретного виміру.

Тому виникають труднощі в оцінці ефективності теоретичних робіт.

Здебільшого при цьому беруть до уваги кількість нових наукових принципів, які використовуються, законів, гіпотез, ідей, концепцій, теорій, наявність експериментального підтвердження наукового результату, цитування цієї роботи, науковий напрям, до якого належить робота. Вивчаючи цитування роботи, з'ясовують галузь застосування результату теоретичного дослідження, ступінь впливу добутого результату дослідження на суміжні економічні науки.

Критерієм ефективності науково-дослідних робіт є і обсяг наукової продукції, який вимірюється загальною кількістю або середнім числом публікацій, що припадають на одного наукового співробітника за досліджуваний відрізок часу, виконаних і захищених дисертаційних робіт, завершених тем або зданих звітів тощо. При оцінці ефективності досліджень застосовують кілька критеріїв, виражених показниками.

Разом з тим, наука виконує дві соціально-економічні функції: пізнавальну(створення інтелектуальних нематеріальних цінностей у вигляді теорій, прогнозів, гіпотез та ін.) та продуктивну (перетворення наукових знань у рушійну силу розвитку виробництва і суспільства загалом). В зв'язку з цим виділяють такі види ефективності науково-дослідних робіт: економічна, науково-технічна, соціальна.

Економічна ефективність характеризується вираженням у вартісних вимірниках показником економії живої та уречевленої праці у виробництві, одержаної від використання результатів науково-дослідної роботи, у порівнянні із витратами на виконання дослідження. Єдиним критерієм економічної ефективності результатів науково-дослідних робіт у сфері виробництва і невиробничій сфері є економія суспільних витрат, виражених приростом економічного ефекту на одиницю корисної роботи.

Науково-технічна ефективність відображає приріст нових наукових знань, призначених для подальшого розвитку науки і техніки.

Соціальна ефективність виявляється у поліпшенні життєвих факторів людей, розвитку охорони здоров'я та культури, науки та освіти, поліпшенні екологічних умов та ін.

Розглянуті види ефективності науково-дослідних робіт взаємопов'язані і впливають один на одного. Ефективність від впровадження результатів дослідження може проявитися у розвитку теорії науки, удосконаленні методів господарювання і у соціальному розвитку суспільства.

При оцінці результатів науково-дослідної роботи, залежно від поставлених цілей, в якості критеріїв приймається один з видів ефекту, а останні використовуються як допоміжні.

Економічний ефект науково-дослідної роботи являє собою економію витрат, призначених для виконання дослідження, ефект у сфері виробництва(зростання прибутку, зниження собівартості) у зв'язку з використанням нової технології, організації виробництва та інших результатів дослідження.

Соціальний ефект оцінюється переважно якісними показниками. Він особливо широко проявляється при здійсненні великомасштабних програм(спорудження нафтотерміналів, мостів через великі річки, тунелей, ліній метро, залізниць, портів та ін.). Складні соціальні процеси часто не підлягають прямому вимірюванню, оскільки вони складаються із різних неспіввимірних показників (життєвий рівень, комфорт житла, торговельного і побутового обслуговування та ін.). Тому їх оцінку здійснюють способом розчленування показників на елементні частини з наступним вимірюванням кожного з них у відповідних одиницях. Наприклад, якість торговельного обслуговування характеризується тривалістю витрат часу на одну покупку, постачанням товарів за замовленнями, задоволенням попиту покупців та ін. Після того, як встановлена кількісна оцінка кожного елементного показника складного соціального процесу, комплексна його оцінка може бути здійснена з урахуванням нормативних «ваг» кожного елемента.

Повний ефект визначається спочатку по кожній сфері застосування з урахуванням обсягу використання, а потім за сукупністю цих сфер за певний період оцінюється використання результатів науково-дослідної роботи.

ТЕМА №4.2. ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА НАУКОВОЇ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

- **Поняття кваліфікаційної наукової роботи: особливості її структури, змісту і вимог відповідно до рівня наукового дослідження**

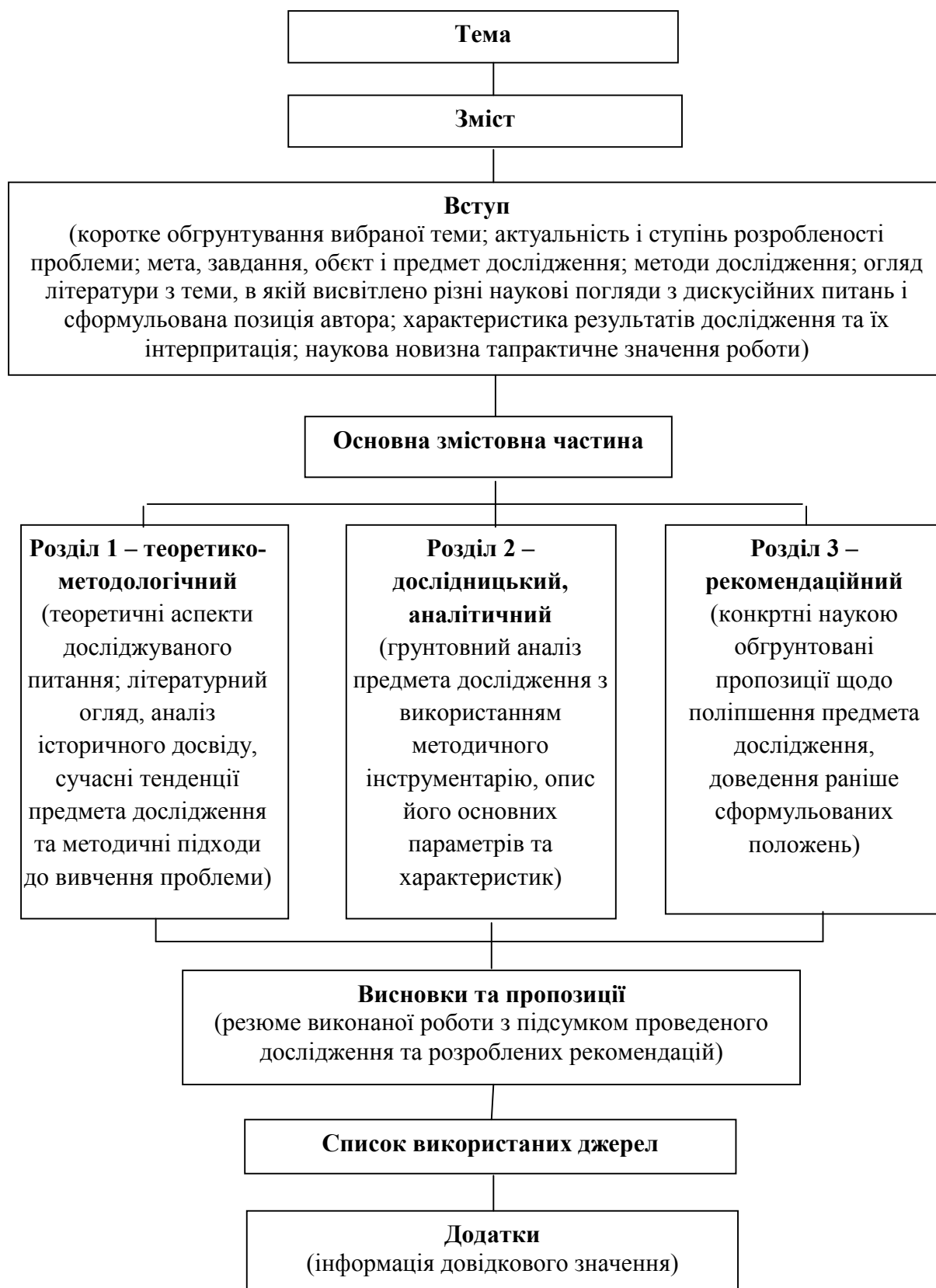
Кваліфікаційна наукова робота являє собою розробку однієї з актуальних проблем теорії та практики менеджменту, маркетингу, економіки, права та базується на знаннях законодавчої, наукової літератури, а також отриманих практичних результатів у межах предмета дослідження.

Випускова кваліфікаційна наукова робота виконується у формі дипломної магістерської роботи і є самостійним, комплексним науково-практичним дослідженням, здійсненим під керівництвом наукового керівника. Вона є обов'язковою формою підсумкової державної атестації.

Кваліфікаційна (дипломна магістерська) робота має узагальнюючий характер і містить деякі окремі самостійні висновки та рекомендації. Наукова новизна та практичне значення є основними критеріями якості проведеного дослідження. Дипломна магістерська робота виконується відповідно до вимог та напрямів наукових досліджень випускової кафедри та свідчить про вміння студента застосовувати здобуті в університеті знання.

Метою випускової кваліфікаційної роботи є визначення можливостей студентів застосовувати набуті теоретичні й практичні знання при вирішенні конкретних завдань; розвиток навичок самостійної роботи; оволодіння методикою дослідження та проведення експериментів при вирішенні наукових проблем, а також аналіз рівня підготовленості до практичної діяльності.

Дипломна магістерська робота має вирішувати завдання, що мають практичне значення, відповідати затвердженому науковим керівником плану і складатися з таких розділів (рис. 1).

Рис. 1. Структура кваліфікаційної (дипломної магістерської) наукової роботи

У вступі розкривається сутність і стан наукової проблеми, її значимість та підстави, обґрунтування необхідності проведення дослідження.

Актуальність теми визначається шляхом критичного аналізу та порівняння з відомими підходами до розв'язання цієї проблеми, обґрунтування значення роботи для розвитку певної галузі.

Мета дослідження – це прогнозування результату, визначення оптимальних шляхів вирішення завдань в умовах вибору методів та прийомів дослідження.

Завдання дослідження визначаються поставленою метою і являють собою конкретні послідовні шляхи вирішення проблеми.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію, обране для вивчення і розглядає предмет дослідження у всіх його взаємозв'язках.

Предмет дослідження – це процес, що вивчається у межах об'єкта дослідження.

Методи дослідження – це спосіб набуття достовірних наукових знань, умінь та практичних навичок у різних сферах діяльності. У вступі наводять перелік використаних методів дослідження, коротко визначаючи, що саме досліджувалось тим чи іншим методом.

Наукова новизна передбачає формулювання короткої анотації нових наукових положень або рішень. Вона визначає: що нового внесено у теорію та методіку предмета дослідження; який результат отримано вперше і як він підтверджує, оновлює або розвиває та уточнює раніше визначені наукові уявлення та практичні досягнення; постановку нової наукової проблеми; введення нових наукових категорій і понять; розкриття нових закономірностей протікання природних і суспільних процесів тощо.

Практичне значення – це відомості про практичне впровадження одержаних результатів або рекомендацій щодо їх використання.

Основна змістовна частина випускової кваліфікаційної наукової роботи складається з розділів, підрозділів (пунктів, підпунктів). Усі вони мають бути пов'язані між собою, а матеріал викладений послідовно та логічно. Крім того, інформація має бути конкретною, з критичним аналізом даних, отриманих в результаті проходження студентом стажування. У розділах роботи подаються: огляд літератури за темою і вибір напрямів дослідження з аналізом наукових поглядів учених та практиків; аргументацією своєї думки щодо спірних питань або думки іншого автора; відомості про проведення аналітичних досліджень (довідкові або аналітичні таблиці, графіки); аналіз і узагальнення результатів дослідження.

Заключною частиною роботи є *висновки та пропозиції* щодо результатів наукового дослідження, які відображають у завершеній і логічній формі практичну значимість праці, шляхи та подальші перспективи роботи над темою. У висновку необхідно порівняти отримані результати з цілями і завданнями, поставленими у вступі; поєднати в єдине ціле проміжні висновки та оцінити успішність виконаної роботи. Розроблені автором пропозиції повинні мати конкретний характер, витікати з наслідків

проведеного дослідження, демонструвати результативність запропонованих рекомендацій.

За висновками і пропозиціями наводиться *список використаних джерел*, до якого слід включати джерела, на які у тексті є посилання. Список складається із законодавчих актів, нормативно-довідкових матеріалів, вітчизняної та зарубіжної наукової, навчально-методичної та спеціальної літератури, ресурсів Інтернет та інших електронних джерел.

У додатках наводяться допоміжні матеріали у вигляді: копій документів, витягів зі звітів; виробничих планів і протоколів, окремих положень з інструкцій і правил, результатів соціологічних опитувань, громіздких таблиць, рисунків тощо.

Вимоги до кваліфікаційної (дипломної магістерської) наукової роботи студента-випускника встановлені Галузевими стандартами вищої освіти за напрямом підготовки «Менеджмент» освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр».

Кваліфікована наукова робота повинна:

- виконуватись за тематикою завдань професійної діяльності на матеріалах реальної організації, обов'язково з використанням комп'ютерних технологій як інструмента дослідження і містити елементи наукової новизни;
- засвідчувати відповідний рівень знань та практичної підготовки студента-випускника з проблемних питань галузі;
- відображати уміння студента самостійно опрацьовувати різноманітні джерела інформації, вивчати поставлені у роботі питання, проводити дослідження з використанням різних наукових методів та прийомів дослідження зі збирання, обробки й систематизації інформації, робити власні узагальнення і висновки, формулювати та обґрунтовувати конкретні рекомендації;
- засвідчувати здатність критично мислити та уміння аргументувати власну точку зору студента;
- мати науковий характер, заснований на використанні актуальних статистичних даних і чинних нормативних та правових актів;
- відповідати принципам логічності, чіткості, достовірності викладення фактичного матеріалу;
- мати чітку структуру, правильно оформлені бібліографічні посилання та список використаних джерел.

Наступним ступенем фахового зростання після захисту кваліфікаційної (дипломної магістерської) наукової праці може бути дисертація на присудження наукового ступеня кандидата (а в подальшому і доктора) наук. Загальними вимогами до дисертації є оригінальність, наукова новизна та практичне значення.

2. Обґрунтування теми магістерської наукової роботи, порядок її затвердження

Обґрунтування теми є першим етапом магістерського наукового дослідження. Тема має відбивати основну ідею, завдання, положення, які

необхідно дослідити в межах певної наукової проблеми, і є складовою частиною цієї проблеми. Оформлення результатів наукового дослідження, зазвичай, здійснюється у вигляді магістерської дипломної роботи.

Оскільки магістерська дипломна робота виконує кваліфікаційну функцію, вона має розкрити вміння автора самостійно здійснювати науковий пошук, вирішувати конкретні наукові завдання навчально-дослідницького характеру, володіння загальними методами і прийомами розв'язання поставлених задач.

Успішне здійснення 1-го етапу закладає основу досягнення високої якості наукового дослідження в цілому.

Для рівня магістерської дипломної роботи вибір теми може здійснюватись у межах науково-дослідних розробок випускової кафедри, ініціативно за науковими інтересами студента в межах напряму підготовки і сформованих компетенцій, «на замовлення» практиків-роботодавців чи партнерів ВЗО, виконуватись на розвиток уже виконуваних наукових досліджень на попередніх циклах навчання.

Основними критеріями вибору теми дослідження можуть бути:

- Особиста зацікавленість студента, що обумовлює високу вмотивованість, творчу активність і його пізнавальний інтерес.
- Необхідність розвитку деяких теоретичних положень, удосконалення методичних основ дослідження й вирішення певних питань в рамках визначеної проблеми.
- Очевидна актуальність щодо сучасних тенденцій розвитку науки і практики.
- Доступність і повнота інформаційної та емпіричної бази дослідження.

До ознак актуальності відносять: відповідність обраної проблематики напрямом розвитку галузі науки, виробництва, діяльності окремого підприємства - об'єкта дослідження, відбиття якісних змін у сфері діяльності, створення нового продукту, новітніх методів управління процесами або діяльністю, підвищення їх якості та ефективності, поліпшення умов праці і т.д.

На допомогу студентів випусковою кафедрою розробляється й постійно оновлюється рекомендована тематика наукових досліджень і магістерських дипломних робіт, що відповідає критеріям обґрунтування теми і профілю напряму, за яким здійснюється підготовка магістрів.

Здійснюючи самостійний науковий пошук, визначення теми дослідження студент може звернутись до вивчення тематики НДР кафедр, університету в цілому, програмних документів галузевого, загальноекономічного масштабу, переліку захищених дисертацій на здобуття певного наукового ступеня, новітніх дискусійних наукових розробок, матеріалів щодо сучасних досягнень у відповідній предметній галузі або суміжних сферах науки й техніки, до ознайомлення з аналітичними оглядами і статтями в спеціалізованих періодичних виданнях тощо.

Обрана тема може відбивати комплексні дослідження, які охоплюють суміжні наукові напрями в межах отриманих студентом компетенцій. У такому випадку наукове консультування здійснюватиметься декількома кафедрами відповідно до їх спеціалізації.

Процес обґрунтування теми є певною системою творчих стосунків студента і наукового керівника, який обирається ним чи призначається випусковою кафедрою.

Саме консультування науковим керівником на цьому етапі дослідження і подальше виконання наукової магістерської роботи спрямовує творчу діяльність студента на наступних станах.

Найбільш відповідальним моментом у визначенні теми дослідження є її формулювання.

До загальних рекомендацій щодо формування теми дослідження можна віднести наступні:

- у формулюванні теми має бути зрозумілим передбачуваний результат дослідження;
- назва теми повинна бути короткою і не містити зайвих слів та неоднозначностей;
- для формулювання теми не можна користуватись поняттями, оцінними категоріями, які погано інтерпретуються.

Не слід вводити в назву термінологію ненаукового походження, формулювання, що семантично не визначені, необґрунтовано запозичені з інших галузей знань. Так, наприклад, не відповідають критеріям сутнісної і змістової спроможності назви, які формулюються, починаючи зі слів: «Дослідження ...», «Шляхи ...», «Деякі аспекти ...» і т. ін.

Таблиця 1

Типові формулювання тем наукових назв досліджень і назв магістерських дипломних робіт

Не рекомендовані	Рекомендовані
1. Дослідження економічного механізму управління фірмовою торгівлею	1. Економічний механізм управління фірмовою торгівлею
2. Шляхи забезпечення платоспроможності підприємства торгівлі	2. Управління платоспроможністю підприємств торгівлі
3. Деякі аспекти врахування ризиків у господарській діяльності підприємства торгівлі	3. Управління господарськими ризиками підприємства торгівлі

Назва теми дослідження переходить у назву магістерської дипломної роботи (дисертації) і розкриває її наукову спрямованість.

Невід'ємною складовою затвердженої інформації з теми дослідження є дані про об'єкт, який треба заздалегідь погодити науковим керівником на відповідність напрямку, масштабу та заявленій глибині дослідження.

На випускових кафедрах студентів надаються форми паспорта підприємства, організації, установи, що дозволяють визначити формат, узагальнену характеристику професіоналізації, параметри здійснюваної діяльності. Це дозволяє уникнути проблем неможливості сформулювати об'єкт досліджуваної реальності, виділити предмет і визначити методичну модель досягнення мети.

Наступним етапом є затвердження теми дослідження, яке здійснюється на випусковій кафедрі, погоджується в деканаті відповідного факультету і затверджується наказом ректора університету.

Означені параметри затвердженого наукового магістерського дослідження є цільовими при складанні індивідуального завдання студента на переддипломну практику.

3. План магістерської наукової роботи: основні вимоги, структура, порядок затвердження

Планування магістерської наукової роботи є процесом, спрямованим на досягнення визначеної мети дослідження й досягнення результату, який може бути ідентифікований як реалізований науковий продукт.

Розглядаючи план як наперед намічений порядок здійснення певних заходів, отримання проміжних результатів і використання їх на наступних етапах роботи відносно магістерського рівня, його вигляд можна представити таким чином:

- Вибір і обґрунтування теми та об'єкта наукового дослідження.
- Затвердження теми, об'єкта наукового дослідження.
- Формулювання назви магістерської дипломної роботи (дисертації) та її затвердження.
- Формулювання назви наукової статті в межах обраної теми магістерського наукового дослідження.
- Написання наукової статті та підготовка її до видання у спеціальному збірнику, що має статус фахового.
- Отримання і затвердження завдання на дипломну магістерську роботу.
- Отримання індивідуального завдання на переддипломну практику, яку студент має проходити на об'єкті наукового дослідження.
- Апробація наукових результатів на студентській науковій конференції.
- Захист звіту з переддипломної практики.
- Виконання магістерської дипломної роботи.
- Здача магістерської дипломної роботи на випускову кафедру.
- Передзахист магістерської дипломної роботи на випусковій кафедрі.
- Зовнішнє рецензування магістерської дипломної роботи та її направлення на захист.

- Підготовка до захисту магістерської дипломної роботи (тексту доповіді, презентаційних матеріалів).

- Публічний захист магістерської дипломної роботи.

Кожний етап плану магістерського наукового дослідження згідно із регламентом має відображення у відповідних наказах, розпорядженнях по університету, у централізовано затверджених графіках виконання таких робіт.

Одним із стандартизованих документів, що легітимізують безпосередньо магістерську дипломну роботу, є завдання на її виконання. Цей документ супроводжує студента від початку роботи над дипломною роботою до процедури її публічного захисту перед державною екзаменаційною комісією і, за умов успішного результату, здається разом із роботою до архіву. Завдання затверджується завідувачем випускової кафедри (після його заповнення спільно з науковим керівником, погодження з керівником магістерської програми) і видається студентові.

До складання завдання вже має бути сформульована і затверджена відповідним наказом тема дослідження, оприлюднені загальні графіки виконання і захисту магістерської дипломної роботи. Студентом разом із науковим керівником вже чітко визначені мета, об'єкт і предмет дослідження, що відповідно, відображені у назві дипломної роботи. Крім того, вже сформована попередня уява про види графічного матеріалу відповідно до методів, які планується застосувати в дослідженні.

Бланк завдання передбачає наявність інформації про консультантів з інших предметних галузей, якщо робота має комплексний чи міждисциплінарний характер, використовуються складні методи економіко-математичного моделювання і виникає необхідність залучення новітніх інформаційних продуктів і технологій, створення оригінальних програм за індивідуальними постановками задач.

Найвідповідальнішою частиною завдання є планування змісту дипломної роботи. Вимоги щодо його складання мають відповідати вимогам до змісту і структури магістерської дипломної роботи і бути спрямовані на повне розкриття проблеми згідно з обраною темою відповідно до об'єкта й предмета дослідження.

Планування виконання магістерської дипломної роботи в цьому розділі здійснюється на принципах внутрішньої єдності, чіткої логічної послідовності і наступництва кожного етапу розробки: від теоретичного обґрунтування, діагностичного підтвердження реальності досліджуваних процесів в емпіричному баченні до отримання практично значимих результатів, що відповідають мсті дипломної роботи.

Формою завдання передбачено складання календарного плану виконання дипломної роботи, який в хронологічному порядку містить інформацію про стан дослідження, починаючи від моменту отримання завдання і до її захисту відповідно до встановленого регламенту.

У календарному плані наводяться не лише планові терміни виконання кожного етапу, а й фактичні строки їх завершення, що дозволяє оцінити систематичність й ритмічність зусиль студента і забезпечити необхідну якість дипломної роботи. Завершення наукового дослідження в рамках магістерської дипломної роботи після остаточного рецензування констатується висновком наукового керівника. Текст висновку має містити інформацію щодо якості виконаної дипломної роботи з точки зору розкриття проблеми, досягнення поставленої мети, самостійної авторської позиції, виявлених невідповідностей і недоліків, на яких студент наполягає і залишає як дискусійні на захист роботи в ДЕК.

Крім того, передбачений обов'язковий висновок про дипломну роботу керівника магістерської програми, за якою навчається студент, можливість допуску її до захисту, а також згода завідувача випускової кафедри.

Визнання певних положень з результатів дослідження дискусійними не може бути підставою для недопуску магістерської дипломної роботи до зовнішнього рецензування і захисту.

Недопуск є обґрунтованим: якщо зміст виконаної роботи не відповідає плану і не розкриває проблему відповідно до обраної теми та стану об'єкта дослідження; коли отриманий кінцевий результат не збігається з метою дослідження, або сама мета не пов'язана з проблемою і не відповідає об'єкту і предмету дослідження; якщо в теоретичній частині містяться запозичення з літературних джерел без посилання на них, чи недостовірні посилання; коли робота виконана з порушенням вимог щодо її оформлення.

ТЕМА №4.3. ОФОРМЛЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- **Особливості прийомів наукових узагальнень.**

Результати наукових досліджень потребують осмислення та узагальнення. *Основними прийомами наукових узагальнень є:*

- **універсалізація**, яка полягає в тому, що загальні моменти і властивості, які спостерігались на підприємстві як базі наукового дослідження, розповсюджуються на всі можливі випадки;

- **ідеалізація**, яка полягає в уявному конструюванні об'єктів, яких не існує в дійсності, і включає момент абстрагування від реальних процесів та явищ. Такі створені ідеальні об'єкти є значно простішими, ніж реальні, завдяки чому виникає можливість застосовувати до них математичні методи дослідження;

- **концептуалізація**, яка полягає у внесенні категорій і понять, запозичених з інших теорій;

- **синтез**, в основу якого покладено процедуру поєднання різних елементів об'єкта в єдине ціле – систему, без чого неможливо наукове пізнання цього об'єкта. У синтезі відбувається узагальнення аналітично виділених та вивчених особливостей об'єкта;

- **індукція** як формулювання логічних висновків шляхом узагальнення даних емпіричних методів дослідження. Результатом є висновок про загальні властивості усіх об'єктів, які належать до однієї групи, на основі спостереження достатньо широкої множини одиничних фактів (статистичної вибірки). Індуктивні узагальнення розглядаються як емпіричні закони. Розрізняють повну (загальний висновок будується на основі вивчення усіх предметів або явищ даної групи) і неповну індукції (загальний висновок будується на основі спостереження обмеженої кількості фактів) .

Наукові узагальнення економічних досліджень – це, як правило, літературний виклад результатів дослідження у вигляді наукової роботи, в т.ч. дипломної, магістерської та статті. Наукові узагальнення при цьому є кінцевим матеріалом дослідження, який оброблений і систематизований відповідно до мети дослідження. Стаття - найбільш поширена і обов'язкова форма опублікування наукових результатів дослідження. Її можна розглядати як найпростішу форму впровадження в практику наукових узагальнень.

- **Формування висновків та їх відповідності завданням дослідження**

За наслідками проведеного дослідження формулюються висновки, які є найважливішими науковими та практичними результатами, «держаними у процесі наукового дослідження. **Висновки** – це короткий виклад отриманих наукових результатів. Вони формулюються суттю поставленої наукової проблеми.

Приклади формулювань висновків:

- доведено ... (доведено, що інформація є необхідною передумовою поєднання та подальшого органічного зростання процесів в управлінні підприємствами сфери послуг...);
- встановлено ... (встановлено, що туристичний ринок є одним з найбільш динамічних та, на відміну від інших ринків, характеризується великою кількістю учасників, значною їх географічною різноманітністю, швидким оновленням інформації...);
- розкрито ... (розкрито змістовну сутність таких складових інформаційного ринку, як: інформаційні ресурси, інформаційний продукт, інформаційна послуга, інформаційні технології...);
- виявлено ... (виявлено вплив сучасних інформаційних технологій на структурно-функціональні...);
- обґрунтовано ... (обґрунтовано необхідність застосування маркетингових інструментів для просування товару...);
- запропоновано ... (запропоновано Інтернет-методику оцінки якості готельних послуг споживачами...);
- досліджено ... (досліджено технологію бронювання місць на підприємствах готельного господарства через туристичні агентства шляхом виконання таких етапів ...);

- аргументовано ... (аргументовано, що саме створення комплексної системи автоматизації управління бізнес-процесами вирішить ряд актуальних на сьогодні проблем...);

- проаналізовано ... (проаналізовано основні показники розвитку туризму в різних регіонах України та встановлено логічний зв'язок між кількістю обслугованих виїзних і внутрішніх туристів по областях України, з доходами населення та кількістю користувачів Інтернет...).

Перш ніж робити висновки, дослідник має ще раз перевірити завершеність кожної окремої частини наукової роботи і доказовість аргументації в цілому.

Висновки повинні містити результати розв'язаної наукової проблеми відповідно до мети дослідження та завдань, які були визначені (табл. 1).

Висновки є формою синтезу накопиченої у процесі дослідження наукової інформації. Цей синтез є послідовним, логічно побудованим викладенням отриманих результатів. Саме у висновках містяться знання, які є новими стосовно вихідних. У висновках додається стисла характеристика питання, розкриваються методи вирішення поставлених завдань, їх практичний аналіз, наголошується на кількісних і якісних результатах проведеного дослідження, обґрунтовується їх достовірність. У висновках має даватися узагальнена оцінка виконаної роботи з аргументацією важливих наукових результатів. Висновки слід формулювати ретельно і точно, вони не повинні бути перевантажені цифровими даними або містити додатковий виклад матеріалу. Для дослідника формулювання висновків є засобом самоперевірки результатів проведеного дослідження, обґрунтування яких міститься у попередньому викладі. Висновки можуть включати і практичні пропозиції, які підвищують цінність теоретичного матеріалу. Зміст висновків відтворює суть і новизну виконаного. При формулюванні висновків дослідження слід показати відмінність результатів роботи від відомих раніше варіантів вирішення проблеми. Розроблені рекомендації за наслідками наукового дослідження повинні бути чітко сформульовані і відобразити результативність запропонованих для підприємства заходів, умови та способи їх практичного застосування у тій чи іншій формі.

Таблиця 1

Приклад відповідності висновків завданням дослідження

Завдання	Висновки
Систематизувати інноваційні підходи до маркетингової діяльності туристичних підприємств із застосуванням різноманітних інформаційних	Встановлено, що інформаційні технології як один із сучасних бізнес-інструментів забезпечують підтримку маркетингу двома основними способами: шляхом надання інформації, необхідної для прийняття маркетингових рішень, і забезпечення каналами для надання послуг новими способами. Визначено основні напрями використання маркетингової інформації в туризмі; виокремлено маркетингові функції;

технологій	визначено різноманітні засоби реклами в Інтернеті; надано нове тлумачення поняття «електронний бізнес» та основних його складових (є-маркетинг, е-комерція), які більш детально охарактеризовано з урахуванням галузевої специфіки
Поглибити методичні основи оцінки якості взаємодії виробників та споживачів готельних послуг і визначити основні детермінанти, що на неї впливають	Оцінка ефективності управління відносинами зі споживачами в процесі ринкового вибору повинна ґрунтуватися на аналізі реакції споживачів на маркетингові стимули підприємства готельного господарства (пізнавальну, що поєднує засвоєну інформацію зі знанням; емоційну, що відображає ставлення та систему оцінок; поведінкову, що характеризує не тільки акт придбання, але й поведінку після нього), тобто підприємство повинно чітко знати, чого воно бажає домогтися на кожному етапі прийняття споживачами рішення щодо придбання послуг
Визначити напрями реструктуризації управління суб'єктами туристичної діяльності в умовах Переходу суспільства ім інформаційну стадію розвитку	Вагомі зміни в технології управління під впливом ІТ обумовлюють необхідність реструктуризації управління туристичними підприємствами. Результатом організаційного моделювання шляхом структурування бізнесу та впровадження організаційних змін є: автоматизація управління і створення на підприємстві інтегрованої управлінсько-інформаційної системи; модифікація організаційної структури управління туристичним підприємством з урахуванням різних типів реакцій за діями, що відбуваються на підприємстві в межах його організаційної структури. Такі загальновизнані типи реакцій, як виробнича, конкурентна, стратегічна, інноваційна, підприємницька та адміністративна, а також нетрадиційні типи організацій (еджхократична, багатовимірна, партисипативна, підприємницька, мережева, віртуальна), вперше розглянуто стосовно суб'єктів туристичної діяльності. Таким чином, застосування сучасних інформаційних технологій забезпечить моделювання якісно нової системи менеджменту та підвищення рівня активізації підприємницької діяльності в туристичній сфері

Значущість запропонованих рекомендацій повинна бути економічно обґрунтованою та мати практичне значення для певного підприємства, обраного емпіричною базою наукового дослідження. Рекомендації щодо практичного використання отриманих результатів дослідження мають бути перспективними, тобто враховувати не лише умови, що існують, але й зміни, що мають відбутися надалі (принаймні найближчим часом).

Теоретичні і прикладні положення, методики і рекомендації, які узагальнені в процесі наукового дослідження, реалізуються на практиці шляхом їх впровадження при удосконаленні діяльності організації, економічного стимулювання фінансово-господарської діяльності підприємства, підвищення ефективності менеджменту, маркетингу, обліку, контролю і аудиту.

- **Архітектоніка наукової статті та її структурні елементи.**

Однією з форм апробації наукових досліджень є підготовка наукової статті. У ній викладено проміжні або кінцеві результати наукового дослідження, висвітлено окреме питання за обраною темою, сфокусовано науковий пріоритет автора, що робить результати дослідження надбанням фахівців. Архітектоніка наукової статті ґрунтується на дослідженні наукової проблеми, комплексному розкритті фактів, об'єднанні їх у певну систему.

Для написання наукової статті слід ознайомитися з існуючими матеріалами щодо цієї теми (монографії, статті), що дасть можливість визначити рівень розробки досліджуваної теми в науці. Достовірність результатів, висвітлених у статті, посилюється системним використанням різноманітних джерел інформації: законодавчої та нормативної бази, даних Державного комітету статистики України, відповідних Міністерств, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, Інтернет-ресурсів, фінансової та статистичної звітності підприємств галузі.

Наукова стаття як форма апробації наукових результатів повинна складатися з таких структурних елементів, як:

- назва статті, яка стисло відображає головну ідею наукового дослідження (*наприклад*, «Управління обсягом товарообороту торговельного підприємства», «Інструменти вдосконалення асортиментної політики підприємства»);
- прізвище та ініціали автора;
- анотація (українською, російською, англійською мовами) - коротка характеристика змісту статті (*наприклад*, у статті розглянуто основні критерії конкурентоспроможності з формуванням відповідної методики її комплексної оцінки; визначено резерви підвищення конкурентоспроможності підприємства розглянуто проблеми формування бізнес-середовища для розвитку лізингу в Україні: наведено актуальність лізингу в сучасних економічних умовах, проаналізовано основні перешкоди, що стоять на шляху становлення ефективного лізингового ринку, та головні напрями їх подолання);

- постановка наукової проблеми, її актуальність, зв'язок з найважливішими завданнями, що постають перед Україною, значення дня розвитку певної галузі науки або практичної діяльності.

Актуальність проблеми. Для подальшого розвитку значного туристичного потенціалу України необхідне впровадження суттєвих змін та ліквідація великої кількості проблем, яка передує цьому процесу. У сформованих ринкових умовах, що характеризуються досить високою конкуренцією, недостатньо розробити новий якісний товар, установити на нього оптимальну ціну і вибрати ефективні канали розподілу. Все більша увага у керуванні підприємством Приділяється маркетинговій політиці комунікацій.

Поряд з цим система маркетингових комунікацій підприємства спрямована на інформування, переконання, нагадування споживачам про їх товар, підтримку його збуту, а також створення позитивного іміджу підприємства. Ця система розвивається паралельно з економічними і політичними структурами. Однак існує безпосередній зв'язок між рівнем економічного розвитку суспільства і рівнем розвитку системи маркетингових комунікацій, що визначається як технічним рівнем переданої інформації, так і ідеологією конкретної економічної системи.

Таким чином, практичний інтерес та необхідність більш інтенсивного впровадження політики маркетингових комунікацій обумовили актуальність цієї статті.

- аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор; сучасні погляди на проблему; виокремлення невирішених питань у межах загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Вивченню маркетингових комунікацій було присвячено ряд праць зарубіжних і вітчизняних науковців, серед яких – Анн Х., Багієв Г., Берет Дж., Голубкова Є., Доті Д., Котлер Ф., Моріарті С., Пенроуз Дж., Россітер Дж., Сендидж Ч., Тарасович В., Уеллс У., Феофанов О. та багато інших. Аналізували ці проблеми й такі українські науковці, як А. Войчак, Т. Лук'янець, Г. Почепцов, В. Сахаров. Проте ще недостатньо вивчені питання щодо застосування комплексу маркетингових комунікацій у готельно-ресторанному бізнесі, чим і обумовлена наукова актуальність цієї статті.

б) формулювання мети статті, яка впливає з постановки наукової проблеми та огляду основних публікацій з теми; постановка завдань.

Метою написання статті є розроблення теоретичних і методологічних засад, науково-методичних і практичних рекомендацій з удосконалення маркетингової комунікаційної політики ТОВ «Драгобраї», м.Київ.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- з'ясувати сутність та зміст термінів «комунікація», «маркетингові комунікації», «маркетингова комунікаційна політика», «Інтернет-реклама»;
- визначити найбільш дієві інструменти для побудови ефективних комунікацій для даного сегменту ринку;

виявити особливості застосування маркетингових комунікацій в ТОВ «Драгобрат», м. Київ;

- *розробити та обґрунтувати напрями удосконалення маркетингової комунікаційної політики ТОВ «Драгобрат», м. Київ.*

7) виклад результатів досліджень шляхом висвітлення основних положень, особистих ідей, думок, отриманих наукових фактів, виявлених закономірностей, зв'язків, тенденцій, методик отримання та аналізу фактичного матеріалу, особистого внеску автора у досягнення і реалізацію основних висновків тощо;

- загальний висновок, який містить узагальнення досліджень і рекомендації, їх значення для теорії і практики, а також суспільну, соціально-економічну значущість.

На основі проведених досліджень дійшли висновку, що маркетингова комунікаційна політика на ТОВ «Драгобрат» реалізується на високому рівні. Одним із чинників, який впливає на успішну реалізацію комунікаційної позиції, є раціональний розподіл засобів.

Головне питання - співвідношення між вартістю маркетингових комунікацій та їхньою ефективністю. Для найбільш ефективної побудови комунікацій ТОВ «Драгобрат» доцільним є спрямування бюджету на такі інструменти як стимулювання збуту та РК. Саме зазначені інструменти дозволять підприємству отримати вагомі конкурентні переваги та збудувати найбільш ефективну маркетингову комунікаційну політику.

- список використаних джерел складають безпосередньо за друкованим твором або виписують з каталогів і бібліографічних покажчиків повністю, без пропусків будь-яких елементів, скорочення і т.д. Джерела необхідно розміщувати в алфавітному порядку за прізвищами перших авторів або заголовків.

- прізвище, ініціали, науковий ступінь та вчене звання керівника дипломної магістерської роботи, який здійснював наукове редагування статті.

Під час роботи над рукописом статті рекомендується:

- скласти робочий план статті, поділивши її основну частину на кілька (до 5-7) підрозділів;

- відповідно до цих підрозділів згрупувати, обробити і викласти зібраний матеріал;

- провести критичний аналіз викладеного матеріалу з метою усунення зайвих відомостей, неузгодженості у викладенні результатів і висновків дослідження;

- написати чорновий варіант статті, поєднавши тексти окремих підрозділів;

- вчитати чорновий варіант, забезпечити гармонійність викладу матеріалу відповідно до визначеного обсягу статті;

- оформити остаточний варіант статті.

Наукова стаття є оприлюдненням результатів проведених наукових досліджень у т. ч. за темами дипломних магістерських робіт студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр».

ТЕМА №4.4. ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НВУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- **Впровадження результатів наукових досліджень у практику**

Систематизація результатів наукового економічного дослідження

Систематизація– це впорядкування набору інформації (зібраної, обробленої та проаналізованої) за певною структурою. Процес систематизації результатів наукового економічного дослідження полягає в приведенні зібраних і опрацьованих (проаналізованих) даних в послідовний науково-аргументований виклад.

Викладення матеріалу дослідження може нести форму спеціального звіту про науково-дослідну роботу, курсової роботи, дипломної роботи, звіту з практики.

Реферат– стисла характеристика змісту науково-дослідної роботи.

Реферат повинен містити відомості про обсяг звіту, кількість його частин, кількість ілюстрацій, таблиць, додатків, об'єкт дослідження, мету роботи, методи дослідження, результати дослідження та їх новизну, ступінь впровадження, галузь застосування, рекомендації щодо використання результатів роботи, економічну ефективність, прогностичні припущення про розвиток об'єкту дослідження. Він може подаватись на мові оригіналу та іноземною мовою одночасно.

Зміст розташовують безпосередньо після реферату. До нього включають: перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів; вступ; послідовно перелічені назви всіх розділів та підрозділів звіту; висновки; рекомендації; перелік посилань; назви додатків і номери сторінок, які містять початок матеріалу. Усі прийняті у звіті малопоширені умовні позначення, символи, одиниці, скорочення і терміни пояснюють у переліку, який вміщують безпосередньо після змісту. Основна частина звіту містить наступні структурні елементи: вступ; суть звіту; висновки; рекомендації; перелік літератури. У вступі коротко характеризують сучасний стан наукової проблеми, що досліджується, а також мету і актуальність даної роботи, її взаємозв'язок з іншими роботами.

Суть звіту – це викладення відомостей про об'єкт дослідження, котрі є необхідними й достатніми для розкриття сутності даної науково-дослідної роботи та її результатів. Як правило, основна частина складається із трьох частин: теоретичної (в ній здійснюється огляд теорії щодо теми, яка вивчається); аналітичної (в ній проводиться аналіз питань теми дослідження на практичному прикладі підприємств, організацій), узагальнюючої (в ній містяться пропозиції щодо досягнення основної мети дослідження, яка визначена в темі). Висновки і пропозиції містять короткий та логічно-послідовний виклад результатів дослідження. Тут наводять оцінку одержаних

результатів роботи (негативних також), можливі галузі їх використання, народногосподарську, наукову, соціальну значущість роботи.

Слід розрізняти третю складову основної частини звіту і висновки та пропозиції. У висновках формулюють узагальнення по всіх складових дослідження: як по теоретичній, так і по практичній частині. Зміст останньої складової основної частини містить узагальнення лише по практичній складовій основної частини. Перелік використаної літератури викладається на мові, якою видане джерело, в алфавітному порядку перших літер прізвищ авторів чи назв книжок. Бібліографічний опис джерела наводять відповідно до чинних стандартів з бібліотечної та видавничої справи. У додатках вміщують матеріал, який: є необхідним для повноти звіту; Ø містить додаткові ілюстрації або таблиці; не може бути послідовно розміщений в основній частині звіту через великий обсяг або способи відтворення; Ø може бути вилучений для широкого кола читачів, але є необхідним для фахівців даної галузі. Додатки оформляються як продовження звіту. Кожний додаток починають з нової сторінки, поміщаючи посередині сторінки слово «Додаток» та велику літеру українського алфавіту, що позначає додаток. Кожний додаток повинен мати назву (заголовок).

Форми подання цифрового та ілюстративного матеріалу

Цифровий та ілюстративний матеріал використовують для наочності зображення інформації.

Цифровий матеріал наукового звіту рекомендується оформляти у вигляді таблиць. Таблиці дають можливість співставити показники і виключають багаторазове повторення в тексті звіту однакових словосполучень. Якщо у звіті тільки одна таблиця, то її не нумерують і слово «Таблиця» не пишуть. Таблиці слід нумерувати арабськими цифрами порядковою нумерацією в межах розділу.

Номер таблиці складається з номеру розділу і порядкового номера таблиці, відокремлених крапкою. Якщо цифрові дані будь-якому рядку таблиці не наводяться, то в ньому ставлять прочерк. Кожна таблиця повинна мати змістовий заголовок, який розміщується під словом «Таблиця» над відповідною її формою. Слово «Таблиця» і заголовок починають з великої літери.

Підкреслювати заголовок не рекомендується. Заголовки колонок таблиці повинні починатися з великих літер, підзаголовки – з малих. Ділити головку таблиці по діагоналі не припускається. Колонку «№ п/п» в таблицю включати не слід. Таблицю необхідно розміщувати після першого згадування про неї у тексті. Якщо звіт містить невелику кількість сторінок тексту і велику кількість таблиць, доцільно розміщувати таблиці за порядком номерів у кінці тексту (у додатках). При перенесенні таблиці на наступну сторінку звіту головка таблиці повторюється. Якщо головка таблиці громіздка, допускається її не повторювати: в цьому випадку нумерують колонки та повторюють їх нумерацію на наступній сторінці. Слово «Таблиця» вказують один раз справа над першою частиною таблиці, над іншими

частинами пишуть: «Продовження таблиці» із зазначенням номера таблиці. Ілюстративний матеріал подається, як правило, у вигляді графіків, діаграм, карт-схем, схем, фотознімків. Рисунки слід розмішувати відразу після посилання на них у тексті.

3. Бібліографічний опис джерел, використаних у науковому дослідженні

Заключним етапом оформлення наукового звіту є складання переліку використаних при дослідженні літературних джерел. Цей перелік оформляється на окремій сторінці і має тематичний заголовок: «Список використаної літератури». Літературні джерела в списку розташовують в алфавітному порядку прізвищ авторів і перших слів заголовку твору. Авторів з однаковим прізвищем розташовують за алфавітом їх ініціалів, а праці одного автора розташовують за алфавітом перших слів заголовку. Прізвища вітчизняних авторів, котрі публікувались на іноземній мові, а також прізвища закордонних авторів, що публікувались на українській мові, вказуються в тексті на мові видання. Першочергово в списку подають опис законодавчих і нормативних джерел, доповідей керівників держави.

Структура розширеного бібліографічного опису книги включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); назва книги (без лапок); видання (перше не відмічається); з якої мови на яку здійснено переклад; під чиєю редакцією; том; частина; випуск; місце видання; назва видавництва; рік (тільки цифри); сторінки (при необхідності).

Структура бібліографічного опису статті в збірнику включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); заголовок статті; назва збірника (без лапок); під чиєю редакцією; том; випуск; місце видання; рік (тільки цифри); сторінки (при необхідності). Бібліографічний опис журнальної статті включає наступні елементи: автор (прізвище, ініціали); заголовок; назва журналу (без лапок); рік (тільки цифри); том, серія чи номер журналу; випуск; сторінки (якщо необхідно).

Впровадження наукових досліджень.

Впровадження завершених наукових досліджень являє собою застосування наукової продукції у практичному використанні (промислову експлуатацію). Відповідальність за впровадження результатів науково-дослідної роботи лежить на організації-замовнику, а організація-дослідник зобов'язується брати безпосередню участь у виконанні робіт з дослідної експлуатації і введення об'єкта в дію. При цьому оформляється акт здавання-приймання завершеної науково-дослідної роботи по темі за участю представників замовника і виконавця.

В акті встановлюють терміни виконання робіт, кошторисні і фактичні витрати, основні дані про виконавців, терміни початку і завершення робіт, апробацію результатів, патентування винаходів, якщо такі були, дані про опублікування статей, рефератів, монографій з виконаної теми.

У постановній частині акта приймальна комісія зазначає, що науково-дослідна робота з теми завершена, приймається рішення щодо подальшого

використання наукових результатів, а також зазначається місце впровадження, терміни та очікуваний економічний ефект. Впровадження результатів завершених досліджень включає дослідне випробування розроблених методик, рекомендацій, інструкцій, техніко-економічних обґрунтувань, які мають прикладний характер.

Дослідне випробування здійснює комісія, складена за наказом замовника і узгоджена з виконавцем. До наказу додається погоджена з виконавцем програма дослідних випробувань, якою визначаються строки проведення, умови перевірки, порядок виправлення недоліків. У випадку потреби замовник розробляє методичку здійснення дослідних випробувань, критерії оцінки отриманих результатів та готує документацію. Результати випробувань наукових розробок оформляють протоколом.

Якщо виявлено недоробки, помилкові пропозиції і рекомендації, то виконавець вживає необхідних заходів щодо їх усунення. Після завершення доопрацювання пропозицій і рекомендацій комісія складає акт про впровадження результатів науково-дослідної роботи з виконаної теми, який затверджується керівництвом організації-замовника і виконавця.

В необхідних випадках за промисловою експлуатацією впроваджених результатів наукових досліджень може здійснюватись авторський нагляд науково-дослідною організацією. Порядок його здійснення встановлюється за домовленістю сторін. Впровадження результатів завершеної науково-дослідної роботи в практику господарської діяльності підприємств, галузей фінансують ті організації, які його здійснюють.

Ефективність результатів наукових досліджень, їх критерії та оцінка

Економічна наука як сфера інтелектуальної праці специфічно бере участь у створенні і споживанні всього суспільного продукту і національного доходу.

Критерієм її ефективності в кінцевому підсумку виступає підвищення продуктивності і економія всієї суспільної праці та ресурсів завдяки впровадженню досягнень науки в практику господарювання. Витрати на науку, так само, як і інвестиції, є вкладенням для забезпечення більш високого рівня споживання у майбутньому.

Ефект досліджень— це сукупність добутих наукових, економічних і соціальних результатів. Результат зіставлення ефекту із витратами на його досягнення характеризує ефективність досліджень. Ефективність наукових досліджень економічного характеру виявляється тільки внаслідок взаємодії з іншими факторами економічного зростання: інвестиціями, робочою силою, освітою, інформацією та ін.

Оцінка економічної ефективності результатів наукових досліджень у прикладній економіці пов'язана з великими труднощами. Жодне економічне дослідження не породжує продукту якоїсь однієї науково-дослідної роботи.

Крім того, визначають економічну ефективність не самої наукової продукції, а результату її використання, що суперечить принципу оцінки безпосередньо за кількістю виготовленої продукції.

Критерієм ефективності наукових досліджень є також наукова значущість виконаної роботи.

Оскільки результати теоретичних досліджень дають знання, які можна використати пізніше, завдяки новим дослідженням прикладного характеру, то майже всі критерії і методи, які використовуються для оцінки прикладних і фундаментальних досліджень, не мають конкретного виміру. Тому виникають труднощі в оцінці ефективності теоретичних робіт. Здебільшого при цьому беруть до уваги кількість нових наукових принципів, які використовуються, законів, гіпотез, ідей, концепцій, теорій, наявність експериментального підтвердження

Критерієм ефективності науково-дослідних робіт є і обсяг наукової продукції, який вимірюється загальною кількістю або середнім числом публікацій, що припадають на одного наукового співробітника за досліджуваний відрізок часу, виконаних і захищених дисертаційних робіт, завершених тем або зданих звітів тощо. При оцінці ефективності досліджень застосовують кілька критеріїв, виражених показниками. Разом з тим, економічна наука виконує дві соціально-економічні функції: пізнавальну (створення інтелектуальних нематеріальних цінностей у вигляді теорій, прогнозів, гіпотез та ін.) · продуктивну (перетворення наукових знань у рушійну силу розвитку виробництва і суспільства загалом).

В зв'язку з цим виділяють такі види ефективності науково-дослідних робіт: економічна, науково-технічна, соціальна. Економічна ефективність характеризується вираженням у вартісних вимірниках показником економії живої та уречевленої праці у виробництві, одержаної від використання результатів науково-дослідної роботи, у порівнянні із витратами на виконання дослідження. Єдиним критерієм економічної ефективності результатів науково-дослідних робіт у сфері виробництва і невиробничій сфері є економія суспільних витрат, виражених приростом економічного ефекту на одиницю корисної роботи. Науково-технічна ефективність відображає приріст нових наукових знань, призначених для подальшого розвитку науки і техніки.

Соціальна ефективність виявляється у поліпшенні життєвих факторів людей, розвитку охорони здоров'я та культури, науки та освіти, поліпшенні екологічних умов та ін. Розглянуті види ефективності науково-дослідних робіт взаємопов'язані і впливають один на одного.

Ефективність від впровадження результатів дослідження може проявитися у розвитку теорії науки, удосконаленні методів господарювання і у соціальному розвитку суспільства.

При оцінці результатів науково-дослідної роботи, залежно від поставлених цілей, в якості критеріїв приймається один з видів ефекту, а останні використовуються як допоміжні.

Економічний ефект науково-дослідної роботи являє собою економію витрат, призначених для виконання дослідження, ефект у сфері виробництва (зростання прибутку, зниження собівартості) у зв'язку з використанням нової технології, організації виробництва та інших результатів дослідження.

Соціальний ефект оцінюється переважно якісними показниками. Він особливо широко проявляється при здійсненні великомасштабних програм (спорудження нафтотерміналів, мостів через великі річки, тунелів, ліній метро, залізниць, портів та ін.). Складні соціальні процеси часто не підлягають прямому вимірюванню, оскільки вони складаються із різних неспіввимірних показників (життєвий рівень, комфорт житла, торговельного і побутового обслуговування та ін.). Тому їх оцінку здійснюють способом розчленування показників на елементні частини з наступним вимірюванням кожного з них у відповідних одиницях. Наприклад, якість торговельного обслуговування характеризується тривалістю витрат часу на одну покупку, постачанням товарів за замовленнями, задоволенням попиту покупців та ін. Після того, як встановлена кількісна оцінка кожного елементного показника складного соціального процесу, комплексна його оцінка може бути здійснена з урахуванням нормативних «ваг» кожного елемента.

Повний економічний ефект визначається спочатку по кожній сфері застосування з урахуванням обсягу використання, а потім за сукупністю цих сфер за певний період оцінюється використання результатів науково-дослідної роботи.

Структура наукового звіту Результати наукового дослідження повинні оформлятися та представлятися в залежності від цільової аудиторії, до уваги якої вони представляються. Тобто, перед початком підготовки звіту, статті, презентації, необхідно поставити собі питання, хто буде нашим слухачем (читачем, глядачем) і що він хоче (що його цікавить).

Загальна логіка/структура наукового звіту:

- 1) вступ (тематика, об'єкт);
- 2) характеристика проблеми;
- 3) передісторія досліджень і сучасний стан;
- 4) намір: деталізація концепції, гіпотези;
- 5) обґрунтування вибору підходів до дослідження;
- 6) опис ходу дослідження (деталей, особливостей, відхилень від наміру);
- 7) фіксація отриманих результатів;
- 8) інтерпретація результатів;
- 9) наслідки дослідження (висновки для науки і практики, рекомендації/пропозиції).

Звіт відтворює/віддзеркалює концепцію/програму дослідження.

Письмове оформлення звіту має різні варіанти (обсяг, структура, стиль тощо) в залежності від:

- кому адресується;
- мета ознайомлення;

– планований ефект від ознайомлення.

Усне оприлюднення дослідження не співпадає з письмовим звітом – варіант подачі визначається, головним чином:

- цільовою аудиторією;
- метою;
- ефектом;
- умовами презентації.

Якщо ми хочемо опублікувати нашу статтю у фаховому журналі, то структура статті повинна відповідати Постанові ВАК від 15.01.2003р.№7–05/1, а саме повинна містити частини: постановка проблеми; аналіз останніх досліджень і публікацій; формулювання цілей статті; виклад основного матеріалу; висновки та перспективи подальших досліджень.

Впрактичному консалтингу основною формою представлення результатів досліджень є презентація.

Важливість цієї форми консалтингової діяльності важко переоцінити. Бо практично всі витрати успіхів або невдач лежать у площині презентації. Однак, як показує досвід, вкрай рідко успіх приносить імпровізаційна презентація. І навпаки, добре підготована презентація може забезпечити увагу клієнта.

Для підготовки та проведення ефективної презентації необхідно мати не тільки практику, але й належну методичну базу. При розробці цієї бази слід враховувати три таких моменти:

Усю різноманітність форм презентації можна звести до трьох груп:

- вербальна (усна);
- друкована (візитки, інформаційні листи, брошури, анкети, вітальні картки, інші презентаційні матеріали);
- візуальна (слайди з використанням проектора, слайди на папері з використанням пюнітра, відеоролики, схеми, таблиці на екрані комп'ютера).

Для успішного консалтингу необхідно добре підготувати матеріальну базу презентації. Запропонований нижче перелік обладнання, безумовно, зажадає чималих капіталовкладень. Можливо, для деяких консалтингових фірм на стартовій фазі їхнього бізнесу ці витрати будуть значними, проте вони є необхідними.

Матеріальна база презентації:

- банк слайдів;
- проектор;
- інформаційні листи;
- відеомагнітофон;
- портативний комп'ютер;
- інша презентаційна техніка.

Ключем до успішної презентації є задоволення аудиторії. Для цього необхідно розробити хорошу структуру презентації, яка буде:

- привертати увагу;

- утримувати зацікавлення;
- допомагати розумінню інформації, що подається;
- зробити ваш повідомлення таким, що добре запам'ятовується.

Для того, щоб утримувати увагу слухачів необхідно:

- мати у запасі цікаві історії, факти, які доречно використовувати за потребою;
- не боятися ставити риторичні запитання;
- інколи корисно зробити навмисні помилки і почекати на реакцію слухачів;
- підтримувати увагу, нагадуючи про мету зустрічі;
- підкреслювати фінальні результати кожного підрозділу;
- інколи зненацька переривати промову — робити паузи;
- змінювати інтенсивність вашого голосу.

Існує чотири базових принципи доброго розуміння:

1) простота:

- використовувати короткі та прості вислови;
- вживати прості слова;
- пояснювати специфічні слова;

2) ясність структури виступу:

- застосовувати просту, логічну структуру;
- робити презентацію дуже переконливо;
- говорити тільки про важливі речі;

3) чіткість:

- концентрувати увагу тільки на центральній інформації;
- говорити ясно і чітко;

4) стимулювання:

- створювати інтерес;
- говорити енергійно і переконливо;
- використовувати приклади;
- створювати атмосферу зацікавленості.

Технічні засоби, що використовуються під час презентації повинні:

- привертати увагу;
- допомагати розумінню інформації, що подається;
- допомагати запам'ятовуванню;
- викликати задоволення.

Можливі етапи презентації теми:

- 1) загальний вступ;
- 2) визначення цілей презентації;
- 3) детальна інформація;
- 4) висновки;
- 5) запрошення до дискусії.

Хороший доповідач повинен переконати публіку, що він володіє такими характеристиками:

- 1) добре організований;

- 2) підготовлений;
- 3) впевнений;
- 4) слідкує за реакцією аудиторії та реагує на неї відповідним чином;
- 5) зрозумілий;
- 6) доповідає з ентузіазмом.

Якою би важливою і цікавою не була би основна ідея доповіді, не можна не звертати уваги на вступ та на висновки. Вступ повинен:

- захопити увагу аудиторії;
- анонсувати тему;
- показати цілі презентації;
- бути коротким та безпосередньо відповідати темі.

Висновки повинні бути короткими та пов'язаними з цілою темою презентацією, а не лише з окремими її елементами.

Слід пам'ятати, що презентація не є рекламним роликом чи фільмом.

Основним носієм інформації на презентації є людина–доповідач. Тому технічні та програмні засоби повинні допомагати їй, а вона при цьому має дотримуватися таких правил:

- 1) успіх презентації складається на 30% її змістом і на 70% вмінням говорити і тримати себе
- 2) робити презентацію особливою і цікавою, використовуючи приклади, особистий досвід, метафоричні фрази, порівняння, ілюстрації і реальні предмети.
- 3) активізувати увагу, ставлячи запитання;
- 4) використовувати гумор і жарти;
- 5) будувати пояснення кожного логічного відрізка за принципом: «Скажіть, що ви збираєтеся вимовити. Скажіть це. Після цього підкресліть головне з того, про що йшлося»;
- 6) використовувати демонстраційні засоби;
- 7) підтримувати контакт з аудиторією, у першу чергу — візуальний.

Вимоги до написання рефератів

Особи, які не мають опублікованих наукових статей за обраною науковою спеціальністю, допускаються до складання вступних іспитів після попереднього написання та подання реферату (наукової доповіді) за прогнозованою темою дисертаційного дослідження, пов'язаною із профілем аспірантури.

На реферат надається письмова рецензія передбачуваного наукового керівника або іншого фахівця, призначеного приймальною комісією.

Загальні вимоги

Реферат є самостійною письмовою науковою роботою, яку виконує вступник при підготовці до складання вступного іспиту. Тема реферату обирається вступником самостійно (за погодженням із передбачуваним науковим керівником). Тема реферату повинна відображати найважливіші проблеми, які пов'язані з обраною науковою спеціальністю або запланованою

темою дисертаційної роботи вступника. Зміст реферату повинен бути погоджений з передбачуваним науковим керівником. Робота над рефератом передбачає поглиблене вивчення обраної наукової проблеми, сучасної літератури, а також засвідчує володіння навичками логічного аналізу та узагальнення матеріалу, його системного викладу.

Реферат показує здатність автора розбиратися у фахових питаннях, систематизувати теоретичний матеріал з обраної теми, творчо використовувати наукові ідеї та положення для методологічного аналізу проблематики, у якій планує спеціалізуватися вступник.

Думки інших авторів та цитати повинні мати посилання на джерела в загальноприйнятому порядку. Пряме запозичення положень без вказівок джерел літературних текстів не допускається. Загалом текст реферату повинен бути від 10 до 30 сторінок друкованого тексту, виконаний у текстовому процесорі Microsoft Word, при цьому використовуються такі параметри: гарнітура Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,5 (на сторінці – 28–30 рядків). Реферат має бути зброшурований. Подається перший примірник за підписом автора.

Реферат повинен відповідати вимогам до наукової публікації, бути вичитаним, акуратно оформленим із застосуванням необхідного наукового апарату текстового викладу (бібліографічний правильно складений список літератури у відповідності з існуючими вимогами, звірені цитати).

Вимоги до оформлення

Реферат обов'язково повинен мати титульну сторінку, на якій розміщуються такі реквізити: Підпорядкованість ВУЗу, в наступному рядку – назва ВУЗу, в наступному – назва відділу. Далі розміщується тема реферату, відомості про автора, місце й рік виконання реферату, науковий керівник(рецензент)

Вимоги до змісту

Структурними елементами реферату є план, вступ, викладення змісту теми (як правило, 2–3 глави), висновок, а також список основної, використаної при підготовці й написанні реферату, літератури та нормативно–правових документів.

План

План включає всі перераховані вище структурні елементи реферату, з указанням сторінок, на яких вони знаходяться. Основний зміст реферату розподіляється на глави чи розділи. Заголовки плану дублюються в тексті реферату.

Вступ

Вступ важливий змістовний елемент реферату. Форма його – довільна, але в ньому повинні обов'язково знайти відображення такі питання: обґрунтування вибору теми, оцінка її з точки зору актуальності та важливості, визначення її місця в існуючій проблематиці, оцінка рівня і характеру розробки теми, зміст проблематики, яку автор вбачає в цій темі, формулювання мети й завдань дослідження в рефераті.

Основний зміст реферату

Основний зміст теми повинен бути самостійно виконаним – теоретичним та емпіричним дослідженням відповідно до проблеми, заявленої у назві реферату, узагальненням існуючої літератури, нормативних актів тощо з вказівкою на її застосування у сфері наукових інтересів автора реферату.

Висновок

У висновку необхідно дати коротке резюме викладеного у основній частині реферату, висновки, які зроблені відповідно до поставлених завдань, або посилання на методологічне застосування опрацьованого у рефераті матеріалу. Автор реферату повинен також вказати на ту частину змісту реферату, яка є його особистим доробком.

Список використаної літератури

Список використаної літератури повинен указувати на вивчені автором роботи, за якими може мати місце бесіда стосовно змісту реферату. Цей список має включати в себе як фундаментальні наукові праці, так і останні публікації з обраної теми, наявні у вітчизняній та зарубіжній літературі. Використана література обов'язково має знайти своє відображення в рефераті (шляхом аналізу та прямого цитування). Вступники подають реферат разом з подачею документів для вступу до аспірантури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Про державну статистику : Закон України // Відом. Верховної Ради України. - 2000. - № 43.
- Про інформацію : Закон України // Відом. Верховної Ради України. 1992.-№48.
- Андрейчиков А.В. Анализ, синтез, планирование решений в экономике / А.В. Андрейчиков, О Н. Андрейчикова. - М. : Финансы и статистика, 2000. - 368 с.
- Баканов М.И. Теория экономического анализа : учебник / М.И. Баканов, А.Д. Шеремет. - 4-е изд., доп. и перераб. - М. : Финансы и статистика, 2002. - 416 с.
- Басовский Л.Е. Теория экономического анализа : учеб. пособие / Л.Е. Басовский. - М. : ИНФРА-М, 2001. - 222 с.
- Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация / Л.А. Бернстайн ; пер. с англ. ; науч. ред., пер. И.И. Елисеева ; гл. ред. сер. Я.В. Соколов. - М. : Финансы и статистика, 1996. - 624 с.
- Бирман Г. Экономический анализ инвестиционных проектов / Г. Бирман, С. Шмидт ; пер. с англ. - М. : Банки и биржи ; ЮНИТИ, 1997.-631 с.
- Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень : підручник / М.Т. Білуха. - К. : АБУ, 2002. - 480 с.
- Бороненкова С.А. Управленческий анализ : учеб. пособие / С.А. Бороненкова. - М. : Финансы и статистика, 2002. - 384 с.
- Бутинець Ф.Ф. Облік і аналіз зовнішньоекономічної діяльності / Ф.Ф. Бутинець, І.В. Жиглей, В.М. Пархоменко. - 2-ге вид., перероб. і допов. - Житомир : ПП «Рута», 2001. - 544 с.
- Бутинець Ф.Ф. Економічний аналіз. Практикум : навч. посіб. [для студ. вузів] / Ф.Ф. Бутинець, С.В. Мних, О.В. Олійник. Житомир : ЖІТІ, 2000.-416 с.
- Верба В.А. Проектний аналіз : підручник / В.А. Верба, О.А. Загородах. - К. : КНЕУ, 2000. – 322 с.
- Вуколов Э.А. Основы статистического анализа. Практикум по статистическим методам и исследованию операций с использованием пакетов «Statistica» и «Excel» / Э.А. Вуколов. М. : Форум, 2004. - 464 с.
- Герасимчук В.Г. Стратегічне управління підприємством: Графічне моделювання : навч. посіб. / В.Г. Герасимчук. - К. : КНЕУ, 2000. - 360 с.
- Грищенко І.М. Основы научных исследований : навч. посіб. / І.М. Грищенко, О.М. Григоренко, В.А. Борисейко. - К. : Київ, нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 186 с.
- Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелівська логія / М.В. Довбенко. - К. : Академія, 2005. - (Серія «Учебники, учебные пособия»)
- Економічний аналіз : навч. посіб. / М.А. Болюха, В.З. Бучевський, М.І. Горбуток ; за ред. М.Г. Чумаченка. - К. : КНЕУ, 2001. - 540 с.

- Сріна А.М. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / А.М. Сріна, В.Б. Захожай, Д.Л. Срін. - К. : Центр навч. л-ри, 2004. - 212 с.
- Загорський В.С. Рекомендації з експертизи дисертаційних робіт у експертній раді ВАК України: економічні спеціальності / С. Загорський, О.М. Тищенко. - Х. : ІНЖЕК, 2008.
- Захожай В.Б. Статистика : підручник / В.Б. Захожай, І.І. Попов. К. : МАУП, 2006. - 536 с.
- Іванова Н.Ю. Аналіз беззбитковості виробництва: теорія та практика : навч. посіб. / Н.Ю. Іванова. - К. : Лібра, 2002. - 72 с.
- Клименюк О.В. Методологія та методи наукового дослідження : навч. посіб. / О.В. Клименюк. К. : Міленіум, 2005.- 323 с.
- Ковальчук Т.В. Математика для економістів / Т.В. Ковальчук, С. Мартиненко. - Ч. 1. - К. : КНТЕУ, 2005.
- Ковальчук Т.В. Математика для економістів / Т.В. Ковальчук, В.С. Мартиненко. - Ч. 2. - К. : КНТЕУ, 2007.
- Коробов М.Я. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств : навч. посіб. / М.Я. Коробов. - К. : Знання ; КОО, 2000. - 378 с.
- Красс М.С. Математика для экономических специальностей / М.С. Красс. - М. : Дело, 2002.
- Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. / О.В. Крушельницька - К. : Кондор, 2006. - 206 с.
- Кузнецов Н.Н. Подготовка и оформление рефератов курсовых и дипломных работ / И.Н. Кузнецов. - Минск : ООО «СЭР-ВАТ», 2000. - 243 с.
- Кузьмин В. Microsoft Office Excel 2003 : учеб. курс / В. Кузьмин. - М. : Диалектика, 2003. - 493 с.
- Лакатос И. Методология исследовательских программ : сборник / И. Лакатос ; пер. с англ. - М. : АСТ ; Ермак, 2003.
- Лахтіонова Л.А. Фінансовий аналіз суб'єктів господарювання / Л.А. Лахтіонова. - К. : КНЕУ, 2001. - 387 с.
- Лернер Ю.І. Бізнес-планування підприємницької діяльності в умовах невизначеності та ризиків / Ю.І. Лернер. - Х. : Фактор, 2006.
- Лудченко О.А. Основы научных исследований : учеб. пособие / О.А. Лудченко, Я.А. Лудченко, Т.А. Примак. К. : Знання ; КОО, 2000. - 114 с.
- Макогон Ю.В. Основы научных исследований в экономике : навч. посіб. / Ю.В. Макогон, В.В. Пилипенко. - Донецьк : Альфа-прес, 2007. - 144 с.
- Мельник В.М. Основы экономического анализа (короткий георетико-методологічний курс) : навч. посіб. / В.М. Мельник. - Ірпінь : Акад. ДПС України, 2000. - 182 с.
- Методичні рекомендації з використання статистичної інформації та методів її аналізу в дипломних роботах для студентів всіх спеціальностей та форм навчання. - К. : КТШЕУ, 2007. 128 с.
- Мних Є.В. Економічний аналіз : навч. посіб. / Є.В. Мних, І.Д. Ференц. - Л. : Армія України, 2000. - 144 с.

- Ортинська В.В. Маркетингові дослідження : підручник / В.В. Ортинська, О.М. Мелишкович. - К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. - 376 с.
- Основні вимоги до дисертацій та авторефератів дисертацій / Бюл. ВАК України. - К. - 2007. - № 6. - С. 9-16.
- Основні вимоги до дисертацій та авторефератів дисертацій / Бюл. ВАК України. - К. - 2008. - № 3.
- Планування діяльності підприємства : навч. посіб. / за заг. ред. В.Є. Москалюка. - К. : КНЕУ, 2005. - 384 с.
- Планування та прогнозування в умовах ринку : навч. посіб. / під ред. В.Г. Воронкової. - К. : Професіонал, 2006. - 608 с.
- Ситуационный анализ бизнеса и практика принятия решений : учеб. пособие для вузов / В.М. Попов, С.И. Ляпунов, В.В. Филиппов, Г.В. Медведев. - М. : КноРус, 2001. - 384 с.
- Попов І.І. Теорія статистики. Практикум : навч. посіб. / І.І. Попов. - К. : КНТЕУ, 2006. - 290 с.
- Попович П.Я. Економічний аналіз діяльності суб'єктів господарювання : підручник / П.Я. Попович. - Т. : Екон. думка, 2001. - 454 с.
- Поппер К. Логика научного исследования / К. Поппер ; пер. с англ. - М. : Республика, 2005.
- Притульська Н.В. Положення про дипломну магістерську роботу : навч.-метод. вид. / Н.В. Притульська, Т.А. Ротова, Л.Є. Калиновська. - К. : КНТЕУ, 2007. - 27 с.
- Причепій С.М. Філософія : підручник / С.М. І Причепій, А.Я. Чорний, Л.А. Чекаль. - К. : Академвидав, 2007.
- Прыкин Б.В. Экономический анализ предприятия : учебник / Б.В. Прыкин. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 360 с.
- Руденко Л.В. Аналіз фінансово-господарської діяльності підприємства : навч. посіб. / Л.В. Руденко [та ін.], - К. : Укоопспілка, 2000. - 422 с.
- Рыжиков Ю.И. Имитационное моделирование: Теория и технологии / Ю.И. Рыжиков. - М. : Альтекс-А, 2004. - 380 с.
- Сабитов Р.А. Основы научных исследований : учеб. пособие / Р.А. Сабитов. - Челябинск, 2002. - 138 с.
- Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия : учеб. пособие / Г.В. Савицкая. - 7-е изд., испр. - Минск : Новое знание, 2002. - 704 с.
- Сергієнко Л.П. Основи наукових досліджень у психології: кваліфікаційні та дипломні роботи : навч. посіб. / Л.П. Сергієнко. - К. : Професіонал, 2009. - 240 с.
- Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. - М., 2000.
- Соколова Г.Н. Информационные технологии экономического анализа / Г.Н. Соколова. - М. : Экзамен, 2002. - 320 с.

- Соловійов С.М. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / С.М. Соловійов. - К. : Центр навч. л-ри, 2007. - 176 с.
- Статистика : підручник / С.С. Герасименко, А.В. Головач [та ін.]. - К. : КНЕУ, 2000. - 468 с.
- Статистика: структурно-логічні схеми та задачі : навч. посіб. - К. : КНЕУ, 2007. - 304 с.
- Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень : підручник / Д.М. Стеченко. - К. : Знання, 2007. - 317 с.
- Сурмін Ю. Майстерня вченого : підруч. для науковця / Ю. Сурмін. - К. : НМЦ, 2006.
- Тарасюк Г.М. Планування діяльності підприємства : навч. посіб. / Г.М. Тарасюк, Л.І. Шваб. - К. : Каравела, 2003.
- Теория анализа хозяйственной деятельности : учебник / В.В. Осмоловский, Л.И. Кравченко, Н.А. Русак и др. ; под общ. ред. В.В. Осмоловского. - Минск : Новое знание, 2001. 318с.
- Ткаченко Т.І. Дипломна магістерська робота : метод, рек. до виконання / Т.І. Ткаченко, В.В. Білик. К. : Київ. кац. торг.-скон. ун-т, 2008. - 28 с.
- Халафян А.А. STATISTICA 6. Статистический анализ данных / А.А. Халафян. - 3-е изд. - М. : Бинум-Пресс, 2007. - 512 с.
- Цисарь И.Ф. MATLAB Simulink. Компьютерное моделирование экономики / И.Ф. Цисарь. - М. : Солон-Пресс, 2008. - 256 с.
- Чечевицына Л.Н. Экономический анализ : учеб. пособие / Л.Н. Чечевицына. - Ростов н/Д : Феникс, 2001. - 448 с.
- Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В.М. Шейко. 2-ге вид., допов. і перероб. - К. : Знання-Прес, 2002. - 295 с.
- Шуремов Е.Л. Автоматизированные информационные системы бухг алтерского учета, анализа, аудита : учеб. пособие для вузов / Е.Л. Шуремов, Э.А. Умнова, Т.В. Воропаева. - М. : Перспектива, 2001.-363 с.
- Экономический анализ : учеб. для вузов / под ред. Л.Т. Гиляровской. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. - 527 с.
- Що захищаємо: дисертації в цілому чи лише положення для захисту? // Бюл. ВАК України. - 2009. - № 2. - С. 19-24.

Інтернет-ресурси

- Донцова Л.В. Комплексный анализ бухгалтерской отчетности / Л.В. Донцова, Н.А. Никифорова. - 4-е изд. перераб. и доп. - М. : Дело и Сервис, 2001. - 304 с. - Режим доступа : <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/21127/>
- Корняков М.В. Как написать кандидатскую диссертацию, или Курс молодого бойца / М.В. Корняков, Д.Е. Махно. - Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/11975/>

- Требования к квалификационной (дипломной) работе. - Режим доступа : <http://www.ksocpol.rags.ni/diplom.htm>
- <http://gpssmodelling.narod.ru>
- Что такое плагиат, или О западных стандартах научной этики. - Режим доступа : <http://www.osvita.org.ua/articles/68.html>
- Информационно-пошукова система (ИПС). - Режим доступу : <http://inpos.com.ua/203>
- <http://matlab.exponenta.ru/index.php>
- <http://office.microsoft.com/ru-ru/default.aspx>
- Законы Украины, нормативні акти тощо (пошук документів). Режим доступу : <http://rada.gov.ua/laws/pravo/new/search.litml>
- Основы научных исследований. - Режим доступа : http://student-ieee.narod.ru/ond/ONDtaPz_Chapter_2_brief.doc
- Електронні каталога інформаційних ресурсів. - Режим доступу : <http://www.analitik.ru>.
- <http://www.answers.com/topic/scientific-method>
- НДР студентів. - Режим доступу : http://www.edu.playex.org/index.php?option=com_content&task=view&id=270&Itemid=88888960
- <http://www.exponenta.ru/sofl/Statist/Statist.asp>
- <http://www.gpss.ru>
- Пошукові служби Інтернет. - Режим доступу : <http://www.kinder.mksat.net/pages/libfindix/inetfind.htm>
- <http://www.spss.com>
- <http://www.spss.ru>
- <http://www.statsoft.ru/home/portal/default.asp>
- Накопичення та обробка інформації. - Режим доступу : http://www.tsa.org.ua/View_2/Pages/Electros/MVZ/tema3.htm
- Сторінка Кабінету Міністрів України. - Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>
- Сторінка Верховної Ради України. - Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>
- Сторінка Державного комітету статистики України. - Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
- Scientific methods (English). Sci-Tech Encyclopedia: McGraw-Hill Encyclopedia of Science and Technology, 5th edition. - Режим доступу : <http://www.answers.com/topic/scientific-method>
- Scientific methods (English). The American Heritage Dictionary of the English Language, 4th edition. - Режим доступу : <http://www.answers.com/topic/scientific-method>
- Scientific methods (English): home page of prof. Frank L.Y. Wolfs. Department of Physics and Astronomy, University of Rochester, NY 14627, USA. - Режим доступу : <http://teacher.pas.rochester.edu/physlabs/appendix.html>

Навчальне видання

КОТИКОВА Олена Іванівна

**МЕТОДИКА І ОРГАНІЗАЦІЯ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Курс лекцій

Формат 60x84/16

Папір друк. 652/142. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 4,0.

Обл.-вид. арк. 3,6.

Тираж 100 прим. Зам. №

Видавничий відділ Миколаївського національного аграрного університету
54010, м. Миколаїв, вул. Паризької комуни, 9
Свідоцтво видавничої справи ДК № 1155 від 17.12.2002 р.